

Dejan Lučka

TOLERANCIJA I NJENI NEPRIJATELJI

Sloboda izražavanja i (ne)tolerisanje netolerantnih
u demokratskom društvu

Sarajevo 2022

**FRIEDRICH
EBERT** 
STIFTUNG

Dejan Lučka

TOLERANCIJA I NJENI NEPRIJATELJI

*Sloboda izražavanja i (ne)tolerisanje
netolerantnih u demokratskom društvu*

Sarajevo, 2022. godine

Naziv publikacije: Tolerancija i njeni neprijatelji – Sloboda izražavanja i (ne)tolerisanje netolerantnih u demokratskom društvu

Izdavač: Friedrich-Ebert-Stiftung

Autor: Dejan Lučka

Za izdavača: Dr. *Peter Hurrelbrink*

Recenzenti:

Lektor i korektor:

DTP: Aleksandar Aničić

Štampa: Amosgraf Sarajevo

Tiraž: 200 primjeraka

ISBN 978-9926-482-66-4

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod ID brojem 52081926

Ova publikacija je štampana na papiru koji omogućava održivost šumske privrede.

Stavovi iznešeni u ovoj publikaciji ne odražavaju nužno stavove Friedrich-Ebert-Stiftung (ili organizacije za koju autor radi).

Korišćenje izdanja i medija Friedrich-Ebert-Stiftung (FES) nije dopušteno bez pismene saglasnosti od strane FES-a.

Dejan Lučka

Tolerancija i njeni neprijatelji

– Sloboda izražavanja i (ne)tolerisanje
netolerantnih u demokratskom društvu –



Izraz zahvalnosti

Za javno objavljivanje ove studije veliku zahvalnost dugujem pre svega prijateljima, a onda i dragim saradnicima na određenim projektima u oblastima demokratije i ljudskih prava iz **Fondacije Friedrich Ebert u Bosni i Hercegovini**, a naročito **Tanji Topić**, naučnoj saradnici u ovoj Fondaciji i voditeljici njenog ureda u Banjoj Luci.

Tanja je jedna od najingenioznijih političkih analitičarki na području Balkana, koja priča pravedno, oštro i „bez dlake na jeziku”, osoba koja se žestoko bori za demokratiju, socijalnu pravdu i ljudska prava u Bosni i Hercegovini i koja čvrsto stoji iza svojih uverenja, što je često dovodi u situaciju u kojoj se protiv nje uroćuje sila oličena u državnom i entitetskom političkom vrhu. Samim tim ona *živi* pravo na **slobodu izražavanja** (o kome se i radi u ovoj studiji) i pored svih napada koje zbog svoje slobodoumnosti ali i **netolerancije** društva i određenih političkih struktura doživljava. Tanja je i osoba koja me kontinuirano podstiče da pišem i čije mišljenje visoko cenim; politikološkinja čije me pohvale obore sa nogu, a kritike unaprede moje pisanje i rad; svakom treba jedna Tanja da usmeri i poboljša svoju ljudsku, aktivističku, stručnu i naučnu stranu. Kroz našu poslovnu saradnju razvili smo i prijateljstvo i dugujem joj veliku zahvalnost, kako za protekle projekte, tako i za izdavanje ove publikacije.

Velika mi je čast svih ovih godina, a posebno na pisanju ove studije saradivati sa Fondacijom i sa Tanjom i nadam se da će se naša saradnja nastaviti i u budućnosti.

Skraćenice:

UN – Organizacija Ujedinjenih nacija

EU – Evropska unija

SAD; Amerika – Sjedinjene Američke Države

SFRJ; Jugoslavija – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

BiH – Bosna i Hercegovina

MPGPP – Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima

EKLJP – Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (Evropska konvencija o ljudskim pravima)

PEU – Povelja o osnovnim pravima Evropske unije

PZ – Patriotski zakon, Patriotski akt (*Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism Act*)

ESLJP; Evropski sud; strazburški Sud – Evropski sud za ljudska prava

MKSJ – Međunarodni tribunal za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije nakon 1991. godine

Komisija – Evropska komisija za ljudska prava

Komitet – Komitet za ljudska prava Organizacije Ujedinjenih nacija

Unesko – Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu

USS – Ustavni sud Republike Srbije

KPN – Komunistička partija Nemačke

NSNRP – Nacionalsocijalistička nemačka radnička partija; Nacistička partija

NPA – Nacionalsocijalistička partija Amerike

PIO – Partija islamskog oslobođenja

SB – Stranka blagostanja

RPK – Radnička partija Kurdistan

BDS – Baskijska domovina i sloboda

AUCS – Američka unija za civilne slobode

NSH – Narodni savez Holandije

NST – Nacionalni stroj

OPO – Udruženje građana „Otačastveni pokret Obraz”

KKK – Kju-Klus-Klan, kju-klu-klanovci

UEFA – Unija evropskih fudbalskih asocijacija

SADRŽAJ

UVOD	11
I FILOSOFIJA TOLERANCIJE I LJUDSKA PRAVA	17
1. ZIDANJE KONCEPCIJE I OBIMA TOLERANCIJE	19
1.1. Rađanje duha tolerancije: od Sokrata do Hobsa	19
1.2. Bejl, Spinoza i Lok	21
1.3. Volter, Mil i Rols	24
2. MESTO TOLERANCIJE U PRAVNIM INSTRUMENTIMA	28
2.1. Međunarodno pravo	28
2.2. Ustavno pravo	31
3. PARADOKS(I) TOLERANCIJE	34
II PERIMETAR SLOBODE IZRAŽAVANJA	45
1. PRAVNO UTEMELJENJE	47
1.1. Međunarodno pravo	47
1.2. Ustavno pravo	49
2. OBIM SLOBODE IZRAŽAVANJA	53
2.1. (Ne)postojanje slobode izražavanja u određenim društvima	53
2.2. Granice slobode izražavanja u modernim demokratskim društvima, sa naglaskom na evropsko pravo ljudskih prava	57
2.2.1. Pravo na slobodu izražavanja kao apsolutno pravo?	57
2.2.2. Mera ograničenja	63
2.2.3. Trodelni test Evropskog suda za ljudska prava i princip proporcionalnosti	68
2.2.4. Režim derogacije i ograničenje na osnovu sadržaja	74
3. FILOSOFSKA TEORIJA U OBLASTI SLOBODE IZRAŽAVANJA	79
3.1. Paradoks tolerancije i zloupotreba prava	79

3.2. Odbrambena demokratija	84
3.3. Razlika ograničenja slobode izražavanja zbog paradoksa tolerancije i zbog ostalih aspekata	89
3.4. Odnos slobode izražavanja, slobode okupljanja i slobode udruživanja	90
III PARADOKS TOLERANCIJE U PRAKSI	93
1. PRIMENA OD STRANE EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA	94
2. PODRUČJA PRIMENE U STVARNIM SITUACIJAMA	100
2.1. Analiza područja primene kroz slučajeve iz prakse	101
2.1.1. Veličanje i promocija totalitarnih ideologija	101
2.1.1.1. Nationalsocijalizam, fašizam i povezane ideologije	103
2.1.1.2. Komunizam	110
2.1.1.3. Radikalni (ekstremni) islamizam	116
2.1.2. Negacionizam, opravdanja zločina, Holokaust i istorijske debate	120
2.1.2.1. Specifična situacija u određenim društvima (primer Bosne i Hercegovine)	128
2.1.3. Govor mržnje	134
2.1.3.1. Ksenofobija i rasna diskriminacija	136
2.1.3.2. Antisemitizam	140
2.1.3.3. Podsticanje etničke mržnje u drugim oblicima	144
2.1.3.4. Religijska mržnja	148
2.1.3.5. Homofobija i transfobija	150
2.1.4. Promocija terorizma i podstrekivanje na terorizam	153
2.1.5. Podsticanje na nasilje	157
2.1.6. Pretnje teritorijalnom integritetu, suverenitetu i ustavnom poretku	160

3. AMERIČKI POGLED NA SLOBODU IZRAŽAVANJA I PARADOKS TOLERANCIJE	161
3.1. Promocija totalitarnih ideologija, rasizam i Poper	162
3.2. Bobbene reči, ratna stanja, crvene panike i „patriotizam”	168
3.3. Kod kralja <i>zločin</i> , u Americi <i>sloboda</i>	172
IV PARADOKS TOLERANCIJE I SLOBODA IZRAŽAVANJA U ODREĐENIM NOVIM SITUACIJAMA: OD DRŽAVE DO PRIVATNIH SUBJEKATA I NAZAD	177
1. INTERNET I DRUŠTVENE MREŽE KAO <i>DIGITALNE DRŽAVE</i>	179
2. RASIZAM NA SPORTSKIM BORILIŠTIMA	185
3. DISEMINACIJA TEORIJA ZAVERE, DEZINFORMACIJE I ANTIVAKSERSKO DELOVANJE	188
ZAKLJUČAK	197
LITERATURA	210
1. PUBLIKACIJE	210
1.1. Knjige	210
1.2. Rečnici i enciklopedije	214
1.3. Naučni i stručni članci	215
1.4. Izveštaji, vodiči, analize, priručnici i srodna građa	222
1.5. Ostalo	225
2. PRAVNA REGULATIVA I SRODNI TEKSTOVI	228
2.1. Međunarodni instrumenti	228
2.2. Ustavni tekstovi	230
2.3. Zakonski tekstovi	232
2.4. Regulative, pravila i politike u nedržavnom domenu	234
2.5. Ostalo (uredbe, odluke, preporuke, mere, politike, komentari i mišljenja)	235
3. SUDSKA I PRAVNA PRAKSA	236

3.1. Evropski sud za ljudska prava i Komisija za ljudska prava	236
3.2. Vrhovni sud SAD i američki sudovi	239
3.3. Ostali organi (Komitet za ljudska prava, Ustavni sud Republike Srbije, Ustavni sud Republike Hrvatske, Ustavni sud Bosne i Hercegovine, Savezni ustavni sud Nemačke, Međunarodni tribunal za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije nakon 1991. godine, drugi sudovi)	240
4. OSTALI IZVORI	241

UVOD

Moderno demokratsko društvo, ustavni poreci i vladavina prava ne mogu da se zamisle bez **slobode izražavanja**. Reči koje su izgovarali, zapisivali i propagirali umni ljudi, naučnici i borci za slobodu su oplemenjivale „dušu” i dezintegrisale bukagije ropstva i neznanja. Slova, govor, slike i fotografije su pokretale revolucije, branile slabije i zaustavljale silovite. Sloboda izražavanja i mogućnost da se misao izrazi je snažno kaligrafski urezana u pergament bitka čovečanstva koje je oplemenjeno *libertinom*. Današnja *misao* ne može da funkcioniše bez ove slobode, a ustavni poredak koji je ne dopušta u stvari u svojoj suštini ne predstavlja istinski ideal konstitucionalne demokratije u kojoj su ljudske slobode i prava na pijedestalu državne zaštite.

Identičnu situaciju imamo i kod **tolerancije**. Nemoguće je zamisliti demokratsko društvo na početku trećeg milenijuma u kome ne postoji tolerancija i u kome nema trpeljivosti prema drugom i drugačijem. Tolerancija je u modernom globalizovanom svetu, sa mnoštvom različitih ideja i misli, u stvari i istinski „uslov razvoja ličnosti, kao što je kiseonik uslov disanja”¹. Zahvaljujući toleranciji i kritici, svet (a sa njim i pojedinci) je napredovao u mnogim oblastima, od verskih pitanja do naučnih dostignuća. Bez tolerancije on bi brzo postao mračno mesto u kome bi zakon postala mržnja, izvršni organi sprovodioci osвете i sile a parlamenti oštrica mača svakog pojedinca dovoljno moćnog da nametne ideje za koje smatra da su skrojene po njegovoj meri [*sic*].

Spajanje slobode izražavanja i tolerancije je *prirodna* pojava u bitku ljudskih prava. Svako ima pravo da govori i da se izražava onako kako misli da je najbolje, pri čemu bi njegovo izražavanje trebalo da drugi građani, koji se ne slažu sa njim, tolerišu. Kao što i on treba da toleriše ostale individue sa kojima ne može da nađe zajednički jezik.

Međutim, šta je potrebno da se radi u onim slučajevima kada je pojedinac koji priča netolerantan i zagovara netoleranciju? Kada želi da uništi svet u kome postoje sloboda izražavanja i tolerancija i to jasno i glasno propoveda? Šta treba da se uradi kada kroz reči mržnje on uspeva i da

¹ Đ. Šušnjić, „Granice tolerancije”, *Religija i Tolerancija*, Centar za empirijska istraživanja religije, https://www.ceir.co.rs/images/stories/rit_01/rit1_granice_tolerancije.pdf, 2. oktobar 2021, 7.

okupi sledbenike? Da li treba da bude sankcionisan ili država mora da toleriše njegov govor?

Ukoliko bi postao apostol netolerancije i njegov pokret preuzme državnu vlast ukidajući prava drugima, da li je onda država *tolerancijom njegove netolerancije* u stvari i izdala ideju konstitucionalne demokratije? Može li netolerancija netolerantnih da funkcioniše u demokratskom društvu, odnosno šta treba činiti prema netolerantnim ljudima (u praktikovanju slobode izražavanja) u okviru društva koje je tolerantno i da li na njih treba da se odnose određene norme koje regulišu i/ili zabranjuju njihovu netoleranciju, i da li u skladu sa tim tolerisanje netolerantnih (a samim tim i tolerancija) treba da bude neograničeno da bi bilo istinsko i demokratsko?

Ovo su pitanja koja će biti obrađivana u ovom tekstu kroz proučavanje filofske², pravne, sociološke, politikološke i istorijske dimenzije paradoksa tolerancije u okviru ograničavanja slobode izražavanja.

(Ne)tolerisanje netolerantnih je jedna od krucijalnih tema u današnjem društvu, naročito u državama koje su imale iskustva sa totalitarizmom i netolerancijom koja je ljude slala u grobne humke zbog druge boje kože, pripadnosti određenoj naciji, verovanja u različitog boga ili slobodoumnih ideja i razmišljanja. Netolerancija netolerantnih ili njihovo prihvatanje je možda i *pitanje svih pitanja* kada govorimo o fundamentima slobodnog izražavanja, a naročito pridevu „slobodnog” ispred izražavanja. Može li uopšte izražavanje da bude *slobodno* ukoliko je oivčeno i ako mu se zabranjuje potpuna sloboda? Na ovo pitanje će takođe biti dat odgovor kroz nastavak teksta.

² U ovoj publikaciji, sem kada se navode konkretni radovi ili knjige u kojima se koristi drugi oblik, koristiće se isključivo pojam „filo(s)ofija”, iako je u praksi trenutno mnogo prisutniji naziv „filo(z)ofija”. Prema shvatanju profesora Miloša N. Đurića, koje prihvata i propagira autor ovog teksta, ova reč bi trebalo da se piše i izgovara kao filosofija (*φιλοσοφία*), a ne filozofija, jer njeno iskonsko poreklo dolazi od grčkih reči „*φίλος*” (*philos*) i „*σοφία*” (*sophia*) što bi u prevodu označavalo *ljubav prema mudrosti*, dok reč „*ζόφος*” (*zophos*) u starogrčkom označava mrak. Ukoliko filosofiju izgovaramo i pišemo kao filozofiju, onda, dodatkom slova „z” ne označavamo ljubav prema mudrosti, već prema mraku. Parafrazirano kao u: D. Lučka, *Demokratska izgradnja i demografska obnova Bosne i Hercegovine | Nacrta za poboljšanje demokratskih kapaciteta, uslova života i društvene klime za građane u Republici Srpskoj, Federaciji Bosne i Hercegovine i Brčko distriktu Bosne i Hercegovine*, Friedrich-Ebert-Stiftung – Banjalučki centar za ljudska prava, Banja Luka 2019, 14.

Kada je u pitanju sadržina ove studije³, u **prvom delu** će biti obrađeni pojam i svrha tolerancije, kroz filozofsko-pravna razmatranja o njoj, kao i kroz pravni prikaz shvatanja tolerancije u postojećim demokratskim društvima. Pored toga obradiće se „teorija paradoksa tolerancije” i njena filozofska osnova. **Drugi deo** teksta odnosi se na analizu obima slobode izražavanja, (ne)postojanje slobode izražavanja u određenim državama i njene granice u modernim demokratskim društvima. U njemu će biti proučeno i to kako je paradoks tolerancije ušao u pravo i pravnu praksu; konkretno u oblast slobode izražavanja. U **trećem delu** ovog rada biće prikazana praksa u oblasti slobode izražavanja vezana za paradoks tolerancije, kroz analizu presuda Evropskog suda za ljudska prava (u daljem tekstu: ESLJP; Evropski sud; strazburški Sud) i Evropske komisije za ljudska prava (u daljem tekstu: Komisija), Vrhovnog suda Sjedinjenih Američkih Država i redovnih i ustavnih sudova drugih zemalja, dok će u **četvrtom delu** biti reči o određenim novim tendencijama u odnosu na vezu paradoksa tolerancije i slobode izražavanja.

Vodeći se sa Marksovom (*Karl Marx*) jedanaestom tezom o Fojerbahu (*Ludwig Andreas von Feuerbach*) koja kaže da su filozofi „samo različito tumačili svet, a stvar je u tome da se on *izmeni*”⁴, tekst će u svom **zaključku**, pored sumiranja nalaza i dodatne kritike, sadržati i određene pravne i zakonodonosilačke preporuke, uz stav i nadu autora da ovaj tekst neće biti samo studija koja opisuje i naučno proučava situaciju i daje kritiku bez ideja za poboljšanje, nego i analiza koja predlaže konkretna rešenja za određene probleme.

Zbog ograničenosti koju sa sobom nosi pisanje ovakvih studija u pogledu dužine teksta, u njemu neće biti detaljno obrazložena filozofsko-pravna postavka „tolerancije”, kako bi detaljnije zalaženje u ovu tematiku zahtevalo mnogo više prostora od poželjnog. Takođe, zbog istih razloga, u radu se neće detaljno obrazlagati i istraživati sama sloboda izražavanja

³ Određeni delovi ovog rada su deo, odnosno sadržina master rada Dejana Lučke pod nazivom „Teorija paradoksa tolerancije i njena primena u oblasti slobode izražavanja”, koji je odbranjen na ustavnopravnom podmodulu javnog modula postdiplomskih master studija na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu.

⁴ K. Marx, F. Engels, „Teze o Feuerbachu”, *Dela – tom 6* (ur. B. Debenjak), Prosveta, Beograd 1974, 7.

i njeni principi, već će biti dati samo njeni obrisi i osnovni pojmovi, saglasno sa obimom istraživanja.

U skladu sa tim, fokus će biti stavljen na paradoks tolerancije, kao i na njegovu vezu sa slobodom izražavanja, te će se kroz primere iz prakse nastojati odbraniti postavka rada da je paradoks tolerancije u današnjem poimanju ljudskih prava u stvari integralni deo ograničenja slobode izražavanja, prevashodno u kontinentalno evropskom pravnom prostoru, i da su se na postavci ovog paradoksa uobličavala i gledanja na ograničenja slobode izražavanja u pogledu odbrane demokratije, demokratskog društva i ljudskih prava.

Prilikom izrade ove studije, korišćen je *pravni metod*, tako da je predmet istraživanja predstavljao pravni okvir Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: BiH), Republike Srbije i drugih zemalja, međunarodnih organizacija i sudska praksa, presvashodno Evropskog suda, Komisije i Vrhovnog suda Sjedinjenih Američkih Država, kao i okvir regulisanja određenih nedržavih korporacija, kroz logičko i jezičko povezivanje i tumačenje normi i odluka. Pored normativnog, korišćen je i *komparativno-pravni metod*, kako su analizirani propisi, praksa i pravni standardi više država i međunarodnih organizacija. *Sociološki metod* je korišćen kako bi se paradoks tolerancije i sloboda izražavanja gledale kroz društvene procese i pojave, kao i kako bi se dala potpunija predstava o društvu i državi u pogledu analize predmeta rada. Takođe, korišćen je i *istorijsko-pravni metod* kako bi se shvatio i istražio razvojni put paradoksa tolerancije i njegove primene u slobodi izražavanja. U analiziranju su korišćeni i *deontološki metod* i *aksiološki metod*, pa su se sloboda izražavanja i paradoks tolerancije posmatrale kao dinamične pojave, te je sa njima dobijena predstava o cilju i potrebi upotrebe paradoksa tolerancije u određenim sredinama, kao što su evropski ili američki kulturni prostor, ili određenim situacijama, kao što su one u kojima netolerantni mogu kroz zloupotrebu slobode izražavanja preuzeti vlast. Pri istraživanju je korišćen *multidisciplinarni pristup*, zato što teorija paradoksa tolerancije nije (uopšte) sušto pravni koncept, nego je to prevashodno filozofski, kulturološki i politički fenomen, naročito kada je reč o ljudskim pravima u njihovom širem, a ne samo pravnom značenju.

Naziv ove knjige je inspirisan delom velikog evropskog filozofa Karla Popera (*Karl Raimund Popper*) pod naslovom *The Open Society and Its Enemies* (Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji) i ovaj rad u velikom delu predstavlja propitivanje određenih filozofskih i pravnih postavki i autorovo gledanje na Popperovo promišljanje.

Svi izrazi koji se upotrebljavaju u ovom tekstu za označavanje muškog ili ženskog roda podrazumevaju sve rodove u onim delovima teksta koji nisu rodno određeni i koji se mogu odnositi na više rodova.

I

FILOSOFIJA TOLERANCIJE I LJUDSKA PRAVA

„Hoćeš li onda trpeti ako ja o pravičnim ljudima kažem upravo ono što si ti govorio o nepravičnim? Reći ću, dakle, da pravični ljudi, kad dođu u svoje zrele godine, zauzimaju u svojoj državi one položaje koje hoće, žene se odakle hoće, udaju svoje kćeri za onoga koga oni hoće; ukratko, sve što si ti govorio o nepravičnim ljudima, ja sada govorim o pravičnim. S druge strane, o nepravičnim ljudima kažem da većina njih, ukoliko i uspevaju da prikriju svoju nepravičnost dok su još mladi, na kraju trke dolijaju i bivaju ismejani, i da, kad ostare, trpe uvrede i od stranaca i od svojih sugrađana, da bivaju šibani, mučeni, zlostavljani, ukratko, da bivaju žrtve onih surovosti o kojima si ti istinito govorio. Za sve to zamisli da trpe nepravični ljudi, kao da si to od mene čuo. Ali još jednom: hoćeš trpeti da ti ja tako govorim?

— Svakako — reče — jer pravične stvari govoriš.”⁵

Sokrat (Σωκράτης),

antički atinski filosof

„Šta je to trpeljivost? To je plata ljudskosti. Svi smo mi sazdana od slabosti i zabluda; opraštajmo jedni drugima naše gluposti, to je prvi zakon prirode.”

„Jasno je da je svaki pojedinac koji progona nekog čoveka, svog brata, obično čudovište. Oko toga se ne mogu praviti teškoće. Ali vlade, sudovi, vladari, kako će se oni poneti prema onima koji budu imali drukčiji kult nego što je njihov?”

„Nesloga je veliko zlo ljudskog roda, a trpeljivost joj je jedini lek.”⁶

Fransoa Mari Arue Volter (François-Marie Arouet Voltaire),

francuski filosof i prosvetitelj

⁵ Platon, *Država*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 2012⁵, 317.

⁶ Volter, *Filozofski rečnik*, Matica srpska, Novi Sad 1973, 384, 385, 388.

„Da bismo to objasnili, treba da se setimo da doktrina tolerancije tada nije bila poznata niti je preovladavala u svetu. Progon stoga nije bio toliko krivica sekte koliko vremena. U to vreme se to samo po sebi nije smatralo pogrešnim. Opšte je mišljenje bilo samo da oni koji su u zabludi ne treba da progone istinu. Ali oni koji poseduju istinu imali su pravo da progone zabludu, da bi je uništili. Tako je svaka sekta, koja je verovala da poseduje svu istinu, a da je svako načelo koje se razlikuje od njenog pogrešno, zamišljala da je progon dužnost kada je vlast u njenim rukama, kojeg od nje zahteva bog za kog su smatrali da je uvređen zbog jeresi.”⁷

Bendžamin Frenklin (*Benjamin Franklin*),

„otac osnivač” Sjedinjenih Država i filosof

„Ali samo zakoni ne mogu osigurati slobodu izražavanja; da bi svaki čovek mogao da iznese svoje stavove bez kazne mora postojati duh tolerancije u celokupnom stanovništvu.”⁸

Albert Ajnštajn (*Albert Einstein*),

američki teorijski fizičar i aktivista

O toleranciji su napisane mnoge rasprave, u pravnom, politikološkom, filozofskom, psihološkom, sociološkom, verskom i mnogim drugim pogledima. Sve one su sa različitih strana prilazile tematici i obrazlagale pojam, temelje i suštinu tolerancije. Zato danas imamo dobro razrađenu teoretsku osnovu tolerancije.

Definisanje određenog pojma najbolje je uvek početi od njegovog jezičkog značenja i tumačenja. Jezički govoreno, u srpskom jeziku i jezicima srodnim srpskom, tolerancija, u smislu u kome je usmeren ovaj rad, označava pomirljivost, trpeljivost, popustljivost, dopuštanje nečega ili trpeljiv odnos prema nekome ili nečemu;⁹ domaće enciklopedije i leksikoni tu dodaju podnošenje, versku i političku trpeljivost i

⁷ B. Franklin, *Toleration in Old and New England*, Founders Online – National Archives, <https://founders.archives.gov/documents/Franklin/01-19-02-0114>, 2. avgust 2021.

⁸ A. Einstein, *Out of My Later Years*, Philosophical Library, New York 1950, 13.

⁹ M. Vujančić et al., *Rečnik srpskog jezika* (ur. M. Nikolić), Matica Srpska, Novi Sad 2011, 1298.

poštovanje tuđih mišljenja i shvatanja (iako se čovek sa njima ne slaže);¹⁰ dok kembridžski rečnik toleranciju označava kao spremnost da se prihvate ponašanja i uverenja koja se razlikuju od vaših, iako se možda ne slažete sa njima ili ih ne odobravate.¹¹

Međutim, sama suština tolerancije se izgrađivala vremenom i teško je isključivo jezičkim definicijama i sa par enciklopedijskih reči opisati sveobuhvatno shvatanje tolerancije, bez gledanja u filozofsku, politikološku i pravnu osnovu iste. Pogotovo zato što je koncept tolerancije koji danas postoji u demokratskim i ustavnim državama, iako donekle različit, u stvari zasnovan na promišljanjima različitih učenjaka koji su kroz vekove raspravljali o njenom pojmu. Tim raspravama oni su položili fundament za buduće ugrađivanje tolerancije u *kôd* liberalne demokratije. U nastavku teksta biće ukratko objašnjeno slaganje blokova za izgradnju kuće *tolerancije*.

1. ZIDANJE KONCEPCIJE I OBIMA TOLERANCIJE

1.1. Rađanje duha tolerancije: od Sokrata do Hobsa

Duh tolerancije možemo osetiti još u doba najranijih filozofskih rasprava o društvu i položaju čoveka u okviru njega. Tako možemo videti da „duh tolerancije” postoji u **Sokratovoj** dijaloškoj metodi u okviru potrage za istinom. Sokrat u platoničarskim dijalozima tolerantno dozvoljava svojim sagovornicima da istražuju istinu kuda god bi ta potraga mogla da ih odvede i ohrabruje ih da pobijaju argumente kako bi istina bila otkrivena. Kako tvrdi Endru Fiala (*Andrew Fiala*), Sokratov glavni cilj je da uz toleranciju i dijalog otkrije istinu *slobodoumnom raspravom*.¹²

Međutim, nakon antike i ulaskom u srednji vek, koji se često naziva i „mračnim”, reč *tolerance* ponekada ima pogrdno, čak i pežorativno

¹⁰ O. Bihalji-Merin et al., *Mala enciklopedija – Prosveta 2 – Opšta enciklopedija*, Prosveta, Beograd 1971², 710; M. Vujaklija, *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd 1970, 957.

¹¹ „Meaning of Tolerance in English”, *Cambridge Dictionary*, Cambridge University Press, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tolerance>, 2. avgust 2021.

¹² A. Fiala, „Toleration”, *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, 2004, <https://iep.utm.edu/tolerati/#H4>, 2. avgust 2021.

značenje. Iako verska učenja, kao što je ono hrišćansko, propagiraju određene vrline i trpeljivost, srednji vek je obeležen strahovitim progonima onih koji nisu vernici ili koji imaju drugačije verovanje od crkveno dogmatskog. Dobar primer za ovaj period predstavlja latinski izraz *extra Ecclesiam nulla salus* (van Crkve nema spasenja), prvobitno skovan od Kiprijana (*Thaschus Caecilius Cyprianus*), episkopa Kartagine, koji je, između ostalog, izražavao doktrinu da je Crkva neophodna za spasenje.¹³ Interpretiranje filosofije naslonjene na ovakav pogled na svet je na kraju dovelo i do inkvizicije, progona jeretika, Jevreja i veštica, ali i do ratova zasnovanih na veri, u želji da *spas* pod okriljem Crkve nađe što više ljudi.¹⁴

U „prelaznom” periodu filosofije sa sholastičke na savremenu, do izražaja dolazi naročito shvatanje **Tomasa Hobsa** (*Thomas Hobbes*), koji za razliku od većine pristalica despotske vlasti, smatra da su svi ljudi stvoreni jednaki. On tako kazuje da u prirodnom stanju postoji „rat sviju protiv svih” (*bellum omnium contra omnes*), jer u predržavnom bitisanju svaki čovek želi da sačuva svoju slobodu, ali i da stekne vlast nad drugima. Dakle, prema njegovom stavu, u prirodnom stanju teško može doći do tolerancije, kako postoji samo želja za samoodržanjem. Međutim, ljudi jedni sa drugim sklapaju apstraktni „društveni ugovor” kako bi pobjegli od ovih „nesreća” udružujući se u zajednice. Hobs smatra da je i najgori despotizam bolji od anarhije, a pobuna protiv vlasti je greška, jer i ako uspe, ona daje loš primer i uči druge da se bune.¹⁵

Iako je uvreženo mišljenje da je njegova filosofija poprilično netolerantna, jer pripisuje neograničena ovlašćenja suverenu, između ostalog, dajući mu pravo cenzure nad svakim mišljenjem i stvaranjem jednoobraznosti, postoje i drugačija shvatanja. Tako britanski filosof Alan Rajan (*Alan Ryan*) navodi da je Hobs ipak imao svojevrsnu meru za toleranciju jer je njegov argument za nametanje jednoobraznosti u stvari

¹³ *An Introductory Dictionary of Theology and Religious Studies*, (eds. O. O. Espín, J. B. Nickoloff), Liturgical Press, Collegeville 2007, 439.

¹⁴ I. Primorac, „Predgovor”, *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi* (pr. I. Primorac), Filip Višnjić, Beograd 1989, 10.

¹⁵ B. Rasel, *Istorija zapadne filozofije i njena povezanost sa političkim i društvenim uslovima od najranijeg doba do danas*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd 1998, 499–500.

politički. Naime, postoje određena mišljenja koja su opasna za društvo, jer mogu podstaći subjekte da se pobune protiv svog suverena, a mogu i izazvati sukob među samim subjektima. Zato suveren treba energično potisnuti izražavanje takvih mišljenja. Međutim, njemu ne treba biti previše stalo do toga *šta ljudi misle privatno*, sve dok to drže za sebe i ne deluju antisocijalno.¹⁶ Štaviše, ne samo da pragmatična priroda Hobsovog argumenta ostavlja prostor za veliku meru tolerancije, već takođe Hobsova filosofija ukazuje da ljude treba „ostaviti na miru” onda kada nije potrebno, iz političkih razloga, da budu uznemiravani.¹⁷

1.2. Bejl, Spinoza i Lok

Vremenom, dolaskom prosvetiteljskog delovanja, u francuskim prosvetljenim krugovima i kod određenih slobodomislećnih evropskih filozofa trpeljivost dobija svojevršno značenje *vrline*. U širenju ideja tolerancije i osporavanju „prirodnih” pretenzija crkvenih i svetovnih vlasti da određuju ljudima „kako će misliti, šta će govoriti i kako će delovati”, naročito se ističu filozofi Pjer Bejl (*Pierre Bayle*), Baruh Spinoza (*Baruch Benedictus de Spinoza*) i Džon Lok (*John Locke*).¹⁸

Pjer Bejl, kako navodi Danijela Grujić, „daje jasan smer klasičnim i kasnijim savremenim raspravama o verskoj toleranciji”. Odgovorio je na pitanje *da li nekoga čije se iskreno uverenje smatra pogrešnim treba prisiliti da ga promeni*, sa jasnim stavom da to *ne bi trebalo* da se radi. Bio je među prvima koji je ukazao na nesvršishodnost delovanja prisilom u sferi religijskog života. Bejl smatra da pretnje, tamnice, mučenja i sve što podrazumeva značenje reči „prinuda” ne mogu da „dovedu do toga da se u čovekovom duhu obrazuju one voljne predstave u odnosu na boga koje

¹⁶A. Ryan, „A more tolerant Hobbes?”, *Justifying Toleration: Conceptual and Historical Perspectives* (ed. Susan Mendus), Cambridge University Press, Cambridge 1988, 40–47.

¹⁷E. Curley, „Hobbes and the Cause of Religious Toleration”, *The Cambridge Companion to Hobbes's Leviathan* (ed. Patricia Springborg), Cambridge University Press, Cambridge 2007, 310.

¹⁸R. Stepanov, „Filozofija tolerancije Džona Loka”, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine – časopis za pravnu teoriju i praksu* (ur. J. Kubinjec et al.), Advokatska komora Vojvodine, Novi Sad 2005, 15–16.

predstavljaju suštinu religije". Zbog toga je takav način usađivanja vere pogrešan. Bejl kazuje da religijska uverenja neopravdano posežu za apsolutnom istinom i da je pogrešno shvatanje da religija „ima legitimnu pretenziju na apsolutnu istinu”. Prema tome „jedan čovek ni po čemu ne može da razluči ubeđenost u istinu od ubeđenosti u laž, pa stoga hteti da ih on razlikuje znači tražiti od njega više nego što je on u stanju da učini”.¹⁹

Baruh Spinoza smatra da je nemoguće da se čovek odrekne svog mišljenja i podvrgne ga neograničeno tuđem mišljenju; zbog toga je nasilna ona vladavina koja nastoji da svoju vlast proširi i na mišljenja. Država po njegovom shvatanju možda i može da upravlja na najnasilniji način, ali ona to svakako ne čini uz odobrenje „zdravog razuma”. Zbog toga, vladar ne može preduzeti nasilne mere a da državu ne dovede u opasnost, te mu se može čak osporiti i pravo da ima neograničenu vlast. Nasilnička vladavina, kaže Spinoza, biće ona „koja građanima uskrati slobodu da izražavaju svoja mišljenja”; umerena vladavina će biti ona koja im tu slobodu *dozvoli*. Kada govori o slobodi govora, pored toga što je nemoguće oduzeti ljudima slobodu da „kažu ono što misle”, on dodaje da se ta sloboda može dozvoliti svakom građaninu „bez povrede prava i vlasti vladara”, pod uslovom da se ne koristi „radi zavođenja neke promene u državi ili radi izvršenja nekog dela protivnog postojećim zakonima”.²⁰

Džon Lok je „sistematski i celovito” dokazivao neophodnost, značaj i važnost postojanja tolerancije u civilizacijskom ambijentu čoveka i države.²¹

Lok toleranciju smatra „osnovnim obeležjem prave crkve”, a tolerancija onih koji se razlikuju od drugih po pitanju religije, prema njegovom mišljenju, apsolutno se slaže sa *Jevanđeljem* Isusa Hrista i sa istinskim razumom čovečanstva, da se čini „monstruoznim za ljude da budu toliko slepi da ne uviđaju neophodnost i prednost toga”. Lok kazuje da je u *Jevanđelju* našao mesta u kojima se kaže da Hristovi učenici moraju trpeti

¹⁹ D. Grujić, *Filozofija i problem verske tolerancije*, Centar za empirijsko istraživanje religije, Novi Sad 2016, 175-177; T. M. Lennon, M. Hickson, „Pierre Bayle”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (ed. E. N. Zalta), 2017, <https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/bayle/>, 3. avgust 2021.

²⁰ B. Spinoza, *Teološko-politički traktat*, Kultura, Beograd 1957, 244–253.

²¹ R. Stepanov, 16.

progon, ali da nigde ni u jednoj od knjiga *Novog zaveta* nije našao da bi Crkva Hristova trebalo da progona druge i da ih prisiljava vatrom i mačem da prihvate njena verovanja i učenje.²²

Za njega nije raznolikost mišljenja, koja ne može biti izbegnuta, već *odbijanje tolerisanja* prema onima koji imaju različita mišljenja, proizvelo sve vreve i ratove zbog religije. Lok se pita zašto oni koji u *sopstvenom stadu* i među svojim istomišljenicima tolerišu „blud, prevaru, zloću i druge grozote“, bivaju netolerantni, pa *vođeni načelom hrišćanskog milosrđa i iz ljubavi prema duši čovekovo*, lišavaju ljude imanjanja, sakate ih, izgledaju i muče u užasnim zatvorima, oduzimajući im na kraju i život, čineći sve to da bi drugi postali hrišćani i bili na taj način *spaseni*. Takođe on smatra da bi crkva i država trebalo da se drže u svojim *granicama* – jedna da brine o svetovnom blagostanju zajednice, a druga o spasenju duša. Dakle, iznad svega je neophodno da se tačno razlikuju poslovi civilne vlasti od religije jer se u suprotnom nikada neće okončati sporovi između njih.²³

Lična shvatanja o individualnoj slobodi navela su Loka da toleranciju posmatra kao dobru stvar, ali je i pored toga smatrao da i individualna sloboda treba da ima granice, jer se sama sloboda štiti pomoću moći, ali slobode bez reda teško da može biti, dok *granice* koje se postavljaju treba da zavise prevashodno od pojedinca, a ne od države.²⁴ Niko, ni pojedinci, ni crkve, pa čak ni zajednica, nemaju nikakvo opravdanje da zadiru u građanska prava i svetovna dobra drugih uz poziv na religiju. Prema Loku, mir i sigurnost, pa čak „ni zajedničko prijateljstvo“, ne mogu se uspostaviti ili sačuvati među ljudima sve dok se religija mora štiti silom oružja.²⁵ Moralno je pravo pojedinca, kako sledi iz određenih Lokovih stajališta, da na vlastitu odgovornost te uz uslov da ne krši prava drugog, ne bude u pravu.²⁶

²² J. Locke, *A Letter Concerning Toleration*, <https://socialsciences.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/locke/toleration.pdf>, 10. avgust 2021, 17, 42.

²³ *Ibid.*

²⁴ I. Creppell, „Locke on Toleration: The Transformation of Constraint“, *Political Theory*, Sage Publications, 1996, 221, 232.

²⁵ *Ibid.*, 15.

²⁶ R. Raunić, *Filozofija politike Johna Locke*, Naknadno-istraživački zavod „Politička kultura“, Zagreb 2009, 188.

Samo Lokovo opravdanje tolerancije je, kratko rečeno, zasnovano na više razloga: onim *pragmatičnim* (verska proganjanja su neracionalna, jer se sa prisiljavanjem ne menjaju uverenja), *spoznajnim* (vladar nije nepogrešiv u prosuđivanju), *teološkim* (pitanja individualnog spasenja su prevažna da bi bila prepuštena političkom autoritetu) i *moralnim* (pojedinaac ima najviši i apsolutni autoritet da prosudi o stvarima koje se tiču samo njega).²⁷

1.3. Volter, Mil i Rols

Volter zagovara koncept verske tolerancije, što je naročito iskazao u svojoj raspravi o toleranciji, koju je počeo sa opisom događaja koji su se desili trgovcu Žanu Kalasu (*Jean Calas*), a nastavio i završio sa pojmom tolerancije i netolerancije kroz istorijsko-filosofsku vizuru. Pozivajući se na razum koji je „blažen, human, podstiče pokajanje, odagnjuje neslogu” a učvršćuje vrlinu, Volter kazuje da je prošlo doba kada se verovalo da se moraju osuditi oni „koji podučavaju doktrinu suprotnu Aristotelovim kategorijama, doktrinu koja ne prihvata strah od praznine, postojanost i univerzalni karakter bivstva”.²⁸

Ljudsko pravo treba da počiva na prirodnom pravu, a glavni temelj, univerzalni princip i jednog i drugog trebalo bi da bude krilatica: „Ne čini ono što ne bi želeo da tebi čine.” U svom delu Volter se gnuša reči „veruj ili ću te uništiti; veruj ili ću ti naneti sve zlo koje mogu; čudovište, nisi moje vere, znači nevernik si – moraš biti izgnan od tvojih bližnjih, iz tvog grada, iz tvog kraja”, navodeći da se sa njima lako može doći do međusobnog istrebljenja naroda. Za njega je pravo na *netoleranciju* otuda apsurdno i varvarsko, jer kako navodi, to je u stvari „pravo tigrova i prilično je užasno, jer tigrovi se razdiru samo zbog jela, a mi se istrebljujemo zbog paragrafa”.²⁹

²⁷ R. Raunić, „Etička, odgojna i politička vrijednost tolerancije”, *Filozofska istraživanja*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2005, 320–321.

²⁸ Volter, *Rasprava o toleranciji – Povodom smrti Žana Kalasa*, Utopija, Beograd 2005, 30–35.

²⁹ *Ibid.*

Džon Stjuart Mil (*John Stuart Mill*), kao ideolog tolerancije i slobode govora, smatra da sve što direktno ne pretil vitalnim interesima pojedinaca ne treba zabranjivati. Mil stoji na stavu da društvo može da napreduje kroz sukob ideja i mišljenja, a da će istina u tom sukobu pobediti, a liberalne ideje se pokazati kao one koje su ispravne.³⁰

Filosofsku toleranciju posmatra kao korektivno oruđe, u kome bi trebalo istražiti suparničke ideje kako bi se ispravili, promenili ili potvrdili sopstveni koncepti. Kada Mil govori o filozofskoj toleranciji, on je vidi kao metod obogaćivanja sopstvenih ideja i utvrđivanja istine, i ne zagovara kompromis između sukobljenih ideja „samo radi opreza ili društvenog mira”. Mil smatra da pogrešna uverenja treba napustiti i odbaciti, ali samo kao rezultat otvorene rasprave.³¹

Mil piše da se čovek može približiti boljem poznavanju jedne stvari ako prihvati sve što navode lica raznovrsnih *mnjenja*, te ako se upozna sa gledištima sa kojih drugi ljudi posmatraju određenu stvar. Ovo stoga što je u samoj ljudskoj prirodi saznavanje; a tim putem se može doći do mudrosti. Mišljenje koje se silom uguši može biti istinito, kaže Mil, a da nismo u stanju izvesno tvrditi da je ono pogrešno, a uz to, mada ugušeno mišljenje može biti pogrešno, ipak je moguće „da u njemu ima jedan deo istine”.³²

Za Mila su sukobi neizbežni, jer ljudi uvek vuku na svoju stranu, ali su oni uz određene uslove čak i *poželjni* i mogu biti *pokretači razvoja*. On smatra da je u interesu vladajućih i društva da neguju manjine i sebi suprotstavljene principe, jer tako neguju i „sopstveni identitet i snagu”.³³

Od *novijih* mislilaca **Džon Rols** (*John Rawls*) je dao zanimljivo viđenje tolerancije. Za njega principi tolerancije i slobode savesti moraju imati suštinsko mesto u svakoj ustavnoj demokratskoj koncepciji, jer oni

³⁰ G. Morgan, „The Mode and Limits of John Stuart Mill's Toleration”, *Nomos*, American Society for Political and Legal Philosophy – New York University Press, New York 2008, 139, 158.

³¹ E. Kulenović, „Mill, Philosophical Tolerance and Tragic Choice”, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2005, 128, 131.

³² J. S. Mill, *On Liberty – in Focus* (eds. J. Gray, G.W. Smith), Routledge, London – New York 1991, 40, 69–70.

³³ M. Đurković, *Politička misao Džona Stjuarta Mila*, Službeni glasnik, Beograd 2006, 317–318.

postavljaju „temeljnu osnovu koju će svi građani prihvatiti kao poštenu” i koja reguliše rivalstvo između doktrina.³⁴

Rols u svojoj poznatoj *Teoriji pravde* razmatra i da li pravda zahteva tolerisanje netolerantnih i pod kojim uslovima. Rols smatra da *pravda ne zahteva da ljudi moraju da miruju*, dok drugi uništavaju osnovu njihovog postojanja, a samo pitanje tolerisanja netolerantnih za njega je direktno povezano sa pitanjem stabilnosti dobro uređenog društva. Onda kada osobe sa različitim ubeđenjima ističu sukobljene zahteve kao stvar političkog principa, one treba da sude o ovim zahtevima na osnovu principa pravde.³⁵

Rols raspravlja i o tolerantnosti društava koja nisu liberalna, te jasno kazuje da tiranski i diktatorski režimi „ne mogu biti prihvaćeni kao dostojni članovi jednog razumnog društva naroda”. Sa druge strane, ne može se razumno zahtevati od „svih režima da budu liberalni, jer u protivnom ni samo pravo naroda ne bi bilo izraz liberalističkog načela tolerantnosti prema drugim razumnim načinima uređivanja društva, kao ni liberalističkog nastojanja da se pronađe osnova za sporazum između razumnih naroda”. Građanin društva koje je liberalno mora da tuđe verske, filozofske i moralne doktrine *poštuje*, kako Rols navodi, „pod uslovom da su one u skladu sa razumnim političkim shvatanjem pravde”. Isto tako i liberalno društvo treba da poštuje druga društva koja su organizovana u skladu sa drugačijim doktrinama, ali pod uslovom da „političke i društvene institucije u njima ispunjavaju izvesne uslove koji ta društva vode ka prihvatanju nekog razumnog prava naroda”.³⁶

Autori čiji su stavovi ukratko objašnjeni svakako *nisu jedini*³⁷ koji su obrađivali i koji obrađuju pojam, svrhu i oblike tolerancije. Međutim, oni su,

³⁴ J. Rawls, „The Idea of Public Reason Revisited”, *The University of Chicago Law Review*, The University of Chicago, Chicago 1997, 783.

³⁵ J. Rawls, *A Theory of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge 1999, 186–194.

³⁶ Dž. Rols, *Prava naroda*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd 2001, 40–41.

³⁷ Tu svakako treba spomenuti, između ostalih, i Džona Tolanda (*John Toland*), Džona Miltona (*John Milton*), Imanuela Kanta (*Immanuel Kant*), Monteskeja (*Charles-Louis de Secondat, Baron de La Brède et de Montesquieu*), Dejvida Hjuma (*David Hume*), Holbaha (*Paul Heinrich Dietrich von Holbach*), Tomasa Pejna (*Thomas Paine*), Tomasa Džefersona (*Thomas Jefferson*), Kjerkegora (*Søren Aabye Kierkegaard*), Vilijama Džejmisa (*William James*), a od novijih autora i Džona Djuia (*John Dewey*), Ajzaju Berlina (*Isaiah Berlin*), Karla Popera (*Karl Popper*), Ronalda Dvornika (*Ronald Dworkin*), Majkla Valcera (*Michael Walzer*), Rejnera Forsta (*Rainer Forst*), Vendi Braun (*Wendy Brown*), i druge.

prema mišljenju autora ove studije, jedni od najznačajnijih predstavnika tumačenja, zagovaranja i stvaranja *filosofije tolerancije*.

Njihovi radovi i stavovi su služili kao temelj ugrađivanja tolerancije u verski, kulturni, obrazovni i politički život, ali i u duh i tekst pravnih dokumenata, naročito u XIX i XX veku. Navedeni filosofi su tako dali nemerljiv doprinos tome da se današnja liberalna demokratija smatra nezamislivom bez tolerancije u različitim sferama života. Tolerancija demokratiji daje paletu boja bez kojih bi *vladavina naroda, od naroda, za narod*³⁸ lako mogla da se pretvori u svoje antipode koji sliku društva boje samo u dve ili tri nijanse crne i bele.

*

* *

Uopštavajući i generalno gledano, oslanjajući se na prethodno navedena shvatanja, možemo govoriti o tome da se **pojam tolerancije**³⁹ danas filozofski obično odnosi na uslovno prihvatanje ili nemešanje u uverenja, radnje ili prakse za koje neko smatra da su pogrešne, ali da su i dalje „podnošljive”⁴⁰, tako da ne bi trebalo da

³⁸ A. Lincoln, *The Gettysburg Address*, November 19, 1863, <http://www.abrahamlincolnonline.org/lincoln/speeches/gettysburg.htm>, 21. avgust 2021.

³⁹ Bitno je za napomenuti, iako to nije *direktno* tema ovog rada, da ukoliko stvari posmatramo iz ugla trpeljivosti i državne tolerancije, celokupno pravo u smislu „normativnog sistema i/ili poretka” se pojavljuje kao „minimum tolerancije i maksimum netolerancije koji se zahteva i dopušta u nekom društvu”. Tako, ukoliko je poredak autoritaran, minimum i maksimum (ne)tolerancije određuju vlastodršci. Taj minimum/maksimum po pravilu nije opšteprihvaćen u društvu, premda vlastodršci to mogu biti. Zato je takav pravni poredak izuzetno represivan. Pojedinci u takvom poretku imaju doslovno onoliko prava i sloboda koliko su vladajući spremni da im tolerišu. Uopšteno gledano, povescnicu prava iz ugla trpeljivosti možemo prikazati i kao neprestano ljudsko delanje da se netrpeljivost „pravno što preciznije odredi i smanji a da se tolerantnost uveća i pravno efikasno garantuje, obezbedi”. – Vid. J. Hasanbegović, „Pravo kao netolerantnost”, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine – Časopis za pravnu teoriju i praksu*, Novi Sad 2001, 61–63.

⁴⁰ Tolerancija ne bi trebalo da se meša sa *racionalnim ponašanjem*. Tako npr. agnostici dopuštaju propovedanje religijskih stanovišta jer veruju da bi ona mogla biti istinita i to predstavlja racionalno ponašanje a ne toleranciju. Kada bi agnostik bio ubeđen da je *pogrešno* širiti ideje kojima manjka dokaza, a trpeljiv je prema njima, on bi onda bio tolerantan. – Dž. Halberstam, „Paradoks tolerancije”, *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi* (pr. I. Primorac), Filip Višnjić, Beograd 1989, 370.

budu zabranjene ili ograničene. Drugačije rečeno, oni koji imaju određene stavove su tolerantni, zato što onda kada imaju *čvrsta* ubeđenja, tolerantno posmatraju drugačije tačke gledišta, koje su u suprotnosti sa njihovim.

Pored toga, tolerancija dopušta i stepenovanje; može se biti manje ili više tolerantan prema nečemu; što je neko sigurniji u ono za šta se zalaže, kao i u to da je pogrešno ono što zastupa neko drugi, on je ujedno i *tolerantniji* prema tom drugom, ukoliko mu dopušta da iznosi to stanovište. Džoša Halbersten (*Joshua Halberstam*) to lepo iskazuje kada kaže: „Što pokvarenijim i tvrdokornijim smatram vaše stanovište, i što opasnijim smatram njegovo širenje, to ću biti tolerantniji ako dopuštam da ga izražavate.”⁴¹

U tom smislu postoje mnogi konteksti u kojima možemo govoriti o toleranciji: „roditelji tolerišu određeno ponašanje svoje dece, prijatelj toleriše slabosti drugog, monarh toleriše neslaganje, crkva toleriše homoseksualnost, država toleriše manjinsku religiju, društvo toleriše devijantno ponašanje” itd. Iz ovih razloga za svaku analizu motiva i razloga tolerancije, inteziteta, kao i njenog položaja, ali i eventualnog ograničenja, potrebno je uzeti u obzir relevantni kontekst.⁴²

2. MESTO TOLERANCIJE U PRAVNIM INSTRUMENTIMA

2.1. Međunarodno pravo

Jačanjem prava kao vodilje društva, razvlašćivanjem suverena-pojedinaca i vladajućih grupa, rađanjem konstitucionalizma i stvaranjem koncepta vladavine prava i naročito ljudskih prava, tolerancija je iz spisa, knjiga, rasprava i učenja različitih filozofa i teoretičara, ušla u političku praksu i pravnu realnost. Kroz XIX i početkom XX veka ona je gradila svoj put ka društvenoj stvarnosti, a pun obim primene je dobila sa internacionalizacijom ljudskih prava, jačanjem liberalne demokratije i

⁴¹ Dž. Halberstam, 363, 365–366.

⁴² R. Forst, „Toleration”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (ed. Edward N. Zalta), 2017, <https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/toleration/>, 19. avgust 2021.

oblikovanjem shvatanja da samo sa tolerancijom drugog i drugačijeg, ujedno možemo očekivati puno ispunjenje sopstvenih prava i sloboda.

U okviru međunarodnog regulisanja, Organizacija Ujedinjenih nacija (u daljem tekstu: UN) u modernoj *Magna karti ljudskih prava*, kako ju je Elenor Ruzvelt (*Anna Eleanor Roosevelt*) imenovala⁴³, naznačava da obrazovanje treba da bude „usmereno ka punom razvitku ljudske ličnosti i učvršćivanju poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda”. Ono treba da unapredi razumevanje, **toleranciju** i prijateljstvo „među svim narodima, rasnim i verskim grupama, kao i delatnost Ujedinjenih nacija u održanju mira”.⁴⁴

Kao odličan nastavak ove misli, pretočen u međunarodni pakt, države članice su se složile da obrazovanje treba da omogući svakom licu da igra korisnu ulogu u slobodnom društvu, kao i da potpomaže razumevanje, **toleranciju** i prijateljstvo između svih naroda.⁴⁵

Evropska unija (u daljem tekstu: EU) bi prema svom krovnom aktu trebalo da se temelji na vrednostima poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokratije, jednakosti, vladavine prava i poštovanja ljudskih prava, i to u društvu u kojem prevladavaju pluralizam, nediskriminacija, pravda, solidarnost, jednakost žena i muškaraca ali i **tolerancija**.⁴⁶

Evropska unija u stvari i politički, bar *de iure*, stoji na principima tolerancije, i to ne samo one među građanima, ili među građanima i državom, nego i onom koju karakteriše internacionalizovani karakter. Kako to lepo objašnjava Džozef Vajler (*Joseph Halevi Horowitz Weiler*) „mi podvrgavamo evropske narode ustavnoj disciplini” iako se Evropa

⁴³ E. Roosevelt, *Address to the United Nations General Assembly On the Adoption of the Universal Declaration of Human Rights*, Chicago-Kent College of Law, <http://www.kentlaw.edu/faculty/bbrown/classes/HumanRightsSP10/CourseDocs/2EleanorRoosevelt.pdf>, 19. avgust 2021.

⁴⁴ Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima – UDK (Universal Declaration of Human Rights), United Nations General Assembly, A/RES/217, 1948, ar. 26.

⁴⁵ Međunarodni prakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), United Nations General Assembly, 2200A (XXI), 1966, Treaty Series, vol. 993, ar. 13.

⁴⁶ Consolidated Version of the Treaty on European Union, *Official Journal of the European Union* C 202/1, 2016, ar. 2.

sastoji od različitih naroda. Izvanredan primer građanske tolerancije je prihvatiti da budete vezani za propise koje ne artikuliše samo „moj narod“, već zajednica sastavljena od različitih političkih zajednica, odnosno drugih naroda.⁴⁷

Bandžul povelja, odnosno *Povelja o ljudskim pravima i pravima naroda u Africi* konstatuje da će svaki pojedinac imati dužnost da poštuje i uzima u obzir druge individue bez diskriminacije, kao i da održava odnose koji imaju za cilj promovisanje, čuvanje i jačanje međusobnog poštovanja i **tolerancije**. Uz to, dužnost svakoga je da čuva i jača pozitivne afričke kulturne vrednosti u svojim odnosima sa ostalim članovima društva, i to u duhu tolerancije i dijaloga.⁴⁸

Navedeni akti spominju toleranciju, ali je ne definišu eksplicitno, već uzimaju da je njen pojam dovoljno jasan svim zainteresovima. Međutim, dobro je imati i određenu pravno-političku definiciju, kako samo označavanje i tačno određivanje tolerancije varira, što smo videli i kroz različita filozofska tumačenja, a jedna od najboljih definicija data u međunarodnim instrumentima je svakako ona od Organizacije UN za obrazovanje, nauku i kulturu (u daljem tekstu: Unesko).

Prema Uneskovoju definiciji **tolerancija** predstavlja poštovanje, prihvatanje i uvažavanje bogate raznolikosti svetskih kultura, različitih oblika izražavanja i način na koji smo u stvari ljudi. Ona se neguje kroz znanje, otvorenost, komunikaciju i slobodu misli, savesti i verovanja. Tolerancija je u stvari „harmonija u različitostima“. Ona nije samo moralna dužnost, već i politički i pravni uslov. Tolerancija je, pre svega, „aktivan stav podstaknut priznavanjem univerzalnih ljudskih prava i osnovnih sloboda drugih“ i ona se ne može koristiti za opravdanje kršenja tih osnovnih vrednosti.⁴⁹

⁴⁷ J.H.H. Weiler, *Federalism and Constitutionalism: Europe's Sonderweg*, „Neither Kelsen nor Schmitt: The Principle of European Constitutional Tolerance - Concept and Praxis“, https://jeanmonnetprogram.org/archive/papers/00/001001-03.html#P92_25213, 19. avgust 2021.

⁴⁸ African (Banjul) Charter on Human and Peoples' Rights – BCHR, 1981, ar. 28-29.

⁴⁹ Declaration of Principles on Tolerance – DPT, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 16 November 1995, ar. 1.

Tolerancija predstavlja odgovornost koja nosi „ljudska prava, pluralizam (uključujući kulturni pluralizam), demokratiju i vladavinu prava“. Ona uključuje odbacivanje dogmatizma i apsolutizma i afirmiše standarde utvrđene u međunarodnim instrumentima o ljudskim pravima. Ona označava princip prema kome je *svako slobodan da se drži svojih uverenja i prihvata da se i drugi drže njihovog*. To znači prihvatiti činjenicu da ljudska bića, prirodno različita po svom izgledu, situaciji, govoru, ponašanju i vrednostima, imaju pravo da žive u miru i da budu onakva kakva jesu, kao i to da se *stavovi ne smeju nametati drugima*.⁵⁰

U mnogim međunarodnim dokumentima vezanim za ljudska prava, u kojima se tolerancija ne spominje direktno, jasno je da je ona jedna od pokretačkih sila za samo ovaploćenje i poštovanje osnovnih prava čoveka. **Bez vladavine tolerancije ne može biti ni vladavine prava**, u smislu prava koje je *mera ljudske slobode*⁵¹, odnosno poštovanja ljudskih prava, jer se mnoga temeljna prava ne bi mogla zamisliti bez nje. Tako bi npr. pravo na slobodu veroispovesti bilo isprazno ukoliko država koja je sekularnog oblika ne bi tolerisala različite verske zajednice, a pravo na udruživanje ne bi imalo smisla ukoliko ne bi postojala tolerancija u društvu, naročito poslodavaca, na sindikalne organizacije.

2.2. Ustavno pravo

U državnim ustavima tolerancija takođe ima svoje mesto. Ako gledamo na područje bivše Jugoslavije, koje je istorijski usko povezano, a ustavnopravno veoma slično, tolerancija se kao pojam može pronaći u određenim ustavnim tekstovima.

Srpski *Ustav* kazuje da Republika Srbija podstiče duh **tolerancije** i međukulturnog dijaloga i preuzima efikasne mere za „unapređenje uzajamnog poštovanja, razumevanja i saradnje među svim ljudima koji žive na njenoj teritoriji, bez obzira na njihov etnički, kulturni, jezički ili verski identitet u oblasti obrazovanja, kulture i informisanja”.⁵²

⁵⁰ *Ibid.*

⁵¹ L. R. Basta Flajner, *Politika u granicama prava – Studija o anglosaksonskom konstitucionalizmu*, Službeni glasnik, Beograd 2012², 207.

⁵² Ustav Republike Srbije – URSrb, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98/2006, čl. 81.

Preambula dejtonskog *Ustava Bosne i Hercegovine* se poziva na posvećenje miru, pravdi, **toleranciji** i pomirenju⁵³, što je takođe primetno i u *Ustavu Republike Srpske*, jednom od dva entiteta u BiH, prema čijoj preambuli Narodna skupština donosi *Ustav* „u želji da obezbedi mir, **toleranciju** i opšte blagostanje”.⁵⁴

Slovenački *Ustav* zabranjuje podsticanje na nejednakost i **netoleranciju**⁵⁵, dok *Ustav Crne Gore* zabranjuje izazivanje ili podsticanje mržnje ili **netrpeljivosti** po bilo kom osnovu, i u preambuli izražava opredeljenje građana da žive u državi u kojoj su osnovne vrednosti, pored **tolerancije**, i sloboda, mir, poštovanje ljudskih prava i sloboda, multikulturalnost, demokratija i vladavina prava.⁵⁶

Kada je u pitanju šire svetsko područje, situacija sa ustavnim definisanjem tolerancije je različita. Određeni ustavi je eksplicitno spominju, u okviru napora države u sferi edukacije i obrazovanja, verskih pitanja, komunikacije i javnog prostora ili pak kao generalni princip, dok je kod drugih ona ideja vodilja.

Tako npr. *Ustav Portugalske Republike* navodi da će država promovisati demokratizaciju obrazovanja i drugih uslova potrebnih da obrazovanje koje se odvija u školi i drugim sredstvima obuke doprinosi jednakim mogućnostima, prevazilaženju ekonomskih, društvenih i kulturnih nejednakosti, međusobnom razumevanju, solidarnosti i odgovornosti, društvenom napretku i demokratskom učešću u javnom životu ali i razvoju ličnosti i **duha tolerancije**.⁵⁷

⁵³ Ustav Bosne i Hercegovine (Aneks IV Opšteg okvirnog sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini) – UBiH, pregovori započeti u Dejtonu 21. novembra 1995, a sporazum potpisan u Parizu 14. decembra 1995, preambula.

⁵⁴ Ustav Republike Srpske – URSrp, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 21/1992, 28/1994, 8/1996, 13/1996, 15/1996, 16/1996, 21/1996, 21/2002, 31/2002, 31/2003, 98/2003 i 115/2005, preambula.

⁵⁵ Ustava Republike Slovenije – URSlo, *Uradni list Republike Slovenije*, št. 33/1991-I, 42/1997 – UZS68, 66/2000 – UZ80, 24/2003 – UZ3a, 47, 68, 69/2004 – UZ14, 69/2004 – UZ43, 69/2004 – UZ50, 68/2006 – UZ121,140,143, 47/2013 – UZ148, 47/2013 – UZ90,97,99, 75/2016 – UZ70a in 92/2021 – UZ62a, čl. 63.

⁵⁶ Ustav Crne Gore – UCG, *Službeni list Crne Gore*, br. 1/2007, 38/2013, preambula i čl. 7.

⁵⁷ Constituição da República Portuguesa, *Diário da República Portuguesa*, n.º 86/1976, 227/1982, 155/1989, 273/1992, 218/1997, 286/2001, 173/2004, 155/2005, ar. 73.

Austrijski *Ustav* je stava da su demokratija, humanost, solidarnost, mir i pravda, kao i otvorenost i **tolerancija** prema ljudima osnovne vrednosti škole, na osnovu kojih ona čitavom stanovništvu, nezavisno od porekla i socijalne situacije, obezbeđuje maksimum obrazovnog nivoa.⁵⁸

Ustav Kneževine Andore proklamuje da je delovanje države Andore inspirisano principima poštovanja i promocije slobode, jednakosti, pravde, odbrane ljudskih prava i dostojanstva ličnosti, kao i **tolerancije**.⁵⁹

Konstitutivni dokument Bugarske pored obećanja lojalnosti univerzalnim ljudskim vrednostima slobode, mira, humanizma, jednakosti, pravde i tolerancije, naglašava da će država pomagati održavanje **tolerancije** i poštovanja među vernicima različitih veroispovesti, kao i među vernicima i nevernicima.⁶⁰

Ustavni akt *Japana* u svojoj preambuli naglašava da japanski narod želi da zauzme počasno mesto u međunarodnom društvu koje teži očuvanju mira, ali i proterivanju za sva vremena tiranije, ropstva, ugnjetavanja i **netrpeljivosti**.⁶¹

U *Ustavu Ekvadora* eksplicitno stoji da je zabranjeno emitovanje reklama koje podstiču nasilje, diskriminaciju, rasizam, zavisnost od droga, seksizam, versku ili **političku netoleranciju**. Takođe, država je u ustavnoj obavezi da štiti versku praksu, kao i izražavanje onih koji ne ispovedaju nikakvu veru, i u okviru svog sistema mora da stvara okruženje pluraliteta i tolerancije.⁶²

⁵⁸ Bundes-Verfassungsgesetz, <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=1000138>, 27. avgust 2021, ar. 14/5a,

⁵⁹ Constitution de la Principauté d'Andorre, <https://www.consellgeneral.ad/fitxers/documents/constitucio/const-fr>, 27. avgust 2021, ar. 1.

⁶⁰ Конституция на Република България, *Държавен вестник на Република България*, бр. 56 – 13. 7. 1991, 85 – 26. 9. 2003, 18 – 25. 2. 2005, 27 – 31. 3. 2006, 78 – 26. 9. 2006, 12 – 6. 2. 2007, 100 – 18. 12. 2015, преамбюл, чл. 37.

⁶¹ The Constitution of Japan, https://japan.kantei.go.jp/constitution_and_government_of_japan/constitution_e.html, 29. avgust 2021, Preamble.

⁶² Constitución de la República del Ecuador, https://www.defensa.gob.ec/wp-content/uploads/downloads/2021/02/Constitucion-de-la-Republica-del-Ecuador_act_ene-2021.pdf, 29. avgust 2021, ar. 19, 66.

Ustav etnički i jezički veoma raznolike Nigerije naglašava da će nacionalna etika biti disciplina, integritet, dostojanstvo rada, socijalna pravda, samopouzdanje, patriotizam i **verska tolerancija**, dok ruandski konstitutivni akt u svojoj preambuli navodi da je narod Ruande predan daljoj izgradnji države zasnovanoj na konsenzualnoj i pluralističkoj demokratiji koja stoji na podeli vlasti, nacionalnom jedinstvu i pomirenju, dobroj upravi, razvoju, socijalnoj pravdi, **toleranciji** i rešavanju problema kroz dijalog. Pritom, on obavezuje svakog Ruandca i Ruandkinju da poštuju svoje sugrađane bez diskriminacije i da održavaju odnose koji imaju za cilj očuvanje, promovisanje i jačanje međusobnog poštovanja, solidarnosti i **tolerancije**.⁶³

U onim ustavnim i/ili zakonskim tekstovima, u demokratskim državama u kojima ljudska prava predstavljaju osnovnu vrednost, pravac i stremljenje, u kojima tolerancija kao pojam nije posebno naznačena, ona svakako *proističe* iz osnovnih prava i supstancijalne ideje vladavine prava i ljudskih prava, prema kojima svako ima pravo na svoje mišljenje, slobodu izražavanja, slobode veroispovesti, okupljanja ili udruživanja, kao i ostala prava i slobode. Ona je, kao što to Unesco lepo definiše, ujedno moralna dužnost, politički i pravni uslov ali i „aktivan stav podstaknut priznavanjem univerzalnih ljudskih prava i osnovnih sloboda drugih“⁶⁴. Primeri za to su svakako: *Osnovni zakon Republike Nemačke*, *Ustav Sjedinjenih Američkih Država*, *Ustav Republike Francuske*, i drugi.

3. PARADOKS(I) TOLERANCIJE

Pojam tolerancije analitički bismo mogli podeliti na tri dela, kako navodi hrvatski filosof Raul Raunić. Prvenstveno, u okviru ovog pojma, subjekat tolerancije (pojedinaac, grupa ili institucija), aktivno se odnosi prema objektu tolerancije (pojedincu, grupu ili instituciji). Drugu sastavnicu tolerancije čine „moć i poriv da se interveniše, uredi i kontroliše život drugih“, a treći deo tolerancije, koji je postavljen nasuprot drugom, čini

⁶³ Constitution of the Federal Republic of Nigeria, <http://www.nigeria-law.org/ConstitutionOfTheFederalRepublicOfNigeria.htm>, 30. avgust 2021, ar. 23; Constitution of the Republic of Rwanda, https://www.constituteproject.org/constitution/Rwanda_2015?lang=en, 30. avgust 2021, Preamble, ar. 46.

⁶⁴ DPT, ar. 1.

imperativ koji obavezuje subjekat tolerancije da odustane od prisilnog uplitanja u delovanje drugih.⁶⁵

Ovako sastavljeni delovi tolerancije postavljaju više pitanja, od onih filozofske prirode, pa do onih političkih i pravnih. Pitanje koje je veoma bitno za ovaj rad glasi: Šta treba činiti prema netolerantnim ljudima (kada primenjuju slobodu izražavanja) u okviru društva koje je tolerantno i da li na njih treba da se odnose određene norme koje regulišu i/ili zabranjuju njihovu netoleranciju, i da li u skladu sa tim tolerancija, u smislu *tolerisanja netolerantnih*, treba da bude neograničena da bi bila istinska i demokratska?

Odgovor na ovo pitanje pokušavali su i pokušavaju dati mnogi mislioci, još od zidanja pojma tolerancije, tražeći način da toleranciju definišu u okviru društva i da objasne da li postoji granica iste i gde se ona nalazi, kao i da odrede da li je tolerancija paradoksalna i, ukoliko jeste, koliko, i na koji način se ti paradoksi mogu razrešiti.

Između ostalih, Džon Horton (*John Horton*) sa Kilskog univerziteta (*University of Keele*), navodi da u samoj koncepciji tolerancije postoje tri (prividna) paradoksa.⁶⁶

Kao **prvi paradoks** on navodi problem moralnog statusa tolerancije, odnosno kako nešto što se smatra pogrešnim može da bude dopušteno i zašto bi, kako kaže filozof Dejvid Rafael (*David Daiches Raphael*), *nešto što je loše trebalo biti tolerisano* i zbog čega se onda takva tolerancija smatra vrlinom. U rešavanju ovog paradoksa on, između ostalog, smatra da je gledajući praktično, ipak bolje biti tolerantan nego netolerantan i da tolerancija nikako ne implicira da je dobra stvar što se dešavaju loše stvari ili propagiraju nemoralne ideje.⁶⁷

⁶⁵ R. Raunić (2005), 311–313.

⁶⁶ Pored paradoksa tolerancije, postoje i drugi veoma slični paradoksi, kao što su paradoksi slobode i demokratije. *Paradoks slobode* glasi: ukoliko slobodu shvatimo kao neograničenu i univerzalnu, to znači da nju mogu da uživaju i njeni protivnici, koji će da je zloupotrebe kako bi osvojili vlast i uveli tiraniju. Kod *paradoksa demokratije*, kao varijacije paradoksa slobode, radi se o tome da ukoliko demokratiju shvatimo na način da „u demokratskim procesima mogu učestvovati svi, onda to znači da u njima mogu učestvovati i najopasniji protivnici demokratije koji će te procese zloupotrebiti da osvoje vlast i sruše i unište demokratiju”. – Vid. I. Primorac, 36; J. Hasanbegović, 66.

⁶⁷ J. Horton, „Three (Apparent) Paradoxes of Toleration”, *Filozofska Istrazivanja/Synthesis Philosophica*, Croatian Philosophical Society/Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1994, 11, 13,

Drugi paradoks⁶⁸ tolerancije odnosi se na to da se ne može biti tolerantan prema onome što se *pozitivno ceni* ili prema onome prema čemu postoji *ravnodušnost*. Prema tome, koliko su određena osoba, grupa ili institucija tolerantni, delimično će biti funkcija niza radnji ili postupaka prema kojima osoba, grupa ili institucija imaju negativan stav. Dakle, „što je širi raspon negativnih stavova, širi je i prostor za praktikovanje tolerancije”.⁶⁹

Treći paradoks tolerancije, koji filozofski obrađuje Horton je tzv. *Poperov paradoks tolerancije*. O ovom paradoksu će biti više reči u ovom master radu, kako se sam rad odnosi upravo na njega. U skladu sa tim, gore navedeni i ukratko objašnjeni paradoksi, kao i drugi mogući paradoksi nisu tema ovog rada i neće biti detaljnije obrađivani.

Karl Popper navodi da *neograničena tolerancija mora dovesti do nestanka tolerancije*. Naime, ukoliko bismo neograničenu toleranciju proširili čak i na one koji nisu tolerantni, „ako nismo pripremljeni da branimo tolerantno društvo od žestokih napada onih koji nisu tolerantni, onda će tolerantni, a s njima i tolerancija, biti uništeni”.⁷⁰

Popper smatra da se u ovakvoj formulaciji ne sadrži stav po kom bi *uvek* trebalo gušiti slobodu filozofija koje nisu tolerantne; sve dok se takvim filozofijama može suprotstaviti pomoću racionalnog argumenta i uz nadzor javnog mišljenja, gušenje slobode sigurno ne bi bilo mudro.⁷¹

Međutim, trebalo bi da se stoji na pravu da ih, „ukoliko je to neophodno, ugušimo čak upotrebom sile; jer lako se može pokazati da one nisu spremne da nas dočekaju na nivou racionalnog argumenta nego upravo osudom svakog argumenta; one mogu zabraniti svojim sledbenicima da saslušaju racionalan argument, zbog toga što je varljiv i da ih nauče da na argument odgovore upotrebom svojih pesnica i pištolja.”⁷²

14, 16–19; D. D. Raphael, „The Intolerable”, *Justifying Toleration: Conceptual and Historical Perspectives* (ed. S. Mendus), Cambridge University Press, Cambridge 1988, 139.

⁶⁸ Kod Hortona je on naveden kao treći paradoks.

⁶⁹ J. Horton, 11, 13, 14, 16–19.

⁷⁰ K. R. Popper, *The Open Society and Its Enemies – The Spell of Plato – Volume I*, George Rutledge and Sons, London 1947, 265.

⁷¹ *Ibid.*

⁷² *Ibid.*

Zbog tih razloga bi trebalo, upravo u ime tolerancije, imati pravo da se **ne tolerišu oni koji nisu tolerantni**. U okviru toga svaki pokret koji propoveda netoleranciju treba da se stavi van zakona i da se *huškanje na netoleranciju* i proganjanje smatra kriminalom, na isti onaj način na koji se smatra da je kriminal huškanje na ubistvo, otmicu ili oživljavanje trgovine robljem.⁷³

Kosta Čavoški, u svom tumačenju Popperovog paradoksa, kazuje da je Popper izražavao privrženost liberalnoj političkoj tradiciji, kojoj je svojstvena vera u slobodno društvo, ljudska prava, vladavinu prava i jednakost u izricanju pravde. Ujedno on je smatrao da racionalni i naučni pristup zahtevaju društvo koje je „otvoreno” i pluralističko, i u kome je svako slobodan da predlaže rešenja i kritikuje tuđe predloge, a naročito one koje dolaze od nosilaca vlasti. U takvom društvu treba da postoje sučeljavanja mišljenja, a istinska rasprava nije moguća bez *slobode i trpeljivosti*.⁷⁴

Popper, pod *trpeljivima* podrazumeva sve one koji na trpeljivost javnosti „odgovaraju na isti način, pa su kao takvi odgovorni javnosti i pod njenom kontrolom”. Međutim, sa svojim rešavanjem paradoksa tolerancije, Popper ujedno postavlja i određene *granice* individualnoj slobodi, dok u isto vreme tvrdi da ova ograničenja ne bi trebalo da budu prekomerna, kako se time ugrožava i ono što je u slobodi najvrednije. U tom ograničavanju nikako se ne bi smelo ići ka jednoobraznosti, jer bi u slučaju istovetne „sadržine misli u svakom čoveku” došlo i do kraja svakog napretka. Ipak, temeljno pitanje koje se pri ovom postavlja je **ko će suditi da li se sloboda izražavanja misli zloupotrebljava i da stoga treba biti suzbijena?** Iako Popper ne daje nedvosmislen odgovor na ovo pitanje, Čavoški smatra da tumačeći Popperovo shvatanje, to treba da bude demokratska državna vlast.⁷⁵

Sa druge strane, **Halberstem** navodi zanimljive ideje, u odnosu na „devijantno nemoralno ponašanje”, koje se mogu ekstrapolirati i na

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ K. Čavoski, „Popperov paradoks tolerancije”, *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi* (pr. I. Primorac), Filip Višnjić, Beograd 1989, 347–349, 352–353, 355–359.

⁷⁵ *Ibid.*

Poperovu *netoleranciju prema netolerantnima*. Naime, pravne sankcije prema netolerantnima bi trebalo da se izbegavaju zato što državi ne treba *rado* dopustiti da bude vrhovni arbitar, jer bi prodor države u određene specifične delove života mogao imati gore i sveobuhvatnije posledice, a time bi se „nemudro izmestila društvena energija koja bi bila bolje iskorišćena u borbi protiv ozbiljnijeg kriminala” i tako bi se okamenio određeni *status quo*, pa bi se i zaustavile „autentične i neminovne promene moralnih uverenja društva”.⁷⁶

Ako se vratimo na sam Poperov paradoks tolerancije, izgleda da Poper na različit način rešava ovaj paradoks, kako navodi Čavoški u svom razmatranju, i to u odnosu na *prirodu* mišljenja. Tako Poper pravi razliku između nauke i naučnog mišljenja i politike. Različite *naučne pretpostavke i teorije*, a naročito u „strogim, prirodnim naukama, ne mogu u načelu biti predmet nikakve zabrane ili ograničenja” i zaslužuju apsolutnu trpeljivost. Kod *političkih mišljenja* situacija nije takva, jer ona podležu paradoksu tolerancije, pa se njihovo javno iznošenje može zabraniti. Isto tako, kada je u pitanju pravo kritikovanja državnih upravljača, Čavoški, tumačeći Poperovu političku teoriju, navodi da ni ono ne bi trebalo da trpi izuzetke, jer se tu ne radi o osporavanju političkog i društvenog uređenja, nego o građanima koji žele da se uključe u „rešavanje javnih stvari”, a u takvom odnosu naročito se treba paziti toga da nosioci države vlasti ne počnu da svaku kritiku protiv svojih postupaka poistovete sa zloupotrebom slobode izražavanja.⁷⁷

Poper nije jedini filosof koji je raspravljao o ovom paradoksu, kako u svetu, tako i kod nas. Milan Polić npr. tvrdi da je **Pavao Vuk-Pavlović** na skoro identičan način prikazao paradoks tolerancije i to osam godina ranije od Popera u svom članku „Vrednota i stvaralaštvo” iz 1937. godine.

Polić navodi Vuk-Pavlovićeve redove u kojima stoji da onaj koji želi da svoj život savršeno udesi „na osnovima najšire snošljivosti, najveledušnijega slobodarstva, najstrpljivije mirotvornosti, može da bude snošljiv ili liberalan ili mirotvoran prema svim mogućim postavcima života i prema svakome mogućem ljudskom nastojanju, no

⁷⁶ Dž. Halberstam, 384.

⁷⁷ K. Čavoski, 347–349, 352–353, 355–359.

ipak s jednim odlučnim i neizbežnim izuzetkom: on neće nikako moći protegnuti snošljivost, slobodarstvo ili mirotvorstvo i na one, koji snošljivost ili slobodarstvo ili mirotvorstvo zabacuju i kao princip pobijaju, neće li da sam sa sobom dođe u proturečje i konflikt te da pre omogući uništenje svega onog, za što se zalaže i bori, negoli da mu pomogne do pobjede.”⁷⁸

Pored ostalih, zanimljivo viđenje ovog problem je dao već spominjani **Džon Rols**. On je pisao o ovoj tematici kroz propitivanje da li je *netolerantnost dovoljan razlog da se ograniči nečija sloboda?* Prema Rolsu, pravda *ne zahteva* da ljudi moraju da miruju, dok drugi uništavaju osnovu njihovog postojanja. Takođe, ljudima se ne može oduzeti pravo „samoozaštite”. Zbog toga, sloboda treba da bude ograničena samo onda kada tolerantni „iskreno i sa razlogom” smatraju da nisu bezbedni i da je bezbednost ustanova slobode takođe u opasnosti.⁷⁹

Pri tome, sloboda netolerantnih nije ograničena u cilju maksimalizacije slobode, jer se slobode jednih ne potiskuju da bi se dobila veća sloboda za druge – sloboda netolerantnih se ograničava zbog jednake slobode pod pravednim ustavom, čije bi principe i sami netolerantni uzeli kao prihvaćene u „prvobitnom položaju”. Kako je država „udruženje” koje se sastoji od jednakih građana, koja se ne bavi religijskim i filozofskim učenjima, nego uređuje traganje individua za njihovim interesima, ona štiti i zajednički interes za javni poredak i sigurnost. Posledice za bezbednost javnog poretka odnosno nanošenje štete istom su razlog da se sloboda može ograničiti. Ograničavanje slobode je dakle praktično opravdano kada je to *neophodno za samu slobodu*. Odgovori na konkretan slučaj kada sloboda netolerantnih treba da se ograniči, zavisiće od okolnosti, a ograničenje treba da se desi, kao što je napomenuto, samo kada je to nužno za očuvanje slobode.⁸⁰

Pri raspravljanju pitanja o (ne)toleranciji netolerantnih, ističe se i jedno mišljenje sa levog spektra, koje je izrazio **Herbert Markuze**

⁷⁸ M. Polić, „Paradoks tolerancije – Vuk-Pavlović prije Poppera”, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, Institut za filozofiju, Zagreb 1998, 187, 191–192.

⁷⁹ J. Rawls (1999), 186–194.

⁸⁰ *Ibid.*

(Herbert Marcuse), koje se može prikazati i kao *negacija liberalne i demokratske trpeljivosti*. Markuze smatra da je današnja manifestacija tolerancije u stvari sluga represije i da jača tiraniju većine. Tolerancija se u društvu posmatra kao „sredstvo očuvanja borbe za egzistenciju i potiskivanja alternativa” i karakterišu je „namešteni” uslovi, koji su određeni institucionalizovanom nejednakošću i klasnom strukturom društva.⁸¹

Oni koji stoje protiv etabliranog sistema su već „*a priori* u nepovoljnijem položaju, koji se ne ukida tolerisanjem njihovih idejâ, govora i novina”. Društvo je jednodimenzionalno i pojedincu nameće svoju „lažnu svest”, dok sistem apsorbuje pokušaje protivnika da ga promene. Drugačije reči se mogu izgovoriti, ali se one vrednuju na temelju „masovnog kriterijuma konzervativne većine”, a tolerancija služi prikrivanju i opravdavanju takvog stanja i vladajuće represije. Tolerancija je zadata manipulisanim pojedincima, koji „papagajski” ponavljaju, kao vlatita, mnjenja svojih gospodara.⁸²

Markuze smatra da je stoga potrebno sprovesti „oslobađajuću toleranciju”: *toleranciju* levičarskih pokreta i *netoleranciju* onih koji dolaze zdesna. U prošlosti, govori fašističkih lidera i naknadni pokolji su se mogli zaustaviti da nisu bili tolerisani, a celokupno razdoblje nakon toga jeste „razdoblje očite i prisutne opasnosti” i „vanrednog stanja”, a „tolerancija se zaista sprovodi: unutar čvrstih zidina unapred utvrđene nejednakosti”. Zato se treba uvesti diferencirana tolerancija u suprotnom smeru, uz pomoć ograničavanja desnice, odnosno pokreta koji su „očito agresivnog ili destruktivnog karaktera”, kako bi se smanjila nejednakost u pristupu sredstvima demokratskog uveravanja i „ojačali potlačeni protiv tlačitelja”. *Prava* tolerancija, prema Markuzeu, uključuje prestanak tolerisanja slobode govora i okupljanja za grupe koje zagovaraju agresivnu politiku, šovinizam, diskriminaciju ili se protive razvoju javnih službi i socijalne zaštite.⁸³

⁸¹ H. Markuze, „Represivna tolerancija”, *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi* (pr. I. Primorac), Filip Višnjić, Beograd 1989, 389–417.

⁸² *Ibid.*

⁸³ *Ibid.*

Ovakvo Markuzeovo shvatanje je doživelo snažnu kritiku, a jedan od tih kritičara **Dejvid Spic** (*David Spitz*), oštro se protiveći ovakvim stavovima, navodi da tolerancija „nije sloboda izražavanja isključivo ispravnih ideja – ona je sloboda izražavanja čak i glupavih, pa i ogavnih ideja”. U tom smislu, Markuzeova „tolerancija” je u u svojoj suštini „netolerancija”, sem ako „nismo spremni da se odrekemo svakog značenja svojstvenog našoj *normalnoj* upotrebi termina”.⁸⁴

Ukoliko se vratimo na Poperove postavke i ako bismo uzeli paradoks tolerancije i njegovo rešavanje na poperovski način, razlažući ga na jednostavne delove, mogli bismo reći da:

1. Tolerancija *postoji* u jednom društvu.
2. U zajednici postoje oni koji toleranciju *ne prihvataju* i žele da je *unište*.
3. Ukoliko bi tolerancija bila neograničena, prema svakome i svakoj ideji, ona bi mogla *dovesti do svog uništenja*.
4. Zbog toga bi trebalo, upravo u ime tolerancije, imati pravo da se *ne tolerišu oni koji nisu tolerantni*.
5. U Poperovom odnosu tolerancije i netolerancije prema netolerantnima, postoje i dve tvrdnje koje su donekle suprotne jedna drugoj:
 - a. Nije potrebno *uvek* gušiti slobodu filosofija koje nisu tolerantne, sve dok se takvim filosofijama može suprotstaviti „pomoću racionalnog argumenta i uz nadzor javnog mišljenja”.
 - b. *Svaki* pokret koji propoveda netoleranciju treba da se stavi van zakona i da se huškanje na netoleranciju i proganjanje smatra kriminalom.

U skladu sa ovim, u nastavku teksta ćemo pod pojmovima „paradoks tolerancije” i „teorija paradoksa tolerancije”, podrazumevati **rešenje** ovog paradoksa u smislu kako ga je Poper definisao, uz uzimanje u obzir i drugih navedenih postavki paradoksa trpeljivosti, odnosno u značenju

⁸⁴ D. Spic, „Čista tolerancija: kritika kritike”, *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi* (pr. I. Primorac), Filip Višnjić, Beograd 1989, 437.

(rešenja) teorije paradoksa tolerancije kako se on uobičajeno shvata: u društvu koje je tolerantno, zbog određenih razloga i očuvanja tolerancije, nekada treba da postoji *netolerancija netolerantnih*.

U bazi moguće praktične primene ove teorije u demokratskim državama, odnosno njenim ugrađivanjem u pravni poredak, svakako dolazi i *veliko* pitanje: kako demokratije mogu ostati demokratije u svojoj suštini ako vlada demokratske države ispoljava netolerantno ponašanje, i kako i u kom obimu se demokratija može zaštititi od svojih neprijatelja i ostati demokratska, ukoliko ograničava osnovna prava i slobode, a među njima i slobodu izražavanja?⁸⁵ Ergo, ukoliko demokratsko društvo preduzme akciju protiv svojih neprijatelja, ono ujedno rizikuje kršenje svojih osnovnih principa. Međutim, ako ne preduzme ništa, postaje osetljivo na pokušaje svojih osporavača da potkopaju i samo njegovo postojanje.⁸⁶

Moderne demokratije koje primenjuju *netoleranciju prema netolerantnima* su pokušale odgovoriti na ova pitanja. U tom smislu su donošeni različiti akti u okviru međunarodnog prava i državnih sistema (kroz npr. ustave ili krivične zakone), ali je ujedno i razvijena velika praksa sudskih i drugih organa u pokušaju razvijanja pravne podloge teorije paradoksa tolerancije, crtanja granica tolerancije i netolerancije, te očuvanja demokratskog poretka, koji svakako nije onaj idealni koji se zamišlja kao apsolutno tolerantan, nego je onaj koji može da opstane i da postigne najveće dobro za najveći broj ljudi.

Kada je u pitanju odnos prema slobodi izražavanja paradoks tolerancije predstavlja i veliku opasnost po nju. Naime, demokratska tolerancija znači i davanje prava ljudima na sopstveno mišljenje i njegovo izjašnjavanje, što znači i dopuštanje da *negativna* mišljenja cvetaju i privlače sledbenike. Dozvoliti ljudima koji mrze i slobodu govora i toleranciju, *dâ iskoriste toleranciju*, može da dovede do toga da na kraju sruše demokratsko društvo i njegove slobode.⁸⁷ Međutim, sa druge strane, preterana

⁸⁵ G. Fox, G. Nolte, „Intolerant Democracies”, *The Harvard International Law Journal*, Cambridge 1995, 9.

⁸⁶ S. Sottiaux, S. Rummens, „Resolving the incoherence in the European Court of Human Rights’ Case Law on Freedom of Expression and Freedom of Association”, *International Journal of Constitutional Law*, 2012, 114.

⁸⁷ A. C. Grayling, *Tolerating Intolerance – You Can’t Have Free Speech Without Tolerance – The Health of Society Depends on Their Defence*, <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1080/03064220701334527>, 20. avgust 2021, 125.

ograničenja mogu da dovedu i do samog ništenja slobode izražavanja, od strane upravo onih država koje promovišu demokratiju.

Inter alia, zbog tih razloga, obim ograničenja slobode izražavanja u okviru zahvata paradoksa tolerancije nije isti u okviru pravnog sistema svake demokratske države, te razlike postoje u svakoj od njih. U određenim zemljama sloboda izražavanja ima manja a u drugim veća ograničenja, što zavisi od shvatanja prava, istorije područja, trenutne političke situacije, ali i od spremnosti organa da se uhvate u koštac sa problemima na koje se može naići i potrebama za ograničenjima u jednom društvu.

II

PERIMETAR SLOBODE IZRAŽAVANJA

„Sokrate, sada nećemo poslušati Anita nego te puštamo, međutim pod uslovom da prestaneš trošiti vreme na takvo istraživanje, i da se okaniš potrage za mudročću, a ako te još jednom uhvatimo da to činiš, umrećeš.’ – ako biste me, kako rekoh, pod tom pogodbom pustili, ja bih vam odgovorio: ‘O Atinski muževi, ja vas poštujem i volim, ali radije ću se pokoriti bogu nego vama, i dok god dišem i imam snage, neću prestati tragati za mudročću, poticati vas i opominjati na svoj uobičajen način; gde god naiđem na nekoga govoriću po svom običaju...’”⁸⁸

Sokrat,

antički filosof iz Atine

„Kada bi celokupno čovečanstvo osim samo jedne osobe imalo mišljenje koje je identično, čovečanstvo ne bi imalo više opravdanja da učutka tu jednu osobu nego što bi ta jedna osoba, kada bi imala moći, imala opravdanja da učutka čovečanstvo.”⁸⁹

Džon Stjuart Mil,

britanski filosof

„Nisu li sve ove fraze o nepovredivosti ličnosti i slobodi govora čisto ruglo kada su zatvori još uvek prepuni takozvanih političkih prestupnika, a cenzura i dalje deluje?”⁹⁰

Vladimir Iljič Lenjin (Владимир Ильич Ульянов Ленин)

ruski revolucionar, filosof i političar

⁸⁸ Platon, *Obrana Sokratova*, Demetra, Zagreb 2010, 91.

⁸⁹ J. S. Mill, 37.

⁹⁰ V. I. Lenin, „The First Victory of the Revolution”, *Collected Works – Volume 9 – June–November 1905*, Progress Publishers Moscow, Moscow 1977⁴, 430.

„Imaš pravo na slobodu govora

Sve dok nisi

Dovoljno glup da je zaista isprobaš”⁹¹

The Clash

britanski pank bend

Gledajući kroz povescnicu čovečanstva, možemo primetiti da je sloboda izražavanja u stvari jedan od osnovnih stubova samog pojma istinske *slobode*. Nezauzdana reč je u isto vreme pokretala nauku, rušila diktatore i oplemenjivala duh. Oni koji su znali, mogli i smeli slobodno govoriti su bili pokretači promena u svojim društvima.

Novinari, naučnici, filosofi, pravnici, aktivisti i ostali građani su svojim rečima razbijali okove neznanja, strahovlada i mraka. Tabui starih postavki su pokleli pred slobodoumnim postavcima hrabrih pojedinaca i organizacija, dajući novi pogled na pitanje koje su „granice ljudskog duha” (?), odbacujući uverenje da su „one... svuda”⁹², tvrdeći da će sve, kad tad, biti preskočene.

Sam istorijski tok slobode izražavanja je i tok čovečje samosvesti i shvatanja da se samo sa otvorenim umom i neokovanim govorom može koračati ka prosperitetnijoj i boljoj budućnosti. Iako se ova sloboda nekada i olako shvata, a prošlost je pokazala da se lako i odbacuje, slobodno saopštavanje misli i mišljenja je „jedno od najdragocenijih prava čoveka”, a ideja da svaki „građanin može govoriti, pisati i štampati slobodno”⁹³ je vodilja luči osvetljenja koja ne dâ da neznanje, zaborav i prezir prema pravima svakog pojedinca postanu nanovo „uzrok javnih nesreća”⁹⁴.

Suština *duha* slobode izražavanja u filozofskom, teorijskom, ljudskopravnom i ustavnom smislu može se naći u sada već čuvenoj legendi o rečenici koja se pripisuje Galileu Galileju (*Galileo Galilei*), koji je

⁹¹ J. Strummer, M. Jones, „Know Your Rights”, *Album Combat Rock*, The Clash, 1982.

⁹² Volter (1973), 104.

⁹³ Déclaration des droits de l'homme et du citoyen – DDHC, Assemblée nationale constituante, 1789, ar. 11.

⁹⁴ *Ibid.*, préambule.

inkvizitorima koji su od njega tražili da se odrekne svog saznanja da se zemlja okreće, odgovorio sa „ipak se pokreće” (*eppur si muove*), prihvatajući osudu i „afirmišući slobodu izražavanja”, odnosno slobodu čoveka da se odupre pokušajima suzbijanja *duha* i okivanja u kalupe njegove *sredine*, kazujući ono što mu je na umu.⁹⁵

Za razliku od prošlih vremena, danas je ova sloboda nezaobilazna u međunarodnim instrumentima za zaštitu ljudskih prava, kao i u ustavima demokratskih država i može se reći da ona predstavlja i *conditio sine qua non* demokratije i demokratskog društva, jer suštinu demokratije u stvari predstavlja rasprava, od one u školama do one u političkoj areni, koja se na najbolji način prezentuje u okviru slobodnih i demokratskih izbora i slobodne političke borbe u okviru koje se dobija predstavnički demokratski legitimitet.⁹⁶

Unošenje odredbi o slobodi izražavanja u najviše akte u državi, kao i u različite međunarodne akte o ljudskim pravima reflektuje i osnovni sistem vrednosti na kojima počiva društvena zajednica, kao i stav da je sloboda izražavanja u okviru ljudskih prava jedna od temeljnih sloboda do kojih je pravnoj i političkoj zajednici najviše stalo.⁹⁷

1. PRAVNO UTEMELJENJE

1.1. Međunarodno pravo

Sloboda izražavanja na međunarodnom nivou je definisana u mnogim instrumentima za zaštitu ljudskih prava. Tako *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima* navodi da „svako ima pravo na slobodu mišljenja i izražavanja”, pod šta se podvodi i pravo da pojedinac ne bude

⁹⁵ H. Šarkinović, „Sloboda izražavanja u praksi Evropskog suda za ljudska prava i Ustavnog suda Crne Gore”, *Godišnjak ustavnog prava* (ur. S. Pürner), Njemačka fondacija za međunarodnu pravnu saradnju – Dosije studio Beograd, Beograd 2016, 40.

⁹⁶ D. Simović, M. Stanković, V. Petrov, *Ljudska prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2018, 180.

⁹⁷ S. Gajin, *Ljudska prava: Pravno-sistemski okvir*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Centar za unapređivanje pravnih studija – Institut za uporedno pravo, Beograd 2012², 161.

uznemiravan zbog svog mišljenja, kao i „pravo da traži, prima i širi obaveštenja i ideje bilo kojim sredstvima i bez obzira na granice”.⁹⁸

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (u daljem tekstu: MPGPP) definiše da niko ne može biti uznemiravan zbog svoga mišljenja i da svako ima pravo na slobodu izražavanja, a da to pravo „podrazumeva slobodu traženja, primanja i širenja obaveštenja i ideja svake vrste, bez obzira na granice, bilo usmeno, pismeno, putem štampe ili u umetničkom obliku, ili ma kojim drugim sredstvom po svom izboru.”⁹⁹

Američka deklaracija o pravima i dužnostima čoveka deklariše da svaka osoba ima pravo na slobodu mišljenja i slobodu izražavanja i širenja ideja, putem bilo kog sredstva.¹⁰⁰

Poznati *Pakt San Hose* (formalno: *Američka konvencija o ljudskim pravima*) takođe štiti pravo na slobodu misli i izražavanja, te prema njoj ovo pravo uključuje slobodu traženja, primanja i prenošenja informacija i ideja svih vrsta, bez obzira na granice, u usmenoj, pisanoj ili štampanoj formi ili u nekom obliku umetnosti, ali i bilo kojim drugim sredstvom.¹⁰¹

Povelja o ljudskim pravima i pravima naroda u Africi konstatuje da svaki pojedinac ima pravo na primanje informacija, kao i da pravo da izražava i širi svoje mišljenje u skladu sa zakonom.¹⁰²

Za evropske države i celokupnu teoriju prava ljudskih prava svakako je najznačajnija *Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda*, koja propisuje da svako ima pravo na slobodu izražavanja, a da ovo pravo „uključuje slobodu posedovanja sopstvenog mišljenja,

⁹⁸ UDK, ar. 19.

⁹⁹ Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (International Covenant on Civil and Political Rights) – MPGPP, United Nations General Assembly, 2200A (XXI), 1966, Treaty Series, vol. 999, ar. 19.

¹⁰⁰ American Declaration of The Rights and Duties of Man, Ninth International Conference of American States, 1948, ar. IV.

¹⁰¹ American Convention on Human Rights „Pact Of San Jose, Costa Rica” – ACHR, 1969, ar. 13.

¹⁰² BCHR, ar. 9.

primanja i saopštavanja informacija i ideja bez mešanja javne vlasti i bez obzira na granice”.¹⁰³

Kada govorimo o evropskom prostoru, veoma značajna za države članice EU je i *Povelja o osnovnim pravima Evropske unije* (u daljem tekstu: PEU), u kojoj je naslanjajući se na ustavne tradicije i međunarodne obaveze koje su zajedničke za države članice propisano da svako ima pravo na slobodu izražavanja i da to uključuje slobodu posedovanja sopstvenih mišljenja, primanja i saopštavanja informacija i ideja bez mešanja državnih organa i bez obzira na granice.¹⁰⁴

1.2. Ustavno pravo

Kao što je već napomenuto, sloboda izražavanja nije zaštićena samo na međunarodnom nivou, već i u aktima u kojima je prvi put pravno oživotvorena – u državnim ustavima. Kao takva ona se mnogo češće spominje u ustavnim tekstovima nego što je to slučaj sa tolerancijom. Takođe, ona predstavlja i posebno pravo, odnosno slobodu, dok je tolerancija u svojoj suštini ideja vodilja kojom građani i države treba da se vode u svojim društvenim, političkim i pravnim odnosima. Danas praktično ne postoji ustav države koja je demokratska ili naginje ka demokratiji, koji u svom katalogu ljudskih prava, ako ga ima, ne propisuje i slobodu izražavanja.

U najpoznatijem svetskom ustavu, koji je u pravničkim krugovima donekle sakralizovan, *Ustavu Sjedinjenih Američkih Država*, stoji da Kongres ne može da donosi nikakav zakon koji zabranjuje slobodno ispovedanje vere, niti zakon koji ograničava slobodu govora ili štampe ili pravo naroda na mirne zborove i na upućivanje peticije vladi za ispravljanje nepravdi.¹⁰⁵

¹⁰³ Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms) – EKLP, Council of Europe, *European Treaty Series* Nos. 005, 009, 044, 045, 046, 055, 114, 117, 118, 140, 146, 155, 177, 187, 194, 204, 213 and 214, čl. 10.

¹⁰⁴ Charter of Fundamental Rights of the European Union – PEU, *Official Journal of the European Union*, C 326/391, preamble, ar. 11.

¹⁰⁵ Constitution of the United States – USC, 1787–1992, Bill of Rights, Amendment I.

Nemački *Osnovni zakon* daje pravo svakom licu da slobodno izrazi i širi mišljenje u obliku govora, pisanja i preko fotografija, kao i da se nesmetano informiše iz pristupačnih izvora. Sloboda štampe se garantuje kroz slobodno izveštavanje, dok cenzure ne sme biti.¹⁰⁶

Španski Ustav isto tako štiti pravo na slobodno izražavanje i širenje misli, ideja i mišljenja putem reči, pisanim putem ili na bilo koji drugi način komunikacije¹⁰⁷, dok francuska *Deklaracija o pravima čoveka i građanina* deklarira da svaki građanin može slobodno govoriti, pisati i objavljivati.¹⁰⁸

Ustav Finske određuje da svako ima pravo na slobodu izražavanja. Sloboda izražavanja pak podrazumeva pravo na izražavanje, ali i na širenje i primanje informacija, mišljenja i drugih komunikacija bez prethodnog sprečavanja od strane bilo koga.¹⁰⁹

U Irskoj, prema *Ustavu*, država garantuje slobodu za ostvarivanje prava građana da slobodno izraze svoja ubeđenja i mišljenja¹¹⁰, a grčki ustavni akt propisuje da svako može da izražava i širi svoje misli usmeno, pismeno i putem štampe u skladu sa državnim zakonima.¹¹¹

Povelja o osnovnim pravima i slobodama Češke Republike određuje da svako ima pravo da izrazi svoje stavove u govoru, pisanom obliku, štampi, slikama ili u bilo kom drugom obliku, kao i da slobodno traži, prima i širi ideje i informacije bez obzira na državne granice.¹¹²

¹⁰⁶ Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland – GDR, *Bundesgesetzblatt*, vom 23. Mai 1949 (BGBl. S. 1), zuletzt geändert durch Artikel 1 und 2 Satz 2 des Gesetzes vom 29. September 2020 (BGBl. I S. 2048), ar. 5.

¹⁰⁷ Constitución Española, *Boletín Oficial del Estado*, 29 de diciembre de 1978, núm. 311, pp. 29313 a 29424, ar. 20.

¹⁰⁸ DDHC, ar. 11.

¹⁰⁹ The Constitution of Finland, <https://finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990731.pdf>, 7. septembar 2021, Chp. 2/Sec. 12.

¹¹⁰ Constitution of Ireland – CI, <https://www.irishstatutebook.ie/eli/cons/en/html>, 7. septembar 2021, ar. 40/6.

¹¹¹ The Constitution of Greece – CG, https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/2019_SYDAGMA_EN_2022_WEB.pdf, 7. septembar 2021, ar. 14.

¹¹² Charter of Fundamental Rights and Freedoms – CFRF, <https://www.psp.cz/en/docs/laws/listina.html>, 7. septembar 2021, ar. 17.

Prema novozelandskom *Aktu o pravima* svako ima pravo na slobodu izražavanja, uključujući slobodu da traži, prima i prenosi informacije i mišljenja bilo koje vrste u bilo kom obliku.¹¹³

Ustav Urugvaja propisuje da je potpuno slobodno izražavanje mišljenja o bilo kojoj temi usmenim putem, privatnim pisanjem, objavljivanjem u štampi ili bilo kojom drugom metodom, bez prethodne cenzure.¹¹⁴

Ustav Južnoafričke Republike daje svakome pravo na slobodu izražavanja, što uključuje slobodu štampe i drugih medija, slobodu primanja ili prenošenja informacija ili ideja, slobodu umetničkog stvaralaštva, akademsku slobodu i slobodu naučnog istraživanja.¹¹⁵

U regionu Zapadnog Balkana, odnosno na prostoru bivše Jugoslavije, ustavni tekstovi isto tako štite slobodu izražavanja. Srpski *Ustav* jemči slobodu mišljenja i izražavanja, kao i slobodu „da se govorom, pisanjem, slikom ili na drugi način traže, primaju i šire obaveštenja i ideje”.¹¹⁶

Hrvatski konstitutivni akt takođe jemči slobodu mišljenja i izražavanja misli, koja naročito obuhvata slobodu štampe i drugih sredstava saopštavanja, slobodu govora i javnog nastupa i slobodno osnivanje svih ustanova javnog saopštavanja.¹¹⁷

Slovenački *Ustav* stoji na istom stanovištu. On garantuje slobodu izražavanja misli, govora i javnog nastupa, štampe i drugih oblika javnog informisanja te konstatuje da je svako slobodan da prikuplja, prihvata i

¹¹³ New Zealand Bill of Rights Act,
<https://www.legislation.govt.nz/act/public/1990/0109/latest/whole.html#DLM225513>, 8. septembar 2021, 14.

¹¹⁴ Constitución de la República Oriental del Uruguay – CROU,
<https://parlamento.gub.uy/documentosyleyes/constitucion>, 9. septembar 2021, ar. 29.

¹¹⁵ The Constitution of the Republic of South Africa – RSA,
<https://www.justice.gov.za/legislation/constitution/saconstitution-web-eng.pdf>, 9. septembar 2021, 16/1.

¹¹⁶ URSrb, čl. 46.

¹¹⁷ Ustav Republike Hrvatske – URH, *Narodne novine – Službeni list Republike Hrvatske*, br. 56/1990, 135/1997, 08/1998, 113/2000, 124/2000, 28/2001, 41/2001, 55/2001, 76/2010, 85/2010 i 05/2014, čl. 38.

širi različita mišljenja,¹¹⁸ što radi i *Ustav Severne Makedonije* dajući građanima pravo da slobodno izražavaju misli, uz garanciju slobode govora.¹¹⁹

U Crnoj Gori svako ima ustavno pravo na slobodu izražavanja „govorom, pisanom rečju, slikom ili na drugi način”¹²⁰, dok se u Bosni i Hercegovini garantuje sloboda izražavanja uz pozivanje na *Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda* koja se ustavno direktno primenjuje i ima prioritet nad svim drugim zakonima.¹²¹

*

*

*

Sloboda izražavanja, pored toga što je jedno od osnovnih ljudskih prava, predstavlja i slobodu koja je jedna od krucijalnih stvari za napredak istinski slobodnog i demokratskog društva. Ona je praktično „jedan od osnovnih temelja demokratskog društva i jedan od osnovnih uslova za njegovo napredovanje i za samoispunjenje svakog pojedinca”¹²².

Razvijana je u umovima filozofa i pravnika, a postepeno je definisana kroz različite ustavne i međunarodne dokumente. Iako su definicije slobode izražavanja različite u odnosu na to kojim se pravnim aktom ona reguliše, koji je obuhvat njenog zahvata i na koji način je regulisanje urađeno, mogla bi se dati jedna uopštena definicija ove slobode.

Tako bismo mogli reći da je **pravo na slobodu izražavanja** fundamentalno pravo svakog pojedinca, koji u okviru njega ima pravo na posedovanje sopstvenog mišljenja i javno izražavanje vlastitih stajališta i razmišljanja, bez cenzure i straha da će zbog toga nastupiti kazna, slobodu primanja informacija i ideja, bez mešanja javne vlasti,

¹¹⁸ URSlo, čl. 39.

¹¹⁹ Ustav na Republika Makedonija, *Služben vesnik na Republika Makedonija*, br. 52/1991, 1/1992, 31/1998, 91/2001, 84/2003, 107/2005, 3/2009, 13/2009, 49/2011, 6/2019 i 36/2019, čl. 16.

¹²⁰ UCG, čl. 47.

¹²¹ UBiH, čl. II/2, II/3/h.

¹²² *Lingens v. Austria*, Application no. 9815/82, 8 July 1986, § 41; *Marônek v. Slovakia*, Application no. 32686/96, 19 April 2001, § 52, i drugi.

ali i pravo na traženje informacija i ideja u skladu sa zakonskim režimom. Sloboda izražavanja je *samostalno pravo* ali se često *naslanja* i na druga ljudska prava i predstavlja neodvojivi deo mnogih od njih, kao što je npr. sloboda okupljanja.

2. OBIM SLOBODE IZRAŽAVANJA

2.1. (Ne)postojanje slobode izražavanja u određenim društvima

Sloboda izražavanja, shvaćena u napred navedenom kontekstu, iako je propisana kao univerzalno ljudsko pravo, u praksi može da postoji samo u društvima koja su demokratska ili onim koja svoj sistem prilagođavaju demokratskim normama u sklopu težnji za demokratizacijom i puta ka punoj modernoj demokratiji ili onim koja prihvataju ljudska prava, shvaćena u liberalno-demokratskom smislu, kao integralni deo svog bivstvovanja.

Međutim, u mnogim zemljama u toku XX i XXI veka sloboda izražavanja nije postojala, još uvek ne postoji ili se samo naziru njeni obrisi. U takvim državama, kao što su one sa autokratskim, totalitarnim i religijskim sistemima, ljudi se boje reći ono što misle. Okruženje koje se u njima stvara dovodi do toga da pojedinci nisu slobodni, jer su okovani konstantnim strahom za svoj život. U ekstremnim situacijama, građani su čak napadani i linčovani od strane javnih vlasti ili drugih građana, zbog svog mišljenja i njegovog javnog izražavanja.

Istorijski gledano, sa razmatranjem veka u kojem su ljudska prava doživela svoju internacionalizaciju, u Hitlerovoj (*Adolf Hitler*) nacionalsocijalističkoj Nemačkoj, Musolinijevoj (*Benito Amilcare Andrea Mussolini*) fašističkoj Italiji, Staljinovom (*Иосиф Виссарионович Джугашвили Сталин*) komunističkom Savezu Sovjetskih Socijalističkih Republika (u daljem tekstu: SSSR) nije postojala sloboda izražavanja. Ona je skoro apsolutno ograničavana (do granice nepostojanja) u praksi, a *de iure* su se nalazile pravne konstrukcije da se ona što više zauzda.

Po pitanju slobode izražavanja, ali i drugih prava, i u današnje vreme, u državama pod npr. kontrolom verskih fanatika i religijskih dogmi kao što su Saudijska Arabija, Pakistan ili odnedavno opet u većoj meri

Avganistan¹²³, ili u totalitarnim režimima kao što je onaj u Severnoj Koreji, sloboda izražavanja nema svoje mesto u „sistemu”. Pojedinci koji su se usudili ili se usude govoriti protiv uobičajenih narativa i verovanja su stavljeni i stavljaju se na *liste za odstrel*, a u nekim situacijama i sami građani su imali/imaju pravo da likvidiraju neposlušne pojedince, jer država *stoji sa strane*. Često, ona podržava nasilje, a neretko je bila/jeste glavni inicijator i egzekutor proskriptivnih napada na integritet pojedinaca.¹²⁴

Između država koje teško ukidaju pravo pojedinca da slobodno govori i demokratskih sistema u kojima postoji pravo na slobodno izražavanje, možemo govoriti i o slučajevima iz bliže prošlosti, u sistemima koji nisu bili dizajnirani za masovne egzekucije zbog neprimerenog izražavanja, ali jesu za održavanje ideologije „živom”, kao i lidera i partije na vlasti. U njima su postojala prekomerna ograničenja slobode izražavanja, koja su dovela i do samog ništenja njene suštine, zatvorskih kazni, a nekada i do težih konsekvenci.

¹²³ Potrebno je naglasiti da pojedini islamski filosofi i pravници smatraju da postoje islamska prava i ljudska prava *sa Zapada*, odnosno određena prava ljudi proistekla iz islama i data od „više entiteta” i ona „zapadnjačka” koja svoj izvor, prema mišljenjima nekih od njih, nalaze u jevrejskoj i hrišćanskoj tradiciji. Za islamska tumačenja veoma je značajan element vere, odnosno boga, koji prevladava u celokupnom viđenju pojma prava čoveka. Međutim i među muslimanskim misliocima postoje različita razmimoilaženja u pogledu tumačenja prava, od kojih su neki bliže zapadnom pogledu, a drugi religijskom, dok treći ne priznaju uopšte postojanje određenih pojmova. Situacija je veoma slična kao i u pogledu država u kojima je islam preovlađujuća religija (kao uostalom i kod onih gde je preovlađujuće hrišćanstvo ili neka druga religija), od kojih su neke ekstremno totalitarne, dok su druge liberalnije nastrojene, a u trećim i ne postoji državna primena verskih zakona. U pogledu slobode izražavanja, jedna od glavnih ideja u tumačenjima kroz islam je da pravo na slobodu izražavanja treba (često i strogo) ograničavati radi zaštite verskih osećanja, kroz zakone kojim se kriminalizuje blasfemija ili religijska kleveta.

Za više i poređenje vid. M. T. Dža'fari, *Univerzalna ljudska prava: proučavanje i komparacija islamskog i zapadnog pravnog sistema*, Fondacija Mulla Sadra u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2014, 282–296; S. Dunn, „Islamic Law and Human Rights”, *The Oxford Handbook of Islamic Law* (eds. A. M. Emon, R. Ahmed), Oxford University Press, Oxford 2018, 820–842; M. J. Petersen, *Islam and Human Rights: Clash or Compatibility?*, <https://blogs.lse.ac.uk/religionglobalsociety/2018/06/islam-and-human-rights-clash-or-compatibility/>, 21. avgust 2021.

¹²⁴ B. Skoko, D. Lučka, *Povjerenje u medije i medijske slobode*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo 2017, 43–44.

Dobar primer za preterano zadiranje u slobodu izražavanja u ovim državama, koje su bile jednim delom na putu do demokratskog poretka, iako do njega nisu nikada došle, predstavlja slučaj Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (u daljem tekstu: SFRJ, Jugoslavija). Naime, iako je po mnogo čemu kontroverzni *Ustav iz 1974.* garantovao slobodu štampe i drugih vidova informisanja i javnog izražavanja, slobodu govora i javnog istupanja¹²⁵, i građanima normativno davao pravo da putem sredstava informisanja izražavaju i objavljuju svoja mišljenja, u socijalističkoj Jugoslaviji slobodno izražavanje je zakonski i praksom bilo veoma ograničeno, ukoliko nije bilo u skladu sa kanonima državnog puta. Posebno se tu ističe *član 133. Krivičnog zakona SFRJ*¹²⁶, zbog kojeg su mnogi završili iza rešetaka samo zato što se nisu slagali s mišljenjem Komunističke partije Jugoslavije.

Kako je ovakvo kažnjavanje u SFRJ bilo standard i pre donošenja navedenog zakona, kuriozitet u ovakvoj inkriminaciji određenih izražavanja jeste to da je jedan te isti iskaz u jednopartijskom sistemu koji nije previše tolerisao drugačija mišljenja, mogao biti kažnjiv *pre samokritike* nosilaca javno-pravnih ovlašćenja, a nekažnjiv *posle te samokritike*, ili nekažnjiv *pre određenog puta u socijalizam* i *nakon određene „revizije“ ispravnosti tog puta*. To je bio slučaj sa npr. ocenom prilika na Kosovu i Metohiji pre 1981. godine i posle, ocenom prilika u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj pre i posle *Hrvatskog proleća*, odnosno težnji Maspoka, ocenom jugoslovenskih odnosa sa Sovjetskim savezom pre i posle 1948. godine i razilaženja Jugoslavije i SSSR-a, kao i u mnogim drugim pitanjima.¹²⁷

U takvim slučajevima često su ljudi kažnjavani zbog tzv. „verbalnog delikta“, dok je svrha takvog kažnjavanja uglavnom bila spojena sa održavanjem puta ka komunizmu, sprečavanjem širenja određenih nacionalističkih tendencija, sprečavanju kritike sistema i vladajuće klase,

¹²⁵ Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, br. 9/1974, 1974, čl. 167.

¹²⁶ Krivični zakon Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, br. 44/76, čl. 133.

¹²⁷ S. Popović, *Put u varvarstvo*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2000, 34.

ali i ka sprečavanju istinske demokratizacije u državi, naročito one prema liberalnodemokratskom ili socijaldemokratskom modelu određenih zapadnih država.¹²⁸

U državama u kojima ne postoji sloboda izražavanja shvaćena u smislu liberalnodemokratskog sistema i prava ljudskih prava ili u kojima dolazi do velikog ograničavanja ove slobode, sama ograničenja su suviše široka i nastoje da održe određeni sistem na vlasti, pri tom strogo ograničavajući njegovu kritiku, makar ona nekada i ne udarala na njegove temelje.

Svaka kritika, u ovakvim sistemima, tako može doći pod udar sankcija, jer *svako* drugačije mišljenje može da potencijalno bude opasno po državu, partiju ili religiju. Zato *demokratski* paradoks tolerancije ne ispitujemo u vezi sa ovakvim sistemima: **sloboda izražavanja u njima ne postoji** (odnosno postoji u suviše ograničenom obimu) a tolerancija se svodi na floskulu, dok se u praksi ne toleriše sve što se učini sumnjivim i *subverzivnim*; sumnjivi i subverzivni su često oni koji se zalažu za demokratizaciju, ljudska prava i toleranciju. Dakle, u tim društvima nema paradoksa tolerancije, jer nema ni tolerancije, niti demokratije: ono je, *ipso facto*, netolerantno.

¹²⁸ U akademskim krugovima veoma je poznat slučaj *žrtve ustavnog mišljenja sedamdesetih* Mihaila Đurića, koji je proteran sa beogradskog Pravnog fakulteta, sudski procesuiran i osuđen na dve godine strogog zatvora 1972. godine (što je kasnije preinačeno na kaznu zatvora u trajanju od devet meseci), zbog krivičnog dela neprijateljske propagande, odnosno zbog kritike ustavnih amandmana iz 1971. godine i zbog toga što je u više mahova govorom na javnom skupu i objavljivanjem članaka u listovima i časopisima, „podsticao i pozivao na razbijanje bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije, prikazujući pritom zlonamerno i neistinito društveno-političke prilike u zemlji”. Za data ustavna rešenja on je, između ostalog, govorio da Jugoslaviju svode na „geografski pojam budući da se na njenom tlu ili, tačnije, na njenim razvalinama, i to pod maskom doslednog razvijanja ravnopravnosti između naroda koji u njoj žive, uspostavlja nekoliko samostalnih, nezavisnih, čak međusobno suprotstavljenih nacionalnih država” i da je tužno i žalosno što „nacionalno pitanje izbija u prvi plan”. Pored toga, došlo je i do zabrane rasturanja časopisa *Anali Pravnog fakulteta*, u kome su objavljeni tekstovi diskusije o ustavnim amandmanima. Po sličnoj matrici su za delikt mišljenja, zbog svojih uverenja, stavova, opredeljenja i drugih tvorevina duha, pred sudovima SFRJ, odgovarali mnogi „naučnici, filosofi, pisci, novinari, političari, glumci, intelektualci, sveštenici” svih nacija i konfesija u bivšoj Jugoslaviji, dok su filozofski, pravni i politikološki materijali, koji nisu bili u skladu sa kanonima državnog puta, zabranjivani. – J. Trkulja, *Zločin nad mišljenjem – Osuda, izgon i rehabilitacija Mihaila Đurića*, Centar za unapređivanje pravnih studija – Dosije studio, Beograd 2013, 37–43; M. Đurić, „Smišljene smutnje”, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* (ur. V. Bakić), Beograd 1971, 231.

2.2. Granice slobode izražavanja u modernim demokratskim društvima sa naglaskom na evropsko pravo ljudskih prava

2.2.1. Pravo na slobodu izražavanja kao apsolutno pravo?

Sloboda izražavanja je neodvojiva od demokratije, i kao takva je, kao što smo pokazali, sadržana u brojnim nacionalnim, evropskim, međunarodnim i regionalnim instrumentima koji promovišu demokratski politički sistem¹²⁹, koji je trenutno jedini koji može garantovati zaštitu ljudskih prava u onom smislu i obimu kako je ona određena i obuhvaćena u modernim konstitucionalnim društvima u kojima postoji poštovanje osnovnih prava čoveka i njegovog dostojanstva, vladavina prava, ustavnost i zakonitost.¹³⁰

Evropski sud za ljudska prava, koji je stvorio veliku praksu u oblasti slobode izražavanja, pod pojmom *slobode izražavanja* podrazumeva govor, odnosno izgovorene ili napisane reči, posebno one političke prirode, umetničke izraze, vizuelne prikaze, slikanje, reklamiranje, kulturnu baštinu i radnje koje imaju za cilj da izraze neku ideju ili da prezentuju neku informaciju, satiru, upotrebu simbola, čak i odevanje. Pri tome, Evropski sud u okviru slobode izražavanja štiti i formu u kojoj su misli izražene, kao što su štampani dokumenti, novine, slike, knjige, leci, fotografije, fotomontaže, filmovi, poezija, radijsko i televizijsko emitovanje ili sistemi za elektronsko informisanje. Uz to, sloboda izražavanja obuhvata i negativnu slobodu, tj. *slobodu da se ne izražava*, a zaštita ove slobode je u Konvenciji zajemčena kako fizičkim tako i pravnim licima.¹³¹

¹²⁹ Naravno ne svi instrumenti, naročito oni opšte međunarodnog karaktera.

¹³⁰ *Guide on Article 10 of the European Convention on Human Rights – Freedom of Expression*, Council of Europe – European Court of Human Rights, Strasbourg 2021, 11.

¹³¹ M. Macovei, *Sloboda izražavanja – Vodic za primjenu člana 10. Evropske konvencije o ljudskim pravima*, Savjet Evrope, 2008, 14–15 ; *Guide on Article 10 of the European Convention on Human Rights – Freedom of Expression*, 12; D. Bychawska-Siniarska, *Zaštita prava na slobodu izražavanja po Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima*, Savjet Evrope, Podgorica 2019, 19–20.

Takođe, prema stavu ESLJP, pravo na slobodu izražavanja nije ograničeno na izražavanje istinitih, činjeničnih izjava, već se odnosi i „na izražavanje mišljenja, kao što su kritike i vrednosni sudovi”.¹³²

Pored toga, sloboda izražavanja se ne primjenjuje samo i isključivo na informacije ili ideje koje su poželjne ili se uzimaju kao neuvredljive, već i na one koje vređaju, šokiraju ili uznemiravaju nekog pojedinca, grupu ili opštu javnost.¹³³

U skladu sa EKLJP možemo konstatovati da sloboda izražavanja u sebi esencijalno sadrži tri slobode: *slobodu posedovanja sopstvenog mišljenja*, koja je i preduslov slobodnog izražavanja, *slobodu saopštavanja informacija i ideja* i *pravo pojedinca da primi ideje i informacije bez mešanja javne vlasti*.

Kada, pak, govorimo o MPGPP i stavu Komiteta za ljudska prava Ujedinjenih nacija, on je mišljenja da države treba da garantuju pravo na slobodu izražavanja, uključujući pravo da se traže, primaju i prenose informacije i ideje svih vrsta, bez obzira na granice; pravo na slobodno izražavanje iz MPGPP sadrži izražavanje i primanje saopštenja svih oblika ideja i mišljenja koje se mogu preneti na druge, i uključuje politički diskurs, komentare na vlastite i javne poslove, raspravu o ljudskim pravima, novinarstvo, kulturnoumetničke izraze, nastavu i verski diskurs, a može uključivati i komercijalno oglašavanje. Takav opseg prava može da obuhvati čak i izražavanje koje se može smatrati duboko uvredljivim, iako se takvo izražavanje može ograničiti. U tom smislu zaštićeni su svi oblici izražavanja i načini njihovog širenja; takvi oblici uključuju „govorni, pisani i znakovni jezik i neverbalni izraz kao što su slike i predmeti umetnosti”, dok sredstva izražavanja uključuju „knjige, novine, pamflete, postere, transparente, odeću i pravne podneske, kao i sve oblike audio-vizuelnog, elektronskog i internetskog načina izražavanja”.¹³⁴

¹³² N. Mole, J. Reynolds, *Sloboda izražavanja i pravo na privatnost prema Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima – Priručnik o sudskoj praksi Evropskog suda za ljudska prava* (ur. N. Mole, B. Braithwaite), AIRE Centar, 11–12

¹³³ *Handyside v. The United Kingdom*, Application no. 5493/72, 7 December 1976, § 49.

¹³⁴ *General Comment No. 34 – Article 19: Freedoms of Opinion and Expression*, Human Rights Committee, Geneva, 2011, § 11–12.

Ipak, pri analizi obima slobode izražavanja, u bilo kojoj formi, na bilo kom mestu i u bilo koje vreme, uvek se dolazi do pitanja *da li postoji granica*, odnosno ograničenje ove slobode, sme li ona uopšte da postoji i gde je postaviti, ukoliko postoji. Kada gledamo u svet filosofije, politikologije i prava, primetno je da postoje mišljenja koja se zalažu za apsolutnu slobodu izražavanja, koja ne sme biti omeđena nikakvim zabranama, ili za mnogo širi obuhvat slobode izražavanja nego što je trenutni.¹³⁵

Određeni autori u tom pogledu navode da je jača odbrana konstitucionalne demokratije postojanje „neprijatelja demokratije i mogućnost da izraze svoj stav političkim sredstvima” od bilo kakvih zabrana, zato što ih „mogućnost predstavljanja čini marginalnom opcijom”, i imobilise ih da svoje političke stavove „pretvore u političku akciju koja bi bila uperena na delegitimaciju demokratskog poretka”.¹³⁶

Gledajući argumente u prilog nesputanoj slobodi izražavanja, mogli bismo izdvojiti njih par. Tako je **jedan** od osnovnih argumenata „tvrdnja o značaju izražavanja u procesu otkrivanja istine”; ako se ljudima omogući da budu izloženi suprotstavljenim stavovima, oni će

¹³⁵ U zapadnjačkoj filosofiji i kulturi postoje mnogobrojne pravne, politikološke, psihološke, pa čak i socioekonomske teorije o slobodi izražavanja, njenom dejstvu i obimu. Među mnogobrojnim stanovištima imamo i veoma interesantna stanovišta, koja mogu navesti na dublje razmišljanje o pojmu „sloboda” i „ljudskih prava”, a o kojima se u raspravama o pravu ljudskih prava nedovoljno govori na našem području. Tako je npr. veoma zanimljivo libertarijansko stanovište Mari Rotbarda (*Murray Newton Rothbard*), iskazano u duhu libertarijanizma i teorija o privatnoj svojini, koje kaže da u stvari ne postoji zasebno „pravo na slobodu govora” i da postoje samo imovinska prava čoveka: pravo pojedinca da čini šta hoće sa svojim dobrom ili da dobrovoljno sklapa ugovore sa drugim vlasnicima imovine, te da u skladu sa tim treba da se tumači nečije izražavanje. Prema njegovom stavu generalno ne postoje ljudska prava koja se mogu gledati odvojeno od svojinskih prava; odnosno potrebno je ne samo odbaciti „lažnu” razliku između ljudskih i svojinskih prava, već i shvatiti da se prva moraju apsorbovati u druga. Kako teorije slobode govora i slobode izražavanja nisu direktna tema ove studije, neće biti detaljnije izložena ova i slična viđenja. – Za dalje vid. M. N. Rothbard, *For a New Liberty – The Libertarian Manifesto*, Ludwig von Mises Institute, Auburn 2006², 52–53, 115–119; M. N. Rothbard, *Power & Market: Government and the Economy*, Ludwig von Mises Institute, Auburn 2006⁴, 291–294.

¹³⁶ M. Jovanović, „Ustavna ograničenja za zloupotrebu demokratije”, *Ustavno ograničenje slobode udruživanja* (ur. J. Trkulja), Ustavni sud Republike Srbije – Evropska komisija za demokratiju putem prava (Venecijanska komisija), Beograd 2010, 95.

na kraju shvatiti koji je od njih bliži istini. Tu je i **argument** ukazivanja na značaj slobodnog izražavanja „za autonomiju ličnosti”, koja kao vrednost zauzima veoma važno mesto u liberalnim demokratijama; kako ograničenje slobode izražavanja „negira ljudsku prirodu i vređa ljudsko dostojanstvo”. **Treći** standardan argument je onaj o značaju slobodnog izražavanja za demokratski proces; izražavanje omogućava participaciju građana u političkom procesu, što je u stvari „jedan od osnovnih postulata demokratije”. Takođe, protivnici ograničavanja slobode izražavanja pozivaju se i na tzv. **slippery slope argument**: ukoliko se dozvoli cenzura sadržine govora, ne postoji garancija da će se cenzurisanje zaustaviti na tome i sutra može dovesti do ograničavanja naučnih ili političkih stavova bilo koga. Uz to, čest je i **stav** da „nesputana sloboda izražavanja garantuje i čuva liberalnu posvećenost jednakosti”, i to na način da omogućava svima mogućnost izražavanja, dok drugačiji pristup u smislu državnog regulisanja ne može da ponudi takvu mogućnost.¹³⁷

Međutim, u današnjem svetu, određena ograničenja slobode izražavanja postoje čak i u liberalnim i demokratskim društvima. U trenutnom stepenu poimanja društva, jasno je da su i država i vlast *nužno zlo*, i da njih treba što više ograničiti, a ujedno i sprečiti od eventualne zloupotrebe.¹³⁸ Baš kao što treba ograničiti vlast i državu, tako je u određenim slučajevima, neophodno i ograničiti određena prava, od kojih je jedno, prema trenutnim većinskim shvatanjima u okviru konstitucionalističke misli, i sloboda izražavanja, te je danas pravo na slobodno izražavanje univerzalno ograničeno i praktično ne postoji ustavni sistem koji dozvoljava neograničenu slobodu izražavanja, ma koliko on demokratski i liberalan bio.¹³⁹

¹³⁷ D. Pavlović, „Govor mržnje: od 'tržišta ideja' do apsolutne zabrane – američki v. evropski pristup”, *Militantna demokratija – nekada i sada* (pr. V. Beširević), Pravni fakultet Univerziteta Union – Službeni glasnik, Beograd 2013, 209–213.

¹³⁸ R. Marković, *Ustavno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2017²², 463.

¹³⁹ A. Stone, „The Comparative Constitutional Law of Freedom of Expression”, *Comparative Constitutional Law – Research Handbooks in Comparative Law* (eds. T. Ginsburg, R. Dixon), Edward Elgar Publishing, Cheltenham – Northampton 2011, 410.

Ipak, ta ograničenja su umnogome drugačija od onih koja se postavljaju u napred objašnjenim totalitarnim društvima. Naime, njihov cilj nije da sputaju izražavanje privatnih misli pojedinaca i grupa, odnosno da zabrane slobodno izražavanje i nametnu prekomerne terete ili da stavljaju nepotrebne zabrane, nego da *očuvaju* demokratsko društvo, određene društvene vrednosti, prava i slobode drugih i da spreče zloupotrebu prava. Ergo, kada pričamo o *slobodi* izražavanja u demokratskim društvima, ne govorimo o apsolutnoj slobodi neograđenoj određenim obavezama i poštovanjima prava drugog; pojam apsolutne slobode izražavanja trenutno postoji u filozofskim, politikološkim, sociološkim i pravnim tekstovima, ali njegova primena ne postoji u apsolutnosti čak ni u državama koje veoma veliku pažnju poklanjaju širokoj primeni slobode izražavanja, kao što su Sjedinjene Američke Države (u daljem tekstu: SAD), o čemu će više reči biti u nastavku teksta.

Goran Marković navodi da postoji problem koji dolazi do izražaja prilikom normiranja ograničenja ljudskih prava u okviru koga zakonodonosilac može previše široko postaviti ta ograničenja. Kao primer za to navodi da se postavlja pitanje koliko se široko uopšte može tumačiti *ugrožavanje demokratije* u slučaju kada se sloboda političkog organizovanja i delovanja može ograničiti baš u slučaju tog ugrožavanja. Naime, u takvoj situaciji su moguće zloupotrebe, kada se npr. određena politička partija koja je opasna po poredak ili vladajuću partiju označi kao antidemokratska. Kada je ona zaista antidemokratska, stvar je jasna, međutim, velika problematika nastaje kada ta stranka ima samo *drugačije shvatanje demokratije*, koje je različito od vladajućeg dok u stvarnosti ne želi da ugrozi demokratski sistem, osim što eventualno može da uvede *drugačiji tip demokratskog poretka*. Za otklanjanje ovog problema, moglo bi se naći rešenje, a to je da se sva ljudska prava, pa tako i pravo na slobodu izražavanja, proglase *apsolutnim*, upravo zbog toga jer je „ideološko-politička” merila pri donošenju odluka skoro pa nemoguće otkloniti. Ipak, kako Marković ispravno ističe, to jednostavno nije realno, jer je u određenim slučajevima ograničenje neophodno kako bi se sačuvali više ciljevi, kao što je zaštita *temeljnih dobara i vrednosti*.¹⁴⁰

¹⁴⁰ G. Marković, *Ustavni lavirint – Aporije ustavnog sistema Bosne I Hercegovine*, Službeni glasnik, Beograd 2021, 159-160.

Pravo kojim se regulišu ljudska prava pridaje značaj određenim *pravnim vrednostima*. Osnovne društvene, a naročito pravne vrednosti, koje su svojevrsni *etički* izvori prava, su tako, *inter alia*, pravda, pravičnost, pravna izvesnost, sloboda, pravna sigurnost, mir i ljudsko dostojanstvo, dok su sama ljudska prava postala *posebna vrednost* politike i delanja određenih zajednica.¹⁴¹

Ove vrednosti, iako nekada mogu da zvuče previše metafizički, neodređeno, sakralno i da zadiru u filofske osnove prava, svakako su proizvod ljudskog duha, a ne prirodne datosti, jer kelzenovski rečeno, pravo je kao norma duhovna, a ne prirodna realnost.¹⁴² Njih su ljudi kroz vekove postojanja prava gradili kako bi stvorili društvo u kome će stolovati ravnopravnost i vladavina prava. Ograničenja koja pravo ljudskih prava nameće nekim pravima mogu se zasnivati upravo na *važnosti koja se pridaje određenoj pravnoj vrednosti*, ali mogu biti povezana i sa *prirodom tog prava*. Ostvarivanje određenih prava neizbežno ih dovodi u potencijalni sukob sa drugim pravima ili opštim interesima, pa je stoga potrebno regulisati ove moguće sukobe.¹⁴³

Država mora da „izbalansira međusobno kolidirajuće interese privatnopravnih subjekata, uzimajući u obzir standarde ljudskih prava i sloboda”, koja su i sama postala „objektivne normativne vrednosti”.¹⁴⁴ Dakle, ograničenja koja se postavljaju slobodi izražavanja se naročito postavljaju kada se ova sloboda nalazi u koliziji sa drugim pravima i slobodama i pravnim vrednostima, kao što to može da se desi npr. u slučaju ugrožavanja bezbednosti građana ili države, prava na čast i dostojanstvo, zaštite života, zdravlja ili morala itd.

¹⁴¹ S. Savić, „Pravne vrijednosti”, *Godišnjak Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci*, Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka 2011, 14–15; Vid. K. Duzinas, *Ljudska prava i imperija: Politička filozofija kosmopolitizma*, Službeni glasnik – Albatros plus, Beograd 2009, 229-253.

¹⁴² H. Kelzen, *Čista teorija prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2007, 18.

¹⁴³ Human Rights Watch, *Limits of Tolerance: Freedom of Expression and the Public Debate in Chile*, 1998, xviii.

¹⁴⁴ N. Ademović, J. Marko, G. Marković, *Ustavno pravo Bosne i Hercegovine*, Fondacija Konrad Adenauer e. V. Predstavništvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2012, 231.

Iz ovog proizlazi da sloboda izražavanja, prema trenutnim pravnim shvatanjima, naročito u evropskom pravu ljudskih prava, **nije apsolutno pravo**. Ljudsko pravo je apsolutno kada se ne može ograničiti ili kršiti ni u kakvoj okolnosti, odnosno kada se mora poštovati bez izuzetka, bezuslovno, a njegovo eventualno kršenje u praksi se nikada ne može opravdati.¹⁴⁵ Tako je poznato apsolutno ljudsko pravo ono prema kome je propisana zabrana mučenja, nečovečnih i ponižavajućih postupaka i kažnjavanja. Od njega ne bi smelo biti nikakvih odstupanja, čak ni u vanrednim okolnostima. Sa druge strane gledano, relativna prava su ona prava koja podležu određenim ograničenjima i njih je najveći broj u spektru ljudskih prava. Dakle, sloboda izražavanja nema apsolutni karakter i podložna je ograničenjima.¹⁴⁶

2.2.2. Mera ograničenja

Kako je sloboda izražavanja relativno pravo ona se, prema EKLJP može „podvrgnuti formalnostima, uslovima, ograničenjima ili kaznama propisanim zakonom i neophodnim u demokratskom društvu u interesu nacionalne bezbednosti, teritorijalnog integriteta ili javne bezbednosti, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala, zaštite ugleda ili prava drugih, sprečavanja otkrivanja obaveštenja dobijenih u poverenju, ili radi očuvanja autoriteta i nepristrasnosti sudstva”. Ovo stoga jer njeno korišćenje povlači za sobom dužnosti i odgovornosti.¹⁴⁷

Kostas Duzinas (*Κώστας Δουζίνας*) za ovoliko širok obim ograničenja navodi da bi „cinična duša [...] mogla primetiti da bi se svako moguće ograničenje slobode govora moglo opravdati pomoću ovog dugog niza

¹⁴⁵ N. Mavronicola, „What is an 'absolute right'? Deciphering Absoluteness in the Context of Article 3 of the European Convention on Human Rights”, *Human Rights Law Review*, Oxford University Press, Oxford 2012, 729.

¹⁴⁶ Ova teoretska i praktična debata još uvek nije završena, jer postoje autori koji se ne slažu sa koncepcijom apsolutnih prava, niti podelom na apsolutna i relativna prava. U tom smislu vid. npr.: A. Gewirth, „Are There Any Absolute Rights?”, *The Philosophical Quarterly*, Oxford University Press 1981, 1–16; A. Dershowitz, „Tortured Reasoning”, *Torture: A Collection* (ed. S. Levinson), Oxford University Press, Oxford 2004.

¹⁴⁷ EKLJP, čl. 10, st. 2.

izuzetaka”¹⁴⁸, što i nije previše daleko od istine. Ipak, određene granice – crvene linije postoje, a o nekima od njih će se više pričati u nastavku teksta. Kako Dvorkin (*Ronald Myles Dworkin*) piše, ne postoji pravo na *celokupnu slobodu*, nego samo pravo na važne odnosno osnovne slobode tj. pravo da se pojedinac prekomerno ne lišava temeljnih sloboda. Ako je ograničenje slobode „dovoljno ozbiljno ili oštro, onda je uistinu tačno da vlada nema pravo da nameće to ograničenje samo zato što bi to bilo u opštem interesu; ona, na primer, nema pravo da ograniči slobodu govora kad god smatra da bi to unapredilo opštu dobrobit.”¹⁴⁹

Poput Konvencije i MPGPP navodi da ostvarivanje slobode izražavanja obuhvata posebne dužnosti i odgovornosti, i da sledstveno tome, ono može biti podvrgnuto „izvesnim ograničenjima koja moraju, međutim, biti izričito određena zakonom”, a potrebna su zbog poštovanja prava ili ugleda drugih lica, zaštite državne bezbednosti, javnog reda, javnog zdravlja i morala.¹⁵⁰

Kako prema MPGPP ostvarivanje prava na slobodu izražavanja nosi sa sobom posebne dužnosti i odgovornosti, postoje i dopuštena ograničavajuća područja za slobodu izražavanja, koja su određena *uže* nego u Evropskoj konvenciji, a koja se mogu odnositi ili na poštovanje prava ili ugleda drugih ili na zaštitu nacionalne sigurnosti ili javnog reda ili na javno zdravlje ili moral. Slično kao kod Konvencije, postoje i posebni uslovi za nametanje ograničenja, te ograničenja moraju biti „predviđena zakonom”, mogu se nametnuti zbog jednog od osnova navedenih u MPGPP i moraju biti u skladu sa strogim testovima *neophodnosti i proporcionalnosti*. Takođe, ograničenja se moraju primenjivati samo u one svrhe za koje su propisana i moraju biti „direktno povezana sa specifičnom potrebom na kojoj su zasnovana”.¹⁵¹

¹⁴⁸ K. Duzinas, 243, fn. 37.

¹⁴⁹ R. Dvorkin, *Suština individualnih prava – Novo izdanje sa odgovorom kritičarima*, Javno preduzeće Službeni list Savezne Republike Jugoslavije – Izdavačka kuća CID, Beograd – Podgorica 2001, 331.

¹⁵⁰ MPGPP, ar. 19, p. 3.

¹⁵¹ *General Comment No. 34 Article 19: Freedoms of Opinion and Expression*, Human Rights Committee, 2011, § 21-22.

Od drugih značajnijih međunarodnih instrumenata ljudskih prava koji propisuju ograničavanje slobode izražavanja, treba spomenuti *Pakt San Hose* i *PEU*.

Pakt San Hose govori o „odgovornosti” koja će biti utvrđena zakonom u meri u kojoj je potrebno da se obezbedi poštovanje prava ili ugleda drugih, zaštita nacionalne bezbednosti, javnog reda ili javnog zdravlja ili morala, dok direktno zabranjuje propagandu u korist rata i svako zagovaranje nacionalne, rasne ili verske mržnje koja predstavlja poticanje na nasilje, i to čini na širi način nego što je to urađeno u MPGPP.¹⁵²

PEU propisuje da svako ograničenje primene prava i sloboda iz PEU mora biti predviđeno zakonom, ali i poštovati suštinu tih prava i sloboda. U takvim ograničenjima mora da se poštuje načelo srazmernosti, dok se ograničenja mogu dopustiti samo ukoliko su neophodna i ukoliko „istinski zadovoljavaju ciljeve od opšteg interesa” koje priznaje EU ili potrebu zaštite prava i slobode drugih.¹⁵³

Ustavi takođe ograničavaju slobodu izražavanja.

Ustav Srbije normira da se sloboda izražavanja može zakonom ograničiti, ako je to „neophodno radi zaštite prava i ugleda drugih, čuvanja autoriteta i nepristrasnosti suda i zaštite javnog zdravlja, morala demokratskog društva i nacionalne bezbednosti Republike Srbije”, dok je ustavna obaveza da ukoliko ograničenje dopušta *Ustav* to mora biti urađeno u svrhu radi kojeg ga *Ustav* dopušta, „u obimu neophodnom da se ustavna svrha ograničenja zadovolji u demokratskom društvu i bez zadiranja u suštinu zajemčenog prava”. Pri tome, svi državni organi su dužni da vode računa o „suštini prava koje se ograničava, važnosti svrhe ograničenja, prirodi i obimu ograničenja, odnosu ograničenja sa svrhom ograničenja i o tome da li postoji način da se svrha ograničenja postigne manjim ograničenjem prava”.¹⁵⁴

Kada pričamo o prostoru bivše SFRJ, kao primer može poslužiti i crnogorski *Ustav* u kome se navodi da se pravo na slobodu izražavanja

¹⁵² ACHR, ar. 13; MPGPP, ar. 20.

¹⁵³ PEU, ar. 52.

¹⁵⁴ URSrb, čl. 20, 46.

može ograničiti „samo pravom drugoga na dostojanstvo, ugled i čast”, ali i ukoliko se „ugrožava javni moral ili bezbednost Crne Gore”.¹⁵⁵

Nemački *Osnovni zakon* propisuje da se sloboda izražavanje može ograničiti „opštim zakonskim pravilima, zakonskim odredbama o zaštiti mladih i pravom na ličnu čast”¹⁵⁶, dok francuska *Deklaracija o pravima čoveka i građanina* kao deo konstitucionalog poretka Francuske Republike, na specifičan način određuje moguća ograničenja, pa navodi da „svaki građanin može slobodno govoriti, pisati i objavljivati”, osim ako zloupotrebi ove slobode u slučajevima koji su utvrđeni zakonom.¹⁵⁷

U Irskoj država garantuje pravo građana da slobodno izraze svoja ubeđenja i mišljenja. Međutim „budući da je obrazovanje javnog mnjenja” pitanje od ozbiljnog značaja za opšte dobro, država ujedno nastoji da obezbedi da organi javnog mnjenja, kao što su radio, štampa, bioskop, dok istovremeno čuvaju svoje pravo na slobodu izražavanja, uključujući i kritiku vladine politike, ne koriste istu za podrivanje javnog reda, morala ili autoriteta države.¹⁵⁸

U Grčkoj je ustavno propisano da je zabranjena zaplena novina i drugih publikacija pre ili posle izlaska iz štampe, ali da je zaplena, po nalogu javnog tužioca izuzetno dozvoljena po objavljivanju u slučaju prekršaja protiv hrišćanske ili druge poznate vere, uvrede ličnosti predsednika, publikacije koja obelodanjuje podatke o sastavu, opremi i ustrojstvu oružanih snaga ili utvrđenja zemlje, ili koja ima za cilj nasilno svrgavanje režima ili je usmerena protiv teritorijalnog integriteta države i opscene publikacije koje su očigledno uvredljive za javnu pristojnost, i to u slučajevima predviđenim zakonom.¹⁵⁹

Urugvajski *Ustav* štiti slobodu izražavanja, ali navodi i da se autor, štampar ili izdavač izražavanja, zavisno od slučaja, može smatrati

¹⁵⁵ UCG, čl. 47, st. 2.

¹⁵⁶ GDR, ar. 5.

¹⁵⁷ DDHC, ar. 11.

¹⁵⁸ CI, 6/1.

¹⁵⁹ CG, ar. 14.

odgovornim, u skladu sa zakonom, za zloupotrebe koje mogu počiniti u okviru tog izražavanja.¹⁶⁰

U Južnoafričkoj Republici svako ima pravo na slobodu izražavanja, ali ovo pravo ne obuhvata propagandu za rat, podsticanje neposrednog nasilja i zagovaranje mržnje zasnovano na rasi, etničkoj pripadnosti, polu ili veri.¹⁶¹

Pored ustavnih tekstova, sloboda izražavanja se ograničava i zakonima u svakoj pojedinačnoj državi, na osnovu ustavnih i međunarodnih normi. Tako se, *inter alia*, sloboda izražavanja ograničava propisima o zaštiti od klevete, uvrede i povrede ugleda¹⁶², zabrani diskriminacije¹⁶³, informisanju i medijima¹⁶⁴, krivičnim delima¹⁶⁵, zaštiti podataka o ličnosti¹⁶⁶, i drugim.

Naravno, pri širenju ograničavanja slobode izražavanja na zakonske tekstove, postoji opravdana bojazan da će doći do prekomernih

¹⁶⁰ CROU, ar. 29.

¹⁶¹ RSA, 16/2.

¹⁶² Vid. npr. Zakon o zaštiti od klevete Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 37/01; Zakon o zaštiti od klevete Federacije Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Federacije Bosne i Hercegovine*, br. 19/03 i 73/05; Kazneni zakon Republike Hrvatske – KZRH, *Narodne novine*, br. 125/2011, 144/2012, 56/2015, 61/2015, 101/2017, 118/2018, 126/2019 i 84/2021, čl. 149; Krivični zakonik Republike Srbije – KZRS, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019, čl. 173-176; i druge.

¹⁶³ Vid. npr. Zakon o zabrani diskriminacije Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 22/2009 i 52/2021, posebno čl. 11; Zakon o suzbijanju diskriminacije Republike Hrvatske, *Narodne novine*, br. 85/08 i 112/12, posebno čl. 3; Zakon o zabrani diskriminacije Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 59/09 i 66/16, posebno čl. 4; i druge.

¹⁶⁴ Vid. npr. Zakon o javnom informisanju i medijima Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 83/2014, 58/2015 i 12/2016, posebno čl. 80-82; Zakon o medijima Republike Hrvatske, *Narodne novine*, br. 59/04, 84/11 i 81/13, posebno čl. 3; Zakon o medijima Crne Gore, *Službeni list Crne Gore*, br. 82/2020, posebno čl. 3; i druge.

¹⁶⁵ Vid. npr. KZRS, čl. 387; KZRH, čl. 325; Kazenski zakonik – KZS, *Uradni list Republike Slovenije*, št. 50/2012, 6/2016, 54/2015, 38/2016, 27/2017, 23/2020, 91/2020 in 95/21, čl. 297; i druge.

¹⁶⁶ Vid. npr. Zakon o zaštiti podataka o ličnosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 87/2018, posebno čl. 88; Zakon o zaštiti ličnih podataka Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 49/2006, 76/2011 i 89/2011, posebno čl. 19; i druge.

ograničenja koja nisu u skladu sa međunarodnim standardima ljudskih prava, što je naročito bitno za zemlje koje potpadaju pod jurisdikciju Evropskog suda.

U tom pogledu, značajno je za napomenuti da u slučaju evropskih zemalja, Evropski sud priznaje pravo državama na određeno polje slobodne procene (*margin of appreciation*) u pogledu ograničavanja relativnih ljudskih prava. Polje slobodne procene označava stav da je država najpozvanija da proceni da li postoji određeni razlog koji opravdava ograničenje ljudskih prava, „kao i da proceni širinu mera koje treba preduzeti da bi se više vrednosti” zaštitile.¹⁶⁷

2.2.3. Trodelni test Evropskog suda za ljudska prava i princip proporcionalnosti

Kada Evropski sud odlučuje da li je došlo do povrede slobode izražavanja, on pri tome primenjuje **trodelni test**, pa će državni organi moći da ograniče slobodu izražavanja ukoliko je *ograničavanje slobode izražavanja predviđeno zakonom*, ako to ograničavanje ima legitiman cilj i ukoliko je *takvo ograničavanje „neophodno u demokratskom društvu”*.¹⁶⁸ Pre toga, on treba da oceni da li činjenice slučaja u pitanju ulaze u obim primene člana kojim se propisuje sloboda izražavanja i da li postoji mešanje u to pravo.

Kada je u pitanju **predviđenost zakonom** za ograničenja slobode izražavanja moraju da se ispune određeni uslovi. Pre svega, neophodno je da postoji *pristup zakonu*, odnosno da je on adekvatno dostupan. To uglavnom, za zemlje evropskog kontinentalnog prava, znači da je zakon napisan i da je javan, kao i da je usvojen od strane nadležnog organa. Neobjavljeni interni propisi ili druge norme koje nisu dostupne građanima definitivno ne bi ispunile ove uslove kako građani ne mogu ni biti svesni njihovog postojanja i/ili sadržaja.¹⁶⁹

¹⁶⁷ I. Krstić, T. Marinković, *Evropsko pravo ljudskih prava*, Savet Evrope, Beograd 2016, 16–17.

¹⁶⁸ D. Bychawska-Siniarska, 34–35.

¹⁶⁹ D. Bychawska-Siniarska, 43–44.

Pored toga, zakon kojim se ograničava sloboda izražavanja mora biti „kvalitetan”, odnosno pored toga što je javan, on mora da bude *dostupan* i *predvidljiv*. Građanin mora da bude u mogućnosti da ima određenu adekvatnu indikaciju o tome koja se pravila primenjuju. Same zakonske odredbe moraju biti formulisane precizno tako da građanin može da reguliše svoje ponašanje u skladu sa njima. Svaki pojedinac mora da bude u stanju da može predvideti, u meri koja je razumna u datim okolnostima, ako je potrebno i uz savet, posledice koju određena radnja povlači za sobom, a takve posledice ne moraju biti predvidljive sa apsolutnom sigurnošću, ali je dobro da budu što je više moguće predvidive. One se ne moraju utvrđivati u sitne detalje, jer zakon ne treba da bude previše normativistički krut, već treba da bude u mogućnosti da ide u korak sa okolnostima koje se menjaju.¹⁷⁰

Procena predvidljivosti zakonskih odredbi nekada uopšte nije jednostavna i u okviru ispitivanja ovog uslova potrebno je ispitati da li je određena odredba sastavljena dovoljno jasno i precizno, kroz dobro definisane pojmove, koji omogućavaju „korelaciju radnji sa zahtevima zakona i jasno definišu oblast zabranjenog ponašanja i posledice kršenja zakona”.¹⁷¹ Neophodno je da zakon bude *u skladu sa vladavinom prava*, pa u domaćem pravu mora da postoji izvesna zakonska zaštita od proizvoljnih ometanja prava od strane vlasti. Drugačije rečeno, zakon bi trebalo da pojedincu pruži adekvatnu zaštitu protiv arbitrarnog mešanja u njegovu slobodu izražavanja.¹⁷²

Po pitanju viših, odnosno **legitimnih ciljeva** (nacionalna bezbednost, teritorijalni integritet ili javna bezbednost, sprečavanje nereda ili kriminala, zaštita zdravlja ili morala, zaštita ugleda ili prava drugih, sprečavanje otkrivanja obaveštenja dobijenih u poverenju, i očuvanje autoriteta i nepristrasnosti sudstva), njihovom razumevanju se uglavnom pristupa kazuistički, a Evropski sud često konstatuje da je neko ograničenje „opravdano radi zaštite jednog od legitimnih ciljeva, bez

¹⁷⁰ *The Sunday Times v. the United Kingdom*, Application no. 6538/74, 26 April 1979, § 49.

¹⁷¹ D. Bychawska-Siniarska, 44.

¹⁷² *Rotaru v. Romania*, Application no. 28341/95, 4 May 2000, § 55.

ulaženja u motive za takav stav”, a tom pitanju se neretko vraća prilikom razmatranja „neophodnosti ograničenja u demokratskom društvu”.¹⁷³

Uslov neophodnosti zadiranja u slobodno izražavanje „u demokratskom društvu razvio se u standard” koji podrazumeva utvrđivanje „postojanja nužne društvene potrebe za datim zadiranjem, proveru da li je ono srazmerno legitimnim ciljevima koji se žele zaštititi, i ispitivanje da li su obrazloženja koja domaći organi daju, u tom pogledu, relevantna i dovoljna.” Samo postojanje nužne društvene potrebe se ocenjuje, pre svega u zavisnosti od vrste predmetnog govora. Naime, Evropski sud je stava da Konvencija ne ostavlja mnogo prostora za „zadiranje u slobodu izražavanja u oblasti političkog govora ili pitanja od opšteg interesa”, međutim, on ujedno i na neki način *snižava prag nužne društvene potrebe* u situacijama u kojim „izražena gledišta podstiču na nasilje protiv pojedinca ili javnog zvaničnika ili dela stanovništva”. Svako ograničavanje slobode izražavanja određene osobe treba da odražava „pravičnu ravnotežu između suprotstavljenih pojedinačnih i opštih interesa koji su u pitanju”, te je jedan od glavnih aspekata zaštite slobode izražavanja pravljenje razlike između izražavanja koje je šokantno ali ne i neopravdano pogrdno ili uvredljivo i izražavanja koje je *usmereno* na kršenje prava i sloboda drugih.¹⁷⁴

Dakle, sama ograničenja slobode izražavanja moraju biti „**neophodna**” u **demokratskom društvu**. Kada država ograničava slobodu izražavanja mora da se pozove na legitiman osnov za ograničenje, te mora na specifičan i individualizovan način demonstrirati preciznu prirodu pretnje, ali i neophodnost i proporcionalnost preduzetih konkretnih radnji, posebno pokazujući direktnu i neposrednu vezu između izražavanja i određene pretnje. Restriktivne mere moraju biti u skladu sa principom proporcionalnosti i biti odgovarajuće za postizanje svoje zaštitne funkcije. Takođe, one moraju biti najmanje nametljiv instrument među onima koji bi mogli ostvariti svoju zaštitnu funkciju i moraju biti srazmerne interesu koji se štiti.¹⁷⁵

¹⁷³ I. Krstić, T. Marinković, 216–218.

¹⁷⁴ I. Krstić, T. Marinković, 216–218; N. Mole, J. Reynolds, 15.

¹⁷⁵ *General Comment No. 34 – Article 19: Freedoms of Opinion and Expression*, § 32–35.

Bitan element predstavlja i to u kojoj meri određene izjave mogu doprineti raspravi od javnog interesa i to je uglavnom prvi kriterijum u analizi proporcionalnosti mešanja u slobodu izražavanja kada su npr. u pitanju slučajevi povezani sa klevetom. Uopšteno govoreći, doprinos izjave debati od javnog interesa će smanjiti polje slobodne procene države.¹⁷⁶

Takođe, kroz praksu ESLJP je naglašavano da treba pažljivo praviti razliku između *činjeničnih izjava* s jedne strane i *vrednosnih sudova* s druge strane. Dok se postojanje činjenica može dokazati, istinitost vrednosnih sudova nije podložna dokazivanju.¹⁷⁷

Po pitanju **zahteva „proporcionalnosti”**, on se koristi kako bi se izvršila procena da li preduzete mere odgovaraju „nivou štete” koja je pričinjena slobodi izražavanja.¹⁷⁸ To znači da se ograničenja slobode izražavanja ne mogu postavljati odokativno i bez primene određenih metoda, merenja proporcionalnosti i poštovanja, kako međunarodnopravne regulative tako i ustavnopravnog sistema određene države, ali i uz uzimanje u obzir i mišljenja međunarodnih organa koji se bave zaštitom ljudskih prava, od tela UN-a do Evropskog suda za ljudska prava.

Proporcionalnost je praktični izraz potrebe da se zadrži bilo koji oblik moći, dok se u isto vreme afirmiše ideja da prostor individualnih sloboda treba da bude zaštićen od suvišnih ili prekomernih mešanja u slobodu izražavanja. Test proporcionalnosti koji se koristi u okviru ESLJP ali i u okviru mnogih evropskih ustavnih sudova, zahteva procenu da li je odredba koja se preispituje, zajedno sa *aranžmanima* predviđenim za njenu primenu, neophodna i sposobna za postizanje legitimnih ciljeva i to uz zahtev da izabrana mera (od onih najprikladnijih koje se primenjuju) bude najmanje restriktivna, kao i da nameće terete koji nisu nesrazmerni s obzirom na postizanje tih ciljeva.¹⁷⁹

¹⁷⁶ *Guide on Article 10 of the European Convention on Human Rights – Freedom of Expression*, 40.

¹⁷⁷ *Ibid.*, 41.

¹⁷⁸ T. Mendel, *Sloboda izražavanja: vodič za tumačenje člana 10 Evropske konvencije o ljudskim pravima i njegovog konteksta*, Savet Evrope, Beograd 2014, 59.

¹⁷⁹ G. Scaccia, *Proportionality and the Balancing of Rights in the Case-law of European Courts*, <https://www.federalismi.it/nv14/articolo-documento.cfm?Artid=38092>, 3, 5-6.

Širina polja slobodne procene države u vezi sa mešanjem u određeno pravo će *varirati* u zavisnosti od prirode prava, njegovog značaja za pojedinca i prirode ograničenja, kao i prirode cilja kojim se teži sa tim ograničenjima. Tako širina polja slobodne procene zavisi od „prisustva ili odsustva evropskog konsenzusa o određenom pitanju i o specifičnoj vrsti ljudskih prava”. Kada je reč o apsolutnim pravima, polje slobodne procene je veoma usko. Pored toga, ako postoji konsenzus među državama članicama Saveta Evrope o određenom pitanju, polje slobodne procene je takođe usko. Istovremeno, ako se radi o složenim moralnim i etičkim pitanjima o kojima ne postoji konsenzus, „onda je granica diskrecionog prava države prilično široka”.¹⁸⁰

Dobar primer za pojašnjenje kako to države obično uživaju široko polje slobodne procene, osim ako ne postoji konsenzus o određenom pitanju, za ljudska prava koja nisu apsolutna, predstavlja slučaj *S.A.S. protiv Francuske*, u kome se radilo o opštoj zabrani nošenja odeće namenjene prikrivanju lica na javnim mestima koja je uvedena francuskim propisom. Predstavku je podnela francuska državljanka muslimanske veroispovesti zbog toga što je smatrala da su joj, između ostalih, prekršena prava na poštovanje privatnog i porodičnog života, sloboda misli, savesti i veroispovesti i sloboda izražavanja. U predstavi Evropskom sudu navela je da burku i nikab¹⁸¹ nosi u skladu sa svojom verom, kulturom i ličnim uverenjima. Njen prigovor se odnosio na to kako u javnosti nije mogla nositi nikab te je smatrala kako je zabrana nošenja nikaba dovela do diskriminacije na osnovu pola, veroispovesti i etničkog porekla i to na štetu žena koje kao i ona nose veo koji u potpunosti pokriva lice.¹⁸²

¹⁸⁰ K. Trykhlil, „The Principle of Proportionality in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights”, *EU and Comparative Law Issues and Challenges Series* (eds. D. Duić, T. Petrašević), 2020, 140-141.

¹⁸¹ Burka je odeća koju neke žene muslimanske veroispovesti nose na javnim mestima. Pokriva telo i lice i obično uključuje mrežicu kroz koju može da se gleda. Nikab je veo za lice u kome je ostavljen otvoren deo oko očiju. Međutim, može se nositi sa posebnim velom koji prekriva oči. – *Burka*, <https://www.britannica.com/topic/burka>, 1. novembar 2022; *What's the difference between a hijab, niqab and burka?*, <https://www.bbc.co.uk/newsround/24118241>, 1. novembar 2022.

¹⁸² *S.A.S. c. France* [GC], Requête no 43835/11, 1^{er} juillet 2014.

U svojoj odluci Evropski sud je ukazao da u vezi sa pravom na poštovanje privatnog i porodičnog života i slobodom misli, savesti i veroispovesti u Evropi ne postoji konsenzus o tome da li treba ili ne treba da postoji takva zabrana. Shodno tome, u potrazi za pravičnom ravnotežom države uživaju široku slobodu procene. Ergo, Evropski sud je konstatovao da Francuska ima široko polje slobodne procene pri oceni predstavlja li zabrana prekrivanja lica na javnim mestima izbor francuskog društva. Naglašeno je i da je ESLJP svestan kako zabrana uglavnom utiče na određene žene islamske veroispovesti i da je razumljivo da te žene mogu shvatiti zabranu kao pretnju njihovom identitetu, ali je konstatovao kako se u javnosti može nositi bilo koja druga odeća, sa ili bez verskih konotacija, dok god ne pokriva lice, a da zabrana nije zasnovana na verskim razlozima nego na činjenici kako lice ne treba da se pokriva. Takođe, u zakonu su predviđene najblaže sankcije za njegovo kršenje i to novčana kazna do 150 evra i eventualno pohađanje dodatnog kursa. S tim u vezi, ESLJP je zaključio da se zabrana nametnuta nacionalnim pravom može smatrati „proporcionalnom cilju kojem se teži”, odnosno očuvanju uslova „zajedničkog života” kao elementa „zaštite prava i sloboda drugih”, te se sporno ograničenje može smatrati „neophodnim u demokratskom društvu”.¹⁸³

U pogledu slobode izražavanja, širina polja slobodne procene zavisi od vrste govora o kojoj je reč. Državama je generalno dostupno šire polje slobodne procene kada regulišu slobodu izražavanja u vezi sa pitanjima koja mogu da vređaju intimna „lična uverenja u sferi morala ili, posebno, religije... Slično tome, države imaju široku slobodu procene u regulisanju govora u komercijalnim stvarima ili reklamiranju”. Kada se ocenjuje da li mešanje u slobodu izražavanja bilo zakonito, onda se ono gleda u svetlu predmeta u celini, uključujući oblik, sadržaj i kontekst u kojem su osporene izjave date. Dakle, ne ocenjuje se samo „suština izraženih ideja i informacija, već i forma u kojoj su prenesene”.¹⁸⁴

¹⁸³ K. Trykhlil, 144-145; *S.A.S. c. France*.

¹⁸⁴ K. Trykhlil, 145.

Sam test proporcionalnosti nije zapisan u kamenu, i svaki slučaj je u tom pogledu specifičan, pa postoje i različite primene testa proporcionalnosti u različitim kontekstima.¹⁸⁵

Odluka koja je vezana za proporcionalnost treba da bude zasnovana na načelima koja vladaju u demokratskom društvu. Tako se organi koji odlučuju da li je određeno ograničenje prava, odnosno mešanje u pravo bilo *neophodno u demokratskom društvu*, moraju uveriti da je postojala „hitna društvena potreba” koja je iziskivala to konkretno ograničenje.¹⁸⁶

Jedan slučaj sa zalaska XX veka pruža dobar pogled na neproporcionalnost u kažnjavanju. U predmetu *Tolstoj Miloslavski protiv Ujedinjenog Kraljevstva*, istoričar Tolstoj Miloslavski (*Николай Дмитриевич Толстой-Милославский*) je objavio pamflet u kome je optužio Tobija Loua (*Toby Austin Richard William Low*) odnosno lorda Aldingtona za ratne zločine u vezi sa ubistvima i nasiljem nad 70.000 kozačkih i jugoslovenskih ratnih zarobljenika i izbeglica nakon Drugog svetskog rata od strane sovjetske i jugoslovenske vojske Josipa Broza Tita. Lord Aldington ga je tužio za klevetu i dosuđeno mu je 1.500.000 funti na ime naknade štete. Taj iznos je bio tri puta veći od najvećeg iznosa do tada dosuđenog za klevetu u Engleskoj. Tolstoj Miloslavski je kroz predstavku upućenu prema EKLJP tvrdio da iznos obeštećenja nije proporcionalan cilju zaštite reputacije lorda Aldingtona. Evropski sud je u ovom slučaju našao da je iznos štete prekršio pravo na slobodu izražavanja jer „naknada štete za klevetu mora biti u razumnom *odnosu* srazmerno sa pretrpljenim narušavanjem ugleda”. Naknada u tolikom iznosu nije bila „neophodna u demokratskom društvu”, jer nije postojala, imajući u vidu njenu veličinu u vezi sa stanjem nacionalnog prava u relevantno vreme, garancija *razumnog odnosa proporcionalnosti prema legitimnom cilju kome se teži*. Shodno tome odlučeno je da je došlo do povrede prava na slobodno izražavanje.¹⁸⁷

¹⁸⁵ *The Margin of Appreciation*, https://www.coe.int/t/dghl/cooperation/lisbonnetwork/themis/echr/paper2_en.asp, 3. septembar 2022.

¹⁸⁶ D. Bychawska-Siniarska, 45.

¹⁸⁷ *Tolstoy Miloslavsky v. The United Kingdom*, Application no. 18139/91, 13 July 1995.

Kao primer neproporcionalnog postupanja domaćeg suda može da posluži slučaj iz prakse Ustavnog suda BiH. Besima Dedića je Opštinski sud u Zenici kaznio novčanom kaznom od 300 KM zbog vređanja suda u žalbi, koju je on podneo na jedno rešenje Opštinskog suda. U svom odlučivanju u ovom predmetu Ustavni sud je zapazio da su navodi Besima Dedića bili ironične prirode sa elementima kritičkog pristupa i da se kao takvi ne mogu kvalifikovati kao vređanje suda, jer su dati u granicama tolerancije koje nameće demokratsko društvo. S tim u vezi Ustavni sud je konstatovao da redovni sudovi nisu u dovoljnoj meri izvršili „objektivnu analizu sadržaja” teksta g. Dedića. Naime, teško se moglo jezičkom i pravnom analizom utvrditi da konkretni tekst zaista sadrži navode uvredljivog sadržaja čiji je cilj bio da se naruši autoritet suda. Isticanje navoda u žalbi koji se daju u ironičnom stilu, ne pruža dovoljno osnova da se zaključi da je g. Dedić konkretnim tekstom povredio pravo na slobodu izražavanja i narušio njegove granice. Samim tim izreći novčanu kaznu apelantu bez mogućnosti saslušanja znači lišiti ga „ne samo mogućnosti iznošenja činjenica i dokaza u svoju korist, nego i neproporcionalno se uplitati u zaštićenu slobodu izražavanja”. Stoga je Ustavni sud odlučio da je u konkretnom slučaju prekršeno pravo na slobodu izražavanja g. Dedića.¹⁸⁸

Iz svega rečenog sledi da domaći sudovi u evropskim državama, kada donose odluku u vezi sa mešanjem u slobodu izražavanja, moraju da primene načelo proporcionalnosti tako što će odgovoriti na pitanje: „Da li je cilj bio srazmeran sredstvima upotrebljenim za njegovo postizanje?”. Pri tome, „cilj” predstavlja jednu ili više vrednosti ili interesa koje smo već nabrojali (nacionalna bezbednost, red, prava drugih itd.), a zbog kojih države mogu da se mešaju u slobodu izražavanja, dok „sredstva” predstavljaju samo mešanje, odnosno mere koje su „primenjene ili izvršene protiv pojedinca koji koristi svoje pravo izražavanja”. Oblici mešanja u slobodu izražavanja mogu biti različiti, u zavisnosti od domaćih ustavnih i zakonskih rešenja, pravne prakse i standarda postupanja, pa tako to mogu biti „prekršajne i krivične sankcije, obavezivanje na plaćanje naknade štete u građanskom postupku”,

¹⁸⁸ *Slučaj Besim Dedić*, AP-198/03, 20. 10. 2006, §§ 14, 44, 45.

utvrđivanje da je korišćenjem slobode izražavanja učinjena povreda nekog iz spektra prava ličnosti, nalaganje povlačenja date izjave, disciplinske mere, pretres novinskih prostorija, zabrana objavljivanja određenih sadržaja, zabrana bavljenja novinarskom profesijom, „zaplena knjiga, slika, nosača zvuka i sl., neizdavanje licenci ili oduzimanje datih frekvencija elektronskim medijima, vršenje pretresa u prostorijama novinara” itd.¹⁸⁹ Legitimnost i legalitet primene ovih sredstava zavisice od ispunjavanja napred navedenih kriterijuma i toga da li su činidbe države bile proporcionalne, neophodne i zasnovane na načelima koja vladaju u demokratskom društvu.

Ukratko i najjednostavnije rečeno, da bi se odgovorilo na pitanje „neophodnosti mešanja u slobodu izražavanja”, moraju se prethodno dati odgovori na sledeća pitanja: da li postoji *hitna društvena potreba* zbog koje je potrebno ograničiti slobodu izražavanja, da li je cilj koji se želi postići *proporcionalan sredstvima korištenim za njegovo ostvarenje* i da li su *razlozi i opravdanja* koje su dali nadležni organi za mešanje u slobodu izražavanja relevantni i dovoljni. Ukoliko je odgovor „na svako od ovih pitanja pozitivan, može se zaključiti da je mešanje u slobodu izražavanja bilo 'neophodno u demokratskom društvu'”.¹⁹⁰

2.2.4. Režim derogacije i ograničenje na osnovu sadržaja

Kako sloboda izražavanja nije apsolutno pravo, ona je podvrgnuta određenim ograničenjima, koja su već navedena. Ipak, pored ograničavanja prava, postoji i tzv. **režim odstupanja (derogacije) od određenih ljudskih prava**¹⁹¹, i to u vanrednim okolnostima. Njega odlikuje prevashodno privremeni karakter i ustanovljavanje u vanrednim prilikama, u trenutku kada pravni poredak ne može da

¹⁸⁹ M. Radović, D. Radović, S. Danilović, *Odabrane presude Evropskog suda za ljudska prava u vezi sa članom 10 EKLJP*, Centar za obuku u sudstvu i državnom tužilaštvu, Podgorica 2009, 13; D. Bychawska-Siniarska, 45-46.

¹⁹⁰ *Praksa sudova u Bosni i Hercegovini u pogledu prava na slobodu izražavanja* (ur. Z. Knežević), Ustavni sud Bosne i Hercegovine – The Aire Centre, Sarajevo 2020, 24.

¹⁹¹ Do naročite primene u velikom broju zemalja sveta je došao u vreme krize sa virusom SARS-CoV-2, odnosno napora vlasti da spreče njegovo širenje.

funkcioniše na redovan način, uz režim ograničenja sloboda, „koji karakteriše proširenje policijskih vlasti civilnih organa”. Uporednopravno gledano možemo govoriti o *ratnom stanju*, *neposrednoj ratnoj opasnosti* i *vanrednom stanju*, kao modelima u okviru kojih se dešavaju odstupanja od ljudskih prava.¹⁹²

U tom smislu, EKLJP dopušta da u doba rata ili druge javne opasnosti koja pretila opstanku nacije, država može da preduzme mere koje odstupaju od njenih obaveza po Konvenciji. To mora biti urađeno „u najnužnijoj meri koju iziskuje takva situacija, s tim da te mere ne budu u neskladu s njenim drugim obavezama prema međunarodnom pravu”. U okviru ovih odstupanja, postoji mogućnosti i odstupanja od slobode izražavanja.¹⁹³

MPGPP takođe navodi da u slučaju kada „izuzetna opšta opasnost ugrozi opstanak nacije”, države članice mogu da preduzmu, „u onom strogom obimu u kojem to stanje zahteva”, mere koje odstupaju od, između ostalog, slobode izražavanja, pod uslovom da te mere ne budu u nesaglasnosti sa „ostalim obavezama koje im nameće međunarodno pravo i da nemaju za posledicu diskriminaciju zasnovanu samo na rasi, boji, polu, jeziku, veri ili socijalnom poreklu”.¹⁹⁴

U *Ustavu Srbije* stoji da su po proglašenju vanrednog ili ratnog stanja dozvoljena određena odstupanja od ljudskih i manjinskih prava i to samo u obimu u kojem je to neophodno, a te mere odstupanja prestaju da važe prestankom vanrednog ili ratnog stanja. Mere odstupanja ni u kom slučaju nisu dozvoljene u pogledu nekih prava, ali jesu u pogledu slobode izražavanja.¹⁹⁵

Hrvatski *Ustav* propisuje da u doba ratnog stanja ili neposredne ugroženosti nezavisnosti i jedinstvenosti države, kao i velikih prirodnih nepogoda pojedine slobode i prava zajemčena *Ustavom* mogu biti ograničena. Opseg ograničenja mora biti primeren naravi „pogibelji”, a čak ni u slučaju

¹⁹² D. Simović, M. Stanković, V. Petrov, 290; V. Petrov, D. Simović, *Ustavno pravo*, Službeni glasnik, Beograd 2018, 209.

¹⁹³ EKLJP, čl. 15.

¹⁹⁴ MPGPP, ar. 4.

¹⁹⁵ URSrb, 46, 202.

neposredne opasnosti za opstanak države ne može se ograničiti primena određenih prava, među kojima nema eksplicitno navedene slobode izražavanja, ali ima npr. slobode misli, savesti i veroispovesti.¹⁹⁶

Ustav Portugalije nalaže da organi koji vrše suverenu vlast neće zajedno ili odvojeno obustavljati ostvarivanje prava i sloboda osim u slučaju opsadnog ili vanrednog stanja. Za ograničenje prava moraju da se iznesu adekvatni razlozi kao i da se konkretno navedu prava, slobode i garancije koje treba suspendovati. Ni pod kojim okolnostima proglašenje opsadnog ili vanrednog stanja ne sme da utiče na određena prava, među kojima nema prava na slobodno izražavanje.¹⁹⁷

U vezi sa ovim značajno je spomenuti jednu specifičnost pozicije slobode izražavanja u okviru BiH, odnosno *Ustava Republike Srpske*. Iako prema EKLJP i MPGPP javni organi mogu ograničiti slobodu izražavanja zbog određene opasnosti, u Republici Srpskoj sloboda izražavanja u ovoj situaciji praktično ima ustavno *nedodirljivi* karakter. Naime, aktima Narodne skupštine, odnosno aktima predsednika Republike Srpske ako Narodna skupština ne može da se sastane, za vreme ratnog stanja koje proglaše institucije BiH i vanrednog stanja mogu se, izuzetno, dok to stanje traje, obustaviti pojedine odredbe *Ustava Republike Srpske* koje se odnose na pojedine ljudske slobode i prava, osim određenih sloboda, od kojih je jedna i ona na slobodu izražavanja¹⁹⁸ data kroz ustavni član kojim je

¹⁹⁶ URH, 17, 38.

¹⁹⁷ Constituição da República Portuguesa, ar. 19.

¹⁹⁸ Zanimljivo u ovoj situaciji je da su u vreme vanredne situacije i vanrednog stanja u Republici Srpskoj, odnosno u doba krize u vezi sa koronavirusom u aprilu 2020. godine donešeni akti kojima se ograničavala sloboda izražavanja u Republici Srpskoj, na taj način što se zabranilo iznošenje ili prenošenje lažnih vesti ili tvrđenja kojima se izaziva panika ili teže narušava javni red ili mir ili onemogućava ili značajnije ometa sprovođenje odluka i mera državnih organa, drugih institucija i organizacija koje vrše javna ovlašćenja. To je prema našem stanovištu urađeno mimo standarda ljudskih prava, a kazne koje su građani dobili na osnovu ovih akata su predstavljale preterano mešanje u njihovu slobodu izražavanja. Vid. za više: Odluka o zabrani izazivanja panike i nereda za vrijeme vanredne situacije na teritoriji Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 26/2020, II; Uredba sa zakonskom snagom o zabrani izazivanja panike i nereda za vrijeme vanrednog stanja u Republici Srpskoj, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 32/2020, čl. 1-2; *Ljudska prava u periodu COVID-19 – Utvrđeni propusti u ostvarivanju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini*, Banjalučki centar za ljudska prava, Banja Luka – Sarajevo 2020, 21-22; J. Muratagić, *Ustavnost vanrednih mjera povodom pandemije COVID-19 u BiH*, Fondacija Centar za javno pravo, 2020,

zajemčena sloboda misli i opredjeljenja, savesti i uverenja, kao i javnog izražavanja mišljenja.¹⁹⁹

Pored nabrojanih ograničenja, postoji još jedan vid ograničavanja slobodnog izražavanja, na koji je u stvari i usmerena suština ovog rada.

Naime, ukoliko gledamo npr. na Konvenciju i jurisprudenciju Evropskog suda za ljudska prava, zaštita slobode izražavanja se odnosi na svako izražavanje bez obzira na njegov sadržaj, a jedina ograničenja *na osnovu sadržaja* postoje u odnosu na širenje ideja koje se mogu tumačiti kao pravo bilo koje „države, grupe ili lica da se upuste u neku delatnost ili izvrše neki čin usmeren na poništavanje bilo kog od navedenih prava i sloboda ili na njihovo ograničavanje u većoj meri od one koja je predviđena Konvencijom”.²⁰⁰

U tom smislu dolazi do primene upravo Poperova teorija paradoksa tolerancije, odnosno do principa u kome, kako to Monika Makovej (*Monica Macovei*) kaže, „apsolutna tolerancija može da dovede do tolerisanja ideja kojima se promoviše netolerancija, a one zatim mogu da unište toleranciju”.²⁰¹ Detaljnija obrada ovog ograničenja biće urađena u poglavljima koja slede.

3. FILOSOFSKA TEORIJA U OBLASTI SLOBODE IZRAŽAVANJA

3.1. Paradoks tolerancije i zloupotreba prava

Filosofska učenja, razmatranja i debate su kroz istoriju umnogome uticale na stvaranje prava i njegov napredak u skladu sa razvojem čovečje misli. Pozitivno pravo, a sa njim i standardi koji se primenjuju u okviru prava ljudskih prava nisu bili i nisu neduhovni izraz *neumne realnosti*, nego su predstavljali i predstavljaju „jedno

http://fcjp.ba/analize/Jasmin_Murtagic-Ustavnost_vanrednih_mjera_povodom_pandemije_COVID-19_u_BiH.pdf, 3. septembar 2021, 7-12;

¹⁹⁹ URSrp, čl. 25, 81.

²⁰⁰ EKLJP, čl. 17.

²⁰¹ M. Macovei, 7.

organizovano znanje pojmova, principa i zakona, što je suština *duhom uređene stvarnosti*".²⁰²

Takva stvarnost, stvorena aktivnostima ljudskog duha, u demokratskim društvima, za *pravilno* funkcionisanje odnosa među ljudima, uzima toleranciju kao svoj sastavni deo. Kao što smo videli, o toleranciji su filosofi raspravljali vekovima, a ona je kroz određena shvatanja pravnika, političara i prakse ušla i u pravne tekstove i jurisprudenciju kao jedan od osnovnih postulata modernog demokratskog društva.

Međutim, pored tolerancije, u *život* demokratskih sistema je ušao i *njen* paradoks. U tekstovima koji nameću obaveze i garantuju prava, bili oni deo međunarodnog ili domaćeg korpusa, teorija paradoksa tolerancije se ne spominje eksplicitno. Tek ponegde u tumačenjima i komentarima nekih odluka, ona se navede kao teorija kojom se npr. određeni organi *vode* pri odlučivanju. Ipak, jasno je da se ona, iako nije striktno kao takva navedena u određenom legislativnom tekstu u kome se određuju granice tolerancije, itekako primenjuje u pravnoj stvarnosti.

Primenjivanje paradoksa tolerancije u određenim slučajevima se pravda time da je ono neophodno da se *zaštiti temeljan slobodan rad demokratskih institucija*, te da je neophodno *sprečiti totalitarne struje* da ostvarujući svoje interese iskorišćavaju principe sadržane u pravnim aktima kojima se propisuju ljudska prava. Drugačije rečeno, da bismo sačuvali demokratiju, totalitariste je potrebno sprečiti da se pozivaju i da se služe pravima i slobodama samo kako bi se borili za njihovo suzbijanje.²⁰³

Kako **Hana Arent** (*Hannah Arendt*) navodi, da bismo znali krajnje ciljeve Hitlerove vladavine u Nemačkoj, trebalo je osloniti se i ozbiljno slušati njegove propagandne govore i čitati *Moju borbu (Mein Kampf)*, baš kao što bi bilo mudro imati nepoverenje u Staljinove reči o „socijalizmu u jednoj zemlji”, izmišljenom sa usputnim ciljem preuzimanja vlasti posle Lenjinove smrti, i ozbiljnije shvatiti njegovo stalno neprijateljstvo prema demokratskim zemljama. Takođe, dokazi da totalitarne vlasti teže da

²⁰² L. Vrkatić, *Ontologijski stav filozofije prava*, Mediterran Publishing, Novi Sad 2009, 8.

²⁰³ *German Communist Party v. Germany*, Commission decision on Application no. 250/57, 1957, 4.

osvoje svet i dovedu sve zemlje pod svoju dominaciju mogu se naći u više navrata upravo u nacističkoj i boljševičkoj literaturi. Totalitarni režimi zaista vode svoju spoljnu politiku pod doslednom pretpostavkom da će na kraju postići svoj krajnji cilj, i nikada ga ne gube iz vida ma koliko dalek izgledao ili koliko ozbiljno njegovi „idealni” zahtevi mogu biti u sukobu sa potrebama trenutka. Stoga svaka zemlja može biti potencijalna teritorija za širenje totalitarnog uticaja.²⁰⁴

Tamo gde totalitarizam uspe da dođe do apsolutne kontrole, on dotadašnju propagandu zamenjuje indoktrinacijom i koristi nasilje da bi stalno realizovao svoje ideološke doktrine i praktične laži.²⁰⁵ Kroz faze prelaska društva ka totalitarnom, polako se umanjuju prava za sve druge sem za one koji vode totalitarni pokret, dok slobode poput onih koje se odnose na izražavanje i okupljanje mogu da se realizuju samo ako su u skladu sa kanonima novog *puta* države.

U tom smislu veoma zanimljivo zapažanje je napravio predstavnik Grčke Makas (*Maccas*) u jednoj od rasprava iz 1949. godine oko budućeg sadržaja EKLJP i eventualnih zabrana u njoj. Makas je poetski naglasio da **ljudska sloboda**, baš zato što je sveta, **ne sme da postane oružarnica u kojoj će neprijatelji slobode naći oružje pomoću kojeg će nastojati da unište slobodu**.²⁰⁶ Time je praktično filosofiju paradoksa tolerancije iskazao kroz težnju da se ona pravno uobliči u tekstu Konvencije. Na istom putu stoji i stav evropske pravne prakse ljudskih prava, iskazane kroz jurisprudenciju Evropskog suda, koja konstatuje da se ne može isključiti mogućnost da će se neko lice ili grupa oslanjati na prava sadržana u Konvenciji ili njenim protokolima kako bi putem nje pokušali da konstruišu pravo da u praksi sprovede aktivnosti namenjene uništavanju prava ili sloboda iz EKLJP.²⁰⁷

²⁰⁴ H. Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Meridian Books, Cleveland – New York 1962, 414-415.

²⁰⁵ *Ibid.*, 341.

²⁰⁶ *Travaux préparatoires de l'article 17 de la Convention Européenne des Droits de l'Homme*, Document d'information rédigé par le Secrétariat de la Commission, [https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/Travaux/ECHRTravaux-ART17-DH\(57\)4-BIL1675501.pdf](https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/Travaux/ECHRTravaux-ART17-DH(57)4-BIL1675501.pdf), 28. avgust 2021, 2–3.

²⁰⁷ *Ždanoka v. Latvia* [GC], Application no. 58278/00, 16 March 2006, § 99.

Na ovom principu stoji i generalno rezonovanje vezano za slobodu izražavanja, koje primenjuje Evropski sud: nikako se ne može isključiti mogućnost da bi određeni pojedinac i/ili organizacija, koristeći prava sadržana u članu Konvencije kojim se garantuje sloboda izražavanja (ali i u članovima vezanim za slobode okupljanja i udruživanja), mogli da pokušaju da sebi izvedu pravo da u praksi sprovode direktne aktivnosti koje imaju za cilj da unište prava ili slobode drugih; a takve aktivnosti na kraju mogu da dovedu i do uništenja demokratije. U tom smislu, s obzirom na vrlo jasnu vezu između Konvencije i demokratije, koju Evropski sud konstituirano ponavlja, niko ne sme biti ovlašćen da se oslanja na odredbe EKLJP kako bi oslabio ili uništio ideale i vrednosti demokratskog društva. Ergo, pluralizam i demokratija zasnivaju se na kompromisu koji zahteva različite ustupke pojedinaca ili grupa pojedinaca, koji se ponekada moraju složiti da se *ograniče određene slobode kako bi se garantovala veća stabilnost države u celini*.²⁰⁸

Za takvo shvanjanje svakako je najzaslužnija **klauzula o zloupotrebi prava**. Naime, nakon rasprava u pravničkim, diplomatskim i političkim krugovima u Evropi, u tekst Konvencije i u samu primenu kroz praksu Evropskog suda i Komisije ušao je i član kojim se zabranjuje zloupotreba prava iz EKLJP. Njegova opšta svrha predstavlja upravo sprečavanje totalitarnih ili ekstremističkih grupa da zloupotrebe prava, odnosno njihovo onemogućavanje da iz EKLJP izvuku pravo da se bave bilo kojom aktivnošću ili bilo kojim činom čiji je cilj uništavanje bilo kojeg prava i slobode utvrđene Konvencijom.²⁰⁹

Moglo bi se reći da je *raison d'être* postojanja klauzule o „zabrani zloupotrebe prava” strah od *ponavljanja istorije*, a posebno zločina koje su u prošlosti počinili totalitarni režimi kao što su bili oni pod komandom nacionalsocijalista ili fašista. Zato se demokratiji daje „**legalno oružje**” potrebno za sprečavanje takvih događaja u

²⁰⁸ *Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey*, Applications nos. 41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98, 13 February 2003, § 99.

²⁰⁹ *Lawless v. Ireland* (No. 3), Application no 332/57, 1 July 1961, § 7; *Paksas v. Lithuania* [GC], Application no. 34932/04, 6 January 2011, § 87.

budućnosti.²¹⁰ Dakle, cilj kome se išlo propisivanjem klauzule o zabrani zloupotrebe prava u stvari predstavlja obezbeđivanje demokratijama sredstava za borbu protiv dela i aktivnosti koje uništavaju ili neopravdano ograničavaju osnovna prava i slobode, bilo da ti akti ili aktivnosti potiču od „države”, „grupe” ili „pojedince”.²¹¹

U domaćem pravu opštu (građanskopravnu) zloupotrebu prava je pesnički nadahnuto opisao Valtazar Bogišić sa rečima „Ni svojim se pravom služiti nemoš', tek drugome na štetu il' dosadu”²¹², što bi se u smislu odredbi EKLJP u vezi sa slobodom izražavanja moglo presloviti kao stav da se ni svojim pravom da kažeš služiti nemoš', s ciljem da ukineš demokratska uređenja i drugom na štetu njegovih prava i sloboda. Uopšteno gledano, zabrana zloupotrebe prava ima svoj osnov u opštoj potrebi za što većim mirom i sigurnosti u društvenoj zajednici²¹³, a u slučaju ograničavanja slobode izražavanja u okviru paradoksa tolerancije, njen temeljni princip predstavlja očuvanje demokratskog poretka, demokratije i ljudskih prava drugih. Drugačije rečeno, nijedan pojedinac ne bi trebalo da može da se služi pravom, pod izgovorom da je ono *apsolutno*, u „pakosnim i zlobnim namerama”²¹⁴, sa ciljem rada na uništenju osnovnih vrednosti demokratskog evropskog društva.

Slične odredbe vezane za zabranu zloupotrebe prava mogu da se pronađu i u *Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima*²¹⁵, *MPGPP*²¹⁶, *Američkoj*

²¹⁰ H. Cannie, D. Voorhoof, „The Abuse Clause and Freedom of Expression in the European Human Rights Convention”, *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Netherlands Institute of Human Rights, 2011, 57.

²¹¹ *Bîrsan c. Roumanie*, Requête no 79917/13, 2 février 2016, § 68.

²¹² *Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru*, Državna štamparija na Cetinju, 1898², https://www.harmonius.org/sr/pravni-izvori/jugoistocna-evropa/privatno-pravo/crna-gora/Opsti_imovinski_zakonik_CG.pdf, 20. avgust 2021, čl. 1000.

²¹³ D. Stojanović, „Zloupotreba prava u našoj teoriji, zakonodavstvu i sudskoj praksi”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, Niš 1970, 89.

²¹⁴ N. Perić, *Teorija zloupotrebe prava i građansko zakonodavstvo* (Doktorska teza), Knjižar izdavač Geca Kon, Beograd 1912, 13.

²¹⁵ „Nijedna odredba ove Deklaracije ne može da bude tumačena kao pravo bilo koje države, grupe ili lice da preuzima bilo koju aktivnost ili da vrši bilo kakvu radnju usmerenu na kršenje bilo kojeg prava i slobode koji su u njoj utvrđeni.” – UDK, čl. 30.

konvenciji o ljudskim pravima²¹⁷ i Povelji o osnovnim pravima EU²¹⁸. Razlika je u određenim formulacijama, smislu i obimu obuhvata ovih odredbi. Evropski sud i Komisija su vremenom razradili koncept „zloupotrebe prava” iz EKLJP, i to u smislu upravo paradoksa tolerancije, dok kod drugih navedenih akata nije došlo do toliko velikog i detaljnog tumačenja tih odredbi. Iz tog razloga će i naredna izlaganja biti posvećena praksi Evropskog suda/Komisije u odnosu na slobodu izražavanja i zabranu zloupotrebe prava. Uz to, bitno je napomenuti da za razliku od evropske prakse, u kojoj postoji ograničena sloboda izražavanja ekstremista (naravno u određenim slučajevima i u određenom obimu), u SAD postoji široka sloboda izražavanja, koja je stavljena na mesto konstitutivnog elementa američkog shvatanja političkog i ustavnog liberalizma, te će i o ovom shvatanju i sudskoj praksi Vrhovnog suda SAD biti više reči u nastavku rada.

3.2. Odbrambena demokratija

Neizbežno je u objašnjavanju paradoksa tolerancije u okviru slobode izražavanja ne spomenuti i to da je Evropski sud povezao i koncept „**demokratije koja je spremna na odbranu**” sa zabranom zloupotrebe prava, pozivajući se na nemački primer uz konstataciju da demokratska država ima pravo da *brani svoju demokratiju*. O čemu se tu u stvari konkretno radi?

²¹⁶ „Nijedna odredba ovog Pakta ne može se tumačiti tako da podrazumeva za neku državu, grupu ili pojedinca ma kakvo pravo da se bavi nekom delatnošću ili da izvrši neki čin kojim se teži ukidanju prava i sloboda priznatih u ovom Paktu ili ograničenjima širim nego što su predviđena Paktom.” – MPGPP, ar. 5, p. 1.

²¹⁷ „Nijedna odredba ove Konvencije neće se tumačiti kao: a. dozvoljavanje bilo kojoj državi ugovornici, grupi ili licu da suzbije uživanje ili ostvarivanje prava i sloboda priznatih u ovoj Konvenciji ili da ih ograniči u većoj meri nego što je ovde predviđeno, b. ograničavanje uživanja ili ostvarivanja bilo kog prava ili slobode priznate na osnovu zakona bilo koje države ugovornice ili na osnovu druge konvencije čiji je potpisnik jedna od navedenih država, c. isključujuća za druga prava ili garancije koje su svojstvene ljudskoj ličnosti ili proizlaze iz predstavničke demokratije kao oblika vladavine...” – ACHR, ar. 29.

²¹⁸ „Ništa u ovoj Povelji ne može se tumačiti tako da podrazumeva pravo obavljanja neke delatnosti ili izvršenja neke radnje usmerene na poništavanje prava i sloboda priznatih ovom Poveljom ili na njihovo ograničavanje u većoj meri od one koja je predviđena u njoj”. – PEU, ar. 54.

Nemačka je u želji da izbegne iskustva slična nacionalsocijalizmu ustanovila ideju „demokratije sposobne da se brani“. Ovaj koncept je veoma specifičan i odnosi se na odstupanje od pozitivističkog i formalističkog pristupa demokratiji u *Vajmarskom ustavu* i podrazumeva prelazak na novi koncept, koji se često kod nas naziva i „**borbenom demokratijom**“²¹⁹. Takvo shvatanje demokratije je ugrađeno u *Osnovni zakon* Nemačke i čvrsto je vezano uz određene vrednosti. U suštini se radi o preventivnoj zaštiti demokratije²²⁰ „koja se brani protiv ekstremističkih pozicija i pre nego što ekstremističke grupacije prekrše zakon“. Ukratko rečeno, oni koji su protivnici osnovnih principa demokratije ne bi trebalo da dođu u priliku da pozivajući se na ustavna prava rade na uništavanju ustavnog poretka. Ukoliko pređu liniju granice ustavnih sloboda, moraju iskusiti „državne zaštitne i odbrambene mehanizme“. U *Osnovnom zakonu* se pojam „borbena demokratija“ nije pojavljivao eksplicitno, a prvi put se „pravno javno“ pojavio u Saveznoj Republici Nemačkoj 1956. godine u obrazloženju Saveznog ustavnog suda prilikom zabranjivanja Komunističke partije Nemačke. Međutim, prva relevantnija razmišljanja o borbenosti demokratije u Nemačkoj mogu se videti još u tridesetim godinama XX veka.

²¹⁹ Pored pojma „borbene demokratije“ (*Streitbare Demokratie*) i „demokratije koja je spremna na odbranu“ (*Wehrhafte Demokratie*), postoje i druge sintagme kao što su „budna demokratija“ (*Wachsamer Demokratie*) i „militantna demokratija“ (*Militante Demokratie*). – Vid. više: J. Volić-Hellbusch, „Borbena demokratija i njena demokratska dilema“, *Pravni zapisi*, Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd 2011, 35.

²²⁰ Po pitanju zaštite demokratije, naučna rasprava je došla do nekoliko osnovnih varijanti, koje Damir Velički sažeto opisuje na sledeći način. *Prva* varijanta je ona koja ima relativne vrednosti, i ona je bila ustavnopolitička stvarnost u Vajmarskoj Republici. U njoj su sve političke snage imale neograničenu mogućnost delovanja, a država se mogla uplesti tek u trenutku kršenja zakona. *Druga* varijanta je autoritarna, u kojoj neprijatelji nemaju nikakvih sloboda, a protiv njih se „dosledno i nepopustljivo provode mere“. *Treća*, tzv. antikomunistička varijanta ne dopušta levim ekstremistima nikakvu slobodu, i tu je reč o jednostranoj političkoj orijentaciji. *Četvrta* varijanta je takođe jednostrana jer ne dopušta slobode desnim ekstremistima. *Peta* varijanta je ona liberalno-demokratska. Ona je dosledno „antiekstremistička i nije jednostrana, nije naglašeno autoritarna, ali ni s relativnim vrednostima“. – D. Velički, „Koncept 'borbene demokracije' u SR Njemačkoj“, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2007, 36.

Cilj borbene demokratije²²¹ je da zaštiti slobodarski demokratski poredak, odnosno poredak koji „isključuje svaku vrstu nasilja i samovolje i predstavlja pravnu vladavinu na temeljima samoodređenja naroda prema volji većine te slobode i jednakosti”, odnosno vrednosti koje su u periodu nacionalsocijalizma bile ugrožene.²²² Koncept je zasnovan na filozofskim i politikološkim promišljanjima Karla Levenštajna [Louestajna] (*Karl Loewenstein*) i Karla Manhajma (*Károly Manheim*).

Levenštajn je smatrao da je pod zavesom ljudskih prava i vladavine prava nacionalsocijalistima i fašistima bilo moguće izgraditi antidemokratsku mašineriju i legalno je staviti u pogon. U toku izvršenja uništenja demokratije, sama demokratija zajedno sa demokratskom tolerancijom je po svom značenju bila bespomoćna da zabrani svojim neprijateljima da se okoriste njenim instrumentima. Levenštajn navodi da je *slepilo demokratskih fundamentalista i legalista* sprečavalo da se shvati u kojoj meri su demokratski mehanizmi u stvari *trojanski konj* putem koga neprijatelji ulaze u grad, onda kada su fašizmu pod maskom legalno priznate političke stranke date sve mogućnosti demokratskih institucija. Po njegovom mišljenju, demokratija se mora redefinisati, a prvi korak ka „demokratskoj internacionali” je *svest zajedničke opasnosti*, zajedno sa priznavanjem onoga što je bilo učinjeno za odbranu drugih nacija u sličnim nevoljama. Onda kada je napadnuta, demokratija mora da *koristi vanredna ovlašćenja i da se brani*, makar to bilo protivno njenim principima, i to kroz različite mere kao što su zabrane subverzivnih pokreta i govora mržnje ili ograničenja slobode okupljanja.²²³

²²¹ Koncept „borbene demokratije” nije sveopšte prihvaćen u poimanju teoretičara i praktičara i danas postoje njegovi ozbiljni kritičari, koji smatraju, između ostalog, da može da ode u svoju krajnost i da je u suštini ipak nedemokratski.

²²² D. Velički, „Lijevi ekstremizam u Saveznoj Republici Njemačkoj trideset godina nakon ujedinjenja”, *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja* (ur. K. Knezović), Kršćanski akademski krug, Zagreb 2020, 20.

²²³ K. Loewenstein, „Militant Democracy and Fundamental Rights I”, *The American Political Science Review*, American Political Science Association, 1937, 423–424; K. Loewenstein, „Militant Democracy and Fundamental Rights II”, *The American Political Science Review*, American Political Science Association, 1937, 657–658.

Manhajm u svojim razmatranjima kaže da dugoročno gledano velika društva ne mogu opstati ako samo neguju konformitet i da je *laissez-faire* liberalizam neutralnost pogrešno shvatio kao toleranciju. U skladu sa tim, on smatra da demokratija mora postati *militantna* da bi preživela. On podvlači da postoji fundamentalna razlika između borbenog duha diktatora, s jedne strane, koji imaju za cilj nametanje totalitarnog sistema vrednosti i društvene organizacije u uskom ogrtaču, i militantne demokratije, s druge strane, koja *postaje militantna samo u odbrani dogovorenog ispravnog postupka društvenih promena* i onih osnovnih vrлина i vrednosti, poput bratske ljubavi, uzajamne pomoći, pristojnosti, socijalne pravde, slobode, poštovanja ličnosti itd. koji su osnova mirnog funkcionisanja društvenog poretka. Nova militantna demokratija treba da razvije novi stav prema vrednostima i da se razlikuje od *laissez-faire* postavke iz prethodnog doba, u sklopu nastojanja da se hrabro složi oko nekih osnovnih vrednosti koje su prihvatljive za sve koji dele tradicije Zapadne civilizacije. Te zajedničke vrednosti, nasleđene još iz klasične antike, došle su naročito do izražaja, kada je demokratiju gušio totalitarizam nacionalsocijalističkog sistema.²²⁴

Instrumenti „borbene demokratije” ne sastoje se samo od ustavnih zaštitnih mera, nego i od niza *drugih mera* različitog intenziteta, u područjima diskurzivne, krivičnopravne, administrativne i ustavnopravne zaštite demokratije. To svakako nije jednom zauvek zaključen koncept, a kako Jelena Volić-Helbuš (*Hellbusch*) navodi, „borbena demokratija pre svega podrazumeva kontinuiranu, živu i veoma intenzivnu društvenu diskusiju koja uključuje stalno bavljenje društvenim pojavama i fenomenima, njihovo vrednovanje, samosvesno ispitivanje granica individualnih sloboda, mehanizama zaštite tih sloboda, te neprekidno suočavanje sa prošlošću, koja se prihvata kao neodvojivi deo savremene nemačke demokratije i ustavnog poretka”. U praksi to, između ostalog, znači da određena stranka neće biti protivustavna samim tim što ne priznaje načela slobodarskodemokratskoga poretka, nego mora postojati borbeni, agresivni stav prema postojećem poretku, a sama stranka mora smišljeno negativno uticati na funkcionisanje poretka sa svrhom njegovog ukidanja.²²⁵ To takođe

²²⁴ K. Mannheim, *Diagnosis of Our Time – Wartime Essays of a Sociologist*, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London 1943, 4–8.

²²⁵ D. Velički, 36–51; J. Volić-Hellbusch, 33–50.

implicira da se, primera radi, svaki državni službenik, bez obzira na njegovo mišljenje o određenom pitanju, mora nedvosmisleno odreći svih grupa i pokreta za koje nadležni organi smatraju da su neprijateljski nastrojani prema ustavnom poretku, odnosno država može da zahteva od državnih službenika da budu lojalni ustavnim načelima na kojima je zasnovana.²²⁶

U teoriji se danas pod borbenom demokratijom (militantnom demokratijom)²²⁷, u odnosu na vrste pretnji s kojima se suočavaju demokratska društva i represivne mere u tom pogledu, podrazumeva *antiekstremizam*, odnosno borba protiv ekstremizma i *negativni republikanizam*, koji se primenjuje u cilju sprečavanje povratka totalitarnih režima na vlast. Nemačka zaista jeste odličan primer *države odbrambene demokratije* ali nije jedini, jer je uočljivo da u većini savremenih demokratija na tlu Evrope, postoji „u manjoj ili većoj meri” primena odbrambene demokratije, a naročito u državama u kojima postoje istorijska iskustva sa totalitarističkim režimima. Principi odbrambene demokratije se ovaploćuju kroz ustavne i zakonske tekstove, ali i kroz praksu u primeni takvih odredbi. U tom smislu, kao primeri, *inter alia*, mogu poslužiti pravni sistemi Poljske, Grčke, Turske, Francuske, Italije ili Češke. Komentarišući ovu problematiku, Violeta Beširević navodi da je u današnjem svetu čak i izlišno razlikovanje „militantnih” demokratija i onih koje to nisu, jer je „gotovo svaka demokratija, pre ili kasnije, bila u poziciji da se brani od svojih ’neprijatelja’”.²²⁸

²²⁶ *Vogt v. Germany*, Application no. 17851/91, 26 September 1995, §§ 51, 59.

²²⁷ Postoje različiti stavovi o postojanju „odbrane demokratije”, od kojih su veoma zanimljivi oni koji govore da je militantna demokratija „originalan i duboko protivrečan diskriminatorски institut”, kako ne tretira sve državljane na pravno jednak način. Jednakost svih građana u ustavno garantovanim pravima se u njoj tako žrtvuje normativno nadređenom imperativu odbrane demokratije, u kojoj se stabilnost demokratskog režima brani od rizika „koji su inherentni političkom procesu zasnovanom na primatu pravno zaštićene slobode”. Pri takvom rezonu može se desiti, kako kaže Nenad Dimitrijević, da komunista koji „predaje fiziku u osnovnoj školi” postaje „ustavnopravno opasniji od masovnog ubice koji nije član ekstremističke partije”. – N. Dimitrijević, „Militantna demokratija, konstitucionalna demokratija i osnovna prava: da li su prijatelji demokratije neprijatelji slobode?”, *Militantna demokratija – nekada i sada* (pr. V. Beširević), Pravni fakultet Univerziteta Union – Službeni glasnik, Beograd 2013, 32, 48, 50.

²²⁸ V. Beširević, „Predgovor”, *Militantna demokratija – nekada i sada* (pr. V. Beširević), Pravni fakultet Univerziteta Union – Službeni glasnik, Beograd 2013, 12, 19–21, 24.

3.3. Razlika ograničenja slobode izražavanja zbog paradoksa tolerancije i zbog ostalih aspekata

Korišćenje slobode izražavanja povlači za sobom određene dužnosti i odgovornosti, i kako se navodi u EKLJP „ono se može podvrgnuti formalnostima, uslovima, ograničenjima ili kaznama propisanim zakonom i neophodnim u demokratskom društvu”²²⁹ zbog određenih interesa.

Paradoks tolerancije i njegova primena se uglavnom odnose na zabranu zloupotrebe prava i na sadržinska ograničenja slobode izražavanja. Ipak to ne znači da se paradoks tolerancije ne može primeniti i u slučaju kada je neophodno zaštititi npr. zdravlje i moral, kada se netolerantnim izražavanjem oni mogu ugroziti. Međutim, paradoks tolerancije ima *veoma retku primenu* u ograničenju slobode izražavanja u slučajevima kada se ova sloboda ograničava zbog npr. zaštite ugleda ili prava drugih, sprečavanja otkrivanja obaveštenja dobijenih u poverenju ili radi očuvanja autoriteta i nepristrasnosti sudstva.

Naime, kod paradoksa tolerancije radi se o **netolerisanju netolerantnih zbog određenih interesa i očuvanja demokratije**, a ne o ograničavanju slobode izražavanja zbog npr. klevetničkih poruka koje se ne sviđaju pojedincu ili iznošenja u javnost određenih informacija, koje mogu biti vređajuće ili naškoditi ugledu određene individue. U tom smislu treba napraviti distinkciju između ovih ograničenja.

Ograničenja koja se primenjuju kroz paradoks tolerancije su ograničenja rezervisana za **najteže zloupotrebe slobode izražavanja**. I to za one zloupotrebe koje direktno gađaju na samu *srž društva* i njegovu demokratsku komponentu. Primera radi, ukoliko određeni pojedinac koristi slobodu izražavanja da bi oklevetao pojedine medicinske radnike, najviše državne službenike i pritom (ne)opravdano kritikovao državni medicinski sistem²³⁰, moguće ograničavanje njegovog izražavanja se ne dešava u okviru paradoksa tolerancije, jer on ne napada na suštinu demokratskog poretka. U njegovom izražavanju reč je o mogućem narušavanju ugleda drugog

²²⁹ EKLJP, čl. 10, st. 2.

²³⁰ Ovim ne impliciramo da bi kritika državnih službenika ili države trebalo da bude kažnjiva. Naprotiv, smatramo da sloboda izražavanja u tom pogledu treba da bude što je moguće slobodnija i šira.

pojedince i kritici državnog sistema, a ne o tome da kroz svoju netoleranciju želi da *uništi* demokratski sistem i toleranciju.

Takođe, neophodno je spomenuti i da se neretko može desiti i to da se jedno izražavanje ograničava zbog više osnova. Kada je u pitanju EKLJP, to može da bude i na osnovu zabrane zloupotrebe prava, ali i zbog, primera radi, ugrožavanja nacionalne bezbednosti ili sprečavanja nereda i kriminala. Slična situacija je i sa ustavnim ograničenjima slobode izražavanja, u onim ustavima gde su ona propisana, ali i sa zakonskim tekstovima koji se odnose upravo na slobodu izražavanja. Moguća je i „kombinacija” različitih elemenata, pa se tako ograničenje slobode izražavanja u okviru paradoksa tolerancije može izvršiti zbog npr. zabrane zloupotrebe prava i očuvanja teritorijalnog integriteta.

Pri ovakvom odlučivanju, kada govorimo o EKLJP, nije bitno da li je u samoj odluci Evropskog suda primenjen ili spomenut direktno član kojim se propisuje zabrana zloupotrebe prava, ili je pak služio kao *okvir za tumačenje*, u sadejstvu sa članom 10. kojim se štiti sloboda izražavanja i daje mogućnost za njeno ograničavanje, nego je važan *nivo opasnosti po samo demokratsko društvo* u određenom izražavanju. Evropski sud nekada ne koristi član 17 (zabrana zloupotrebe prava) u okviru odlučivanja o tome da li ekstremno netolerantni treba da se ne tolerišu, iako je jasno da je određeni slučaj u stvari povezan sa paradoksom tolerancije.

3.4. Odnos slobode izražavanja, slobode okupljanja i slobode udruživanja

Slobode izražavanja, okupljanja i udruživanja su međusobno povezane, isprepletene i uslovljene, kako se odnose na različite aspekte izražavanja čovekovih misli, delanja i duhovnih stanja. Sloboda izražavanja je svakako u srži i prava na slobodno okupljanje, kao i prava na slobodno udruživanje, „te se javlja kao *lex generalis* u odnosu” na ova prava.²³¹ U tom smislu, ograničenja u okviru paradoksa tolerancije koja se odnose na slobodu izražavanja se nekada dešavaju u ograničenju slobode okupljanja ili udruživanja.

Pravo na mirno okupljanje omogućava pojedincima da se *kolektivno izražavaju* i učestvuju u oblikovanju svog društva i može odigrati ključnu

²³¹ I. Krstić, T. Marinković, 207.

ulogu u omogućavanju građanima da unaprede ideje i ciljeve u javnom domenu ali i da ustanove stepen podrške ili protivljenja tim ili drugim idejama i ciljevima. Mirna okupljanja često imaju specifične izražajne funkcije, a u toku njih se dešavaju *govori*, kao što su oni politički, sindikalni ili protestni, a pri tome se izražavaju i *određeni stavovi* kroz upotrebu zastava, uniformi, znakova, zviždaljki i transparentata; odnosno promovišu se *ideje* kroz različite izražajne oblike u praktikovanju slobode izražavanja.²³²

Takođe, određena ograničenja ili zabrane okupljanja mogu automatski uticati i na pravo pojedinaca ili grupa da izraze svoje mišljenje o datoj stvari, a u brojnim slučajevima Evropski sud i drugi sudovi su ocenjivali pravo na slobodu mirnog okupljanja u svetlu prava na slobodu izražavanja organizatora skupa i učesnika na skupu.²³³

Sloboda udruživanja je „produžetak individualne slobode” i način da se pruži veća dubina i opseg individualnim potrebama, težnjama i slobodama. Svrha slobode izražavanja je da omogući pojedincima da ostvare svoje potencijale i olakšaju društvene promene razumom i dogovorom, a ne silom i nasiljem, dok je sloboda udruživanja efikasniji način postizanja određenih ciljeva, izražavanja ideja i generalnog poboljšanja obima i uticaja komunikacije. U okviru slobode udruživanja neretko se dešava i „udruženo izražavanje” koje je nastavak onog individualnog. Udruživanje u određenu organizaciju prvenstveno obezbeđuje mehanizam za doseganje šire publike, odnosno prenošenja određenih izražavanja kroz saopštavanje uverenja, mišljenja, informacija i ideja. Kako pravilno zaključuje Tomas Emerson (*Thomas I. Emerson*), „glavni arhitekta prava građanskih sloboda u SAD”²³⁴, izražavanje „mišljenja” od strane jednog udruženja, odnosno organizacije, jednostavno se može posmatrati kao „proširenje individualnog prava na izražavanje”.²³⁵

²³² *General Comment No. 37 (2020) on the Right of Peaceful Assembly (article 21)*, Human Rights Committee, CCPR/C/GC/37, 2020, § 1, 32, 51.

²³³ *Guidelines on Freedom of Peaceful Assembly*, European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission) – OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (OSCE/ODIHR), Study n° 581/2010, CDL-AD(2019)017, Strasbourg – Warsaw 2019³, § 4.

²³⁴ G. Fowler, *Thomas I. Emerson, 83, Scholar Who Molded Civil Liberties Law*, New York Times 1991, <https://www.nytimes.com/1991/06/22/obituaries/thomas-i-emerson-83-scholar-who-molded-civil-liberties-law.html>, 12. septembar 2021.

²³⁵ T. I. Emerson, „Freedom of Association and Freedom of Expression”, *The Yale Law Journal*, Yale Law School, New Haven 1964, 4, 22.

Sloboda okupljanja je od suštinskog značaja za normalne aktivnosti mnogih udruženja, kao što su sindikati, a postojanje pogodnog okruženja za udruženja olakšava ostvarivanje slobode mirnog okupljanja. Štaviše, ono što može početi kao mobilizacija ili okupljanje istomišljenika može se vremenom razviti u udruženje. Kao takva, „asocijativna vrednost skupa može biti jednako važna kao i njegova komunikativna ili izražajna svrha”.²³⁶ Uz to, potpuna zaštita prava na mirno okupljanje moguća je kada su zaštićena i druga, često preklapajuća prava, a naročito sloboda izražavanja, sloboda udruživanja i političkog učešća; i obrnuto.²³⁷

Sasvim je prirodno da se ljudi koji se okupljaju zbog određenog cilja ili oni koji se udružuju radi ostvarenja određenih zamisli služe slobodom izražavanja da bi izrazili te svoje ciljeve i zamisli. Baš zbog toga se često, naročito u praksi Evropskog suda ali i američkog Vrhovnog suda i drugih ustavnosudskih instanci u svetu, slobode okupljanja, udruživanja i izražavanja gledaju *zajedno i sveukupno*, te se argumenti u odnosu na jednu slobodu, odnose i na druge.

U kontekstu ovog rada i teorije paradoksa tolerancije, možemo dati zamišljeni primer okupljanja grupe neonacista, koji su članovi udruženja „Krv i čast”, koje je zabranjeno od strane suda zbog rasizma, nasilja i stavova koji su usmereni na rušenje ustavnog poretka i demokratije, a koji nose parole kao što su „18” i „88” ispred državnog parlamenta, pevaju pesme o tome kako treba istrebiti Jevreje i homoseksualce i čiji skup policija na kraju rasteruje.²³⁸ U ovom slučaju njima se ograničava pravo na slobodno udruživanje od strane suda, ali i na slobodno okupljanje i izražavanje u okviru ovog okupljanja, jer propagiraju neonacističke ideje.

²³⁶ *Guidelines on Freedom of Peaceful Assembly*, § 5.

²³⁷ *General Comment No. 37 (2020) on the Right of Peaceful Assembly (article 21)*, § 9.

²³⁸ Ovo je izmišljen primer ali organizacija „Krv i čast” (*Blood & Honour*) zaista postoji i danas je to međunarodna neonacistička mreža koja je od svojih početaka iz neonacističke muzičke scene evoluirala u krajnje desničarsku grupaciju sa velikim neformalnim članstvom. Ona putem muzike i ideoloških tekstova širi nasilnu ideologiju „bele moći” (*white power*); Broj „18” predstavlja kod za ime i prezime Adolfa Hitlera, kako je „a” prvo slovo u alfabetu, a „h” osmo, te zajedno predstavljaju Hitlerove inicijale. Broj „88” predstavlja uzvik Hajl Hitler (*Heil Hitler*), kako je slovo „h” osmo slovo u alfabetu, te dva slova „h” tvore taj supermacistički simbol. – Vid. A. Meleagrou-Hitchens, E. Standing, *Blood and Honour: Britain's Far-Right Militants*, The Centre for Social Cohesion – Nothing British, London 2010, 5.

III

PARADOKS TOLERANCIJE U PRAKSI

„Oni koji su za demokratiju ne mogu sebi dozvoliti da budu uhvaćeni u opasnu kontradikciju upotrebe sredstava diktature za odbranu demokratije. Čovek mora ostati veran svojoj zastavi čak i kada brod tone; a u ponoru se može nositi samo nada da je ideal slobode neuništiv, i što dublje tone, više će se i sa većom strašću jednog dana vratiti u život.”²³⁹

Hans Kelzen (*Hans Kelsen*),

austrijski pravnik i filosof

„Uvek će ostati upamćeno da je jedan od najboljih viceva demokratije taj da ona sama pruža svojim smrtonosnim neprijateljima sredstva pomoću kojih se može uništiti.”²⁴⁰

Jozef Gebels (*Paul Joseph Goebbels*),

ministar propagande u nacionalsocijalističkoj Nemačkoj

„Nema slobode za neprijatelje slobode!”²⁴¹

Luj Antoan Leon Sen-Žist (*Louis Antoine Léon de Saint-Just*),

vođa Jakobinaca tokom Francuske revolucije

²³⁹ C. Invernizzi Accetti, I. Zuckerman, „What’s Wrong with Militant Democracy?”, *Political Studies*, SAGE, 2017, <https://doi.org/10.1177/0032321715614849>, 21. septembar 2021, 182.

²⁴⁰ A. Sajó, „From Militant Democracy to the Preventive State?”, *Cardozo Law Review*, 2006, https://www.researchgate.net/publication/295858972_From_Militant_Democracy_to_the_Preventive_State, 3. septembar 2021, 2262.

²⁴¹ Sen-Žistu se često pripisuje ova krilatica, a Jasminka Hasanbegović navodi da u poznatim i do sada otkrivenim Sen-Žistovim spisima nema ove misli, ali da je s obzirom na sadržinu njegovih govora i spisa, to sasvim moguće. – Vid. više u: J. Hasanbegović, 66.

„Najstroža zaštita slobode govora ne bi zaštitila čoveka od lažnog uzvikivanja vatre u pozorištu i izazivanja panike.”²⁴²

Vrhovni sud Sjedinjenih Američkih Država
Oliver Vendel Holms (*Oliver Wendell Holmes Jr.*),
sudija Vrhovnog suda Sjedinjenih Američkih Država

Da bismo pravilno objasnili na koji način se to paradoks tolerancije, mimo filozofskih rasprava i pravničkih nadmetanja, primenjuje u stvarnim situacijama, iskoristićemo slučajeve iz jurisprudencije Evropskog suda, koje ćemo grupisati prema određenim područjima i koje ćemo onda staviti u ravan sa određenim slučajevima iz jurisprudencije Vrhovnog suda SAD.

Ovo stoga jer se uobičajeno u pravnoj nauci, zavisno od toga da li se „daje primat inherentnoj vrednosti” slobode izražavanja ili mogućim štetnim posledicama, uobičajeno razlikuju tzv. „američki model” koji je stvoren jurisprudencijom sudova u SAD i „evropski model”, koji „svoj sve jasniji izraz dobija u jurisprudenciji Evropskog suda”.²⁴³

Pored analize date kroz veliku pravnu praksu ove dve institucije, u određenim slučajevima biće dat i pogled na pojedinačne slučajeve iz drugih zemalja i drugih međunarodnih institucija, ali samo u onom obimu koliko je potrebno da se iskaže određena misao.

1. PRIMENA OD STRANE EVROPSKOG SUDA ZA LJUDSKA PRAVA

U jurisprudenciji Evropskog suda paradoks tolerancije najbolje možemo sagledati kroz već spomenuti institut zabrane zloupotrebe prava u sadejstvu sa članom 10. kojim se propisuje sloboda izražavanja. Zabrana zloupotrebe prava je propisana članom 17. koji striktno navodi da se ništa u EKLJP ne može tumačiti tako da

²⁴² *Schenck v. United States*, 249 U.S. 47 (1919), Nos. 437, 438, 3 March 1919.

²⁴³ D. Pavlović, 207.

„podrazumeva pravo bilo koje države, grupe ili lica da se upuste u neku delatnost ili izvrše neki čin usmeren na poništavanje” bilo kog od prava i sloboda navedenih u Konvenciji ili, pak, „na njihovo ograničavanje u većoj meri od one koja je predviđena Konvencijom”, dok drugi stav člana 10. propisuje da ograničenja slobode izražavanja moraju biti propisana zakonom i neophodna u demokratskom društvu, i to u interesu „nacionalne bezbednosti ili javne bezbednosti, radi sprečavanja nereda ili kriminala, zaštite zdravlja ili morala, ili radi zaštite prava i sloboda drugih”.²⁴⁴

Zabrana „zloupotrebe prava” iz EKLJP, koja se u engleskom jeziku često naziva i *Abuse Clause*, ima dva efekta. Prvo, ona treba sprečavati **države ugovornice** da se oslone na bilo koju odredbu Konvencije *u svrhu uništavanja zagarantovanih prava i sloboda*. Drugo, ona bi trebalo da sprečava države ugovornice da se oslanjaju na odredbe Konvencije kako bi *ograničile prava i slobode* koje ta odredba štiti u većoj meri nego što je predviđeno EKLJP.²⁴⁵ U onoj meri u kojoj se to odnosi na državu, zabrana zloupotrebe prava se odnosi na državno postupanje na način koji ima za cilj uništavanje bilo kog od prava i sloboda ili njihovo ograničavanje u većoj meri nego što je predviđeno u EKLJP,²⁴⁶ i do sada države nisu odgovarale po ovom članu.

Kada su u pitanju **pojedinci i grupe**, svrha zabrane zloupotrebe prava jeste da im onemogući da iz EKLJP *izvedu pravo* da se upuste u neku delatnost ili izvrše neki akt s ciljem uništenja prava ili sloboda koje su priznate u Konvenciji, odnosno da iskoriste odredbe EKLJP za izvršavanje činova čiji je cilj uništenje prava i sloboda.²⁴⁷

Na klauzulu o zloupotrebi se ne može pozvati nezavisno i njena primena je uvek povezana sa pravom iz Konvencije za koje se smatra

²⁴⁴ EKLJP, čl. 10, 17.

²⁴⁵ *Bîrsan c. Roumanie*, § 71.

²⁴⁶ *Mozer v. the Republic of Moldova and Russia* [GC], Application no. 11138/10, 23 February 2016, § 222

²⁴⁷ *Šimunić v. Croatia* (dec.), Application no. 20373/17, 22 January 2019, § 37; *Paksas v. Lithuania* [GC], § 87.

da je zloupotrebjeno²⁴⁸, odnosno koje se koristi sa namerom da se unište druga prava i slobode iz EKLJP. U praksi, ova klauzula je povezana sa pravom na slobodu izražavanja a povremeno i sa slobodom mirnog okupljanja i udruživanja.²⁴⁹

Gledajući u sudsku praksu u vezi sa primenom klauzule o zabrani zloupotrebe prava u slučajevima slobode izražavanja, moglo bi se čak reći i da je na neki način njena primena **odvojena od prvobitne svrhe**, koja je ograničavala klauzulu o zloupotrebi prava na situacije koje ugrožavaju demokratski sistem države, odnosno *zaštitu demokratije* od novih totalitarnih režima u nastajanju. Pravnom praksom, opseg ove klauzule je proširen na *svaki akt* koji je nespojiv sa temeljnim vrednostima Konvencije, pa je i borba protiv anisemitizma i rasizma povezana sa osnovnim vrednostima zaštićenim EKLJP. Ovom je neophodno i dodati to da su rasističke, antisemitske i diskriminatorne doktrine često „izvor totalitarnih grupa ili režima”, čijem se razvoju upravo želi suprotstaviti klauzula o zloupotrebi prava, te je stoga razumljivo da se Evropski sud i ranije Komisija bave „osnovnim uzrocima” kako bi *sprečili* nastanak zla.²⁵⁰

Pojam „zloupotrebe prava” Evropski sud tumači u njegovom „uobičajenom značenju”, u smislu štetnog ostvarivanja prava od strane njegovog nosioca na način koji nije u skladu sa svrhom zbog koje to pravo postoji u evropskom sistemu ljudskih prava.²⁵¹ U tom smislu postoji zloupotreba prava ukoliko se odredbe EKLJP iskorišćavaju u cilju **promovisanja**

²⁴⁸ U vezi sa ovim, postoje i specifična stanovišta u analizi slučajeva koje su ispitali ESLJP i Komisija, prema kojim način njihovog rezoovanja veoma liči na *direktnu primenu* zabrane zloupotrebe prava, odnosno na „efekat giljotine”. Naime, jednom kada se na domaćem nivou određeno izražavanje smatra poricanjem Holokausta ili drugom aktivnošću ili izjavom u vezi sa nacionalsocijalizmom, zaštita člana kojim je propisana sloboda izražavanja se skoro kategorički negira, bez detaljnog ispitivanja „u svetlu slučaja u celini”. Drugim rečima, ovi oblici govora mržnje se u ovim okolnostima samo formalno razmatraju u okviru člana o slobodi izražavanja, pri čemu su strogi zahtevi dokazivanja prema drugom stavu člana 10. praktično suvišni (indirektnom) primenom klauzule o zloupotrebi prava. – H. Cannie, D. Voorhoof, 68.

²⁴⁹ H. Cannie, D. Voorhoof, 58.

²⁵⁰ H. Cannie, D. Voorhoof, 62–63.

²⁵¹ *S.A.S. c. France*, § 66.

ideja suprotnih tekstu i duhu Konvencije.²⁵² Takođe, odredbe se ne smeju koristiti za izvršenje radnji koje su **nespojive sa demokratijom** koja je „osnovno obeležje evropskog javnog poretka” i **idealima i vrednostima** na kojima se temelji Konvencija.²⁵³ Uz to, nije dozvoljeno da se konstituiše i izvede određeno pravo koje bi podrazumevalo mogućnost obavljanja određenih aktivnosti ili bilo kog čina, čiji je cilj uništavanje bilo kog prava i slobode navedenih u Konvenciji, odnosno iskorišćavanje odredbi EKLJP za izvođenje radnji čiji je cilj uništavanje prava i sloboda.²⁵⁴ Osnovne vrednosti koje su zaštićene od strane EKLJP, a u vezi sa temom ove studije, su pravda i mir²⁵⁵, demokratsko društvo i slobodni izbori²⁵⁶, tolerancija, socijalni mir i nediskriminacija, naročito ona vezana za rasnu jednakost i suživot članova društva slobodnih od rasne segregacije.²⁵⁷

Kako bi utvrdio da li onaj ko se žali da mu je nezakonito ograničena sloboda izražavanja teži nekom od ciljeva suprotnim članu kojim se zabranjuje zloupotreba prava, Evropski sud ispituje „sadržaj” i „opšti ton” određenog izražavanja kao i njegov „neposredni i širi kontekst”. Tako, ukoliko Evropski sud nađe da je npr. onaj ko se žali da mu je povređeno pravo na slobodno izražavanje u stvari pokušao da član EKLJP kojim se štiti sloboda izražavanja iskoristi mimo njegove stvarne svrhe, nastojeći da upotrebi svoje pravo na slobodu izražavanja za ciljeve koji su u suprotnosti sa tekstom i duhom Konvencije i koji bi, ako mu se prizna zaštita, doprineli čak i uništavanju prava i sloboda zagwarantovanih Konvencijom, tada on neće dobiti zaštitu prava u okviru slobode izražavanja.²⁵⁸

²⁵² *Pastörs v. Germany*, Application no. 55225/14, 3 October 2019, § 46.

²⁵³ *Romanov v. Ukraine*, Application no. 63782/11, 16 July 2020, § 164.

²⁵⁴ *Varela Geis c. Espagne*, Requête no 61005/09, 5 mars 2013, § 40.

²⁵⁵ Vid. *Marais v. France*, Application no. 31159/96, 24 June 1996.

²⁵⁶ *Romanov v. Ukraine*, § 164.

²⁵⁷ *Vona v. Hungary*, Application no. 35943/10, 9 July 2013, § 57; *Guide on Article 17 of the European Convention on Human Rights – Prohibition of Abuse of Rights*, Council of Europe – European Court of Human Rights, Strasbourg 2021.

²⁵⁸ *M'Bala M'Bala c. France* (dec.), Requête no 25239/13, 20 octobre 2015, § 41.

Veoma je bitno za napomenuti da takvo proučavanje situacije nekada uopšte nije lako i tek se nakon pažljivog ispitivanja konteksta može npr. napraviti značajna razlika između ponašanja ili jezika koji je, iako šokantan i uvredljiv, zaštićen Konvencijom i onoga koji neće biti tolerisan u demokratskom društvu.²⁵⁹ Ovo stoga, kao što smo već rekli, jer se sloboda izražavanja, propisana EKLJP, a tumačena putem Evropskog suda, ne odnosi samo na informacije ili ideje koje se povoljno primaju u društvu, koje su neuvredljive ili koje ljude ostavljaju ravnodušnima, već i na one informacije ili ideje koje mogu da vređaju, šokiraju ili uznemiravaju. Uz to, Evropski sud može da uzme u obzir i uticaj samog ponašanja onog ko se žali da mu je ugrožavanje nezakonito ograničeno, kada odlučuje da li njegovo izražavanje predstavlja zloupotrebu prava iz Konvencije.²⁶⁰

Prema stavu Komisije, zabrana zloupotrebe prava iz EKLJP ne lišava lica koja žele da unište prava i slobode utvrđene Konvencijom, od „opšte zaštite prava i sloboda zagwarantovanih u njoj”. Ona samo sprečava takva lica da iz Konvencije *izvuku* pravo da se bave bilo kojom aktivnošću ili bilo kojim činom čiji je cilj uništavanje bilo kojih prava i sloboda navedenih u EKLJP. To znači da se niko ne može pozivati na pravo na slobodu izražavanja radi uništavanja slobodnog i demokratskog poretka. Gledano na primeru, to znači da neko ko teži fašističkim ili nacijalsocijalističkim ciljevima i zagovara poredak zasnovan na doktrinama ovih ideologija ima pravo da se koristi drugim pravima iz Konvencije, kao što su npr. one o pravičnom suđenju ili zabrani mučenja, dok bi mu zbog njegovih nastupa i propagiranja mogla biti uskraćena zaštita člana kojim se štiti sloboda izražavanja.²⁶¹

Zabrana zloupotrebe prava primenjuje se na osobe koje ugrožavaju demokratski sistem država članica i to samo u meri koja je *strogo*

²⁵⁹ *Guide on Article 17 of the European Convention on Human Rights*, 13; *Fáber v. Hungary*, Application no. 40721/08, 24 July 2012, § 36.

²⁶⁰ *Observer and Guardian v. The United Kingdom*, Application no. 13585/88, 26 November 1991, § 59.

²⁶¹ *Lawless v. Ireland – Commission’s Report*, Application No. 332/57, Report of the Commission, 19 December 1959, § 141.

srazmerna ozbiljnosti i trajanju takve pretnje. Dakle, pri odlučivanju da li se netoleratni neće tolerisati mora se primenjivati princip proporcionalnosti. Ipak, to nije baš uvek slučaj u praksi.²⁶² Takođe, član 17. kojim se propisuje zabrana zloupotrebe prava se ne može koristiti za trajno lišavanje pojedinca njegovih prava i sloboda samo zato što je „u nekom trenutku pokazao totalitarna uverenja i postupio u skladu s tim”.²⁶³

Veoma je bitna i činjenica da se zabrana zloupotrebe prava u okviru ograničavanja slobode izražavanja primenjuje na izuzetnoj osnovi i u ekstremnim slučajevima, odnosno u onim slučajevima kada se pravo na slobodno izražavanje iz Konvencije koristilo za dela koja su očigledno u suprotnosti sa vrednostima Konvencije i čiji je cilj uništavanje utvrđenih prava i sloboda u njoj. Pored toga, u zavisnosti od prirode predmeta, Evropski sud je kroz svoju praksu iskristalisao stav da može da dođe do *direktne primene* člana o zabrani zloupotrebe prava ili se on može koristiti kao *pomoć u „tumačenju”*. Kao dodatak tome, u nekim slučajevima, ESLJP se oslanja na suštinu zloupotrebe prava, ne navodeći član 17. uzričito. U takvim odlučivanjima Evropski sud crpi *inspiraciju* iz njega. Uz to, u određenim slučajevima zabrana zloupotrebe prava se preklapa sa pitanjem da li je mešanje u pravo na slobodno izražavanje bilo „neophodno u demokratskom društvu”, te je tada naročito neophodno da se ustanovi dobar pogled na sve okolnosti slučaja, i da se one stave u svetlo odredbi o slobodi izražavanja i zabrani zloupotrebe prava.²⁶⁴

²⁶² U sudskoj praksi ESLJP možemo primetiti da se u različitim slučajevima ograničenje ili mešanje sastojalo od npr. kazne zatvora, a test proporcionalnosti je potpuno zanemaren. Zanemarivanje proporcionalnosti uplitanja u takvim slučajevima je u suprotnosti sa sudskom praksom Evropskog suda, koja nosi generalno shvatanje da je potencijalna nesrazmernost važan argument u pogledu kršenja prava na slobodno izražavanje. – H. Cannie, D. Voorhoof, 70.

²⁶³ *Guide on Article 17 of the European Convention on Human Rights*, 15.

²⁶⁴ *Ibid.*, 14, 17, 18–19.

2. PODRUČJA PRIMENE U STVARNIM SITUACIJAMA

Područja primene paradoksa tolerancije bismo mogli razvrstati na više celina, prevashodno usaglašenih u odnosu na praksu Evropskog suda. Slučajevi iz ovih područja nekada se i prepliću, tako da ovo svakako nije podela koja je konačna i stalna.

Ukoliko bismo još više ulazili u detalje i uzimali druge repere za raščlanjenje, ovako napravljena podela bi mogla da ide ka još većoj širini, ali i da bude uža. Takođe, treba napomenuti da je ova podela napravljena radi lakšeg pregleda situacije i definisanja polja primene, iako se slučajevi često i preklapaju pa tako npr. može da postoji povezanost govora mržnje sa mnogim kategorijama, a skoro po pravilu se jezik mržnje koristi u okviru antisemitskog izražavanja, opravdavanja Holokausta, podstrekivanja na nasilje ili promocije totalitarnih ideologija, kao što je nacionalsocijalizam; ili veza promocije staljinizma i pretnje teritorijalnom integritetu, suverenitetu i ustavnom poretku.

U skladu sa već rečenim, glavna područja primene paradoksa tolerancije u okviru slobode izražavanja možemo odrediti kao:

- područje veličanja i promocije totalitarnih ideologija,
- područje negacionizma, opravdanja zločina, Holokausta i istorijskih debata,
- uže područje govora mržnje,
- područje promocije terorizma i podsticanja na terorizam,
- područje podstrekivanja na nasilje,
- područje pretnje teritorijalnom integritetu, suverenitetu i ustavnom poretku.²⁶⁵

²⁶⁵ Podela je urađena na osnovu podele u publikaciji ESLJP pod nazivom *Guide on Article 17 of the European Convention on Human Rights – Prohibition of Abuse of Rights*, i autorovog stava oko područja koje treba uvrstiti.

2.1. Analiza područja primene kroz slučajeve iz prakse

2.1.1. Veličanje i promocija totalitarnih ideologija

Totalitarizam, prema Hejvudu (*Andrew Heywood*), predstavlja sveobuhvatni „sistem političke vladavine koji se obično uspostavlja svuda prisutnom ideološkom manipulacijom i otvorenim terorom i brutalnošću“. Razlikuje se od autokratije, autoritarizma i tradicionalne diktature po tome što teži „totalnoj moći“ kroz politizaciju svakog aspekta društva, ali i lične egzistencije. U njemu se ukida „privatno“ i „građansko društvo“, dok je jedna od glavnih karakteristika totalitarnih režima složena i detaljna kontrola ideja, misli, verovanja i izražavanja. Međutim, i sam pojam totalitarizma je kontroverzan jer je dugo vremena bio sredstvo za izražavanje antikomunističkih gledišta i neprijateljstva prema socijalističkom pogledu na svet, a neki mislioci, kao što je Markuze, čak tvrde da i liberalne demokratije imaju crte totalitarizma.²⁶⁶

Fašistički vođa Benito Mussolini (*Benito Amilcare Andrea Mussolini*) je možda dao i prvi jasan dvadesetvekovni pogled na to šta je totalitarizam, kada je naglasio da u njegovoj viziji partija totalno upravlja *nacijom* dok se fašizam *rađa iz ruina* liberalnih, socijalističkih i demokratskih doktrina. Za njega, iza XIX veka individue sledi fašistički vek „kolektivizma“, odnosno *države*. Za fašizam, država je apsolut, a individue i grupe su relativne i posmatraju se samo u odnosu na državu.²⁶⁷

U principu, totalitarna država ne priznaje ograničenja svog autoriteta u bilo kojoj sferi života i u praksi proširuje tu vlast do bilo koje mere koju je moguće ostvariti.²⁶⁸ Još je Slobodan Jovanović, kao

²⁶⁶ E. Hejvud, *Političke ideologije – Uvod*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2005³, 238; C. W. Cassinelli, „Totalitarianism, Ideology, and Propaganda“, *The Journal of Politics*, University of Chicago Press – Southern Political Science Association, Chicago 1960, 68–69.

²⁶⁷ B. Mussolini, *The Political and Social Doctrine of Fascism*, Leonard and Virginia Woolf – The Hogarth Press, London 1933, 19–21,

²⁶⁸ R. Conquest, *Reflections on a Ravaged Century*, W. W. Norton & Company, New York – London 1999, 74.

savremenik velikih promena u Evropi, pisao o suprotnostima demokratije i totalitarnih pokreta, gde se kod potonjih stvara kolektivna svest kod mase, pa se kroz stvaranje te svesti rađa i vrsta psihoze, u kojoj se lična svest ne budi nego uspavljuje, i u kojoj *nema mesta* za kritička mišljenja.²⁶⁹

Dakle, povratak na stanovišta fašizma ili nacionalsocijalizma bi značio i da se iz javne sfere ukloni slobodan govor i kritička misao, pa je jasno da iz suštine totalitarnih ideologija proizlazi kako je totalitarizam opozit demokratiji i da totalitarne ideologije žele da zamene liberalnu demokratiju, odnosno da snazi države, partije i kolektiviteta apsolutno *podrede* ljudska prava i slobode građana, i da društvo tolerancije zamene jednoobraznim društvom u kome za različitost nema trpeljivosti.

Kako se to ne bi desilo, demokratije moraju da se *brane* legalnim i legitimnim sredstvima. Ovakvo rezonovanje lepo iskazuje češki sistem, koji se vodi pravcem da je opasnost od obnove totalitarizma fundamentalni razlog da se *osnaži* demokratija kroz primenjivanje normi koje će *onemogućiti* narušavanje demokratskih vrednosti i povratak totalitarizma, a sve u cilju održavanja neophodne bezbednosti države i građana.²⁷⁰ Češka *Povelja o osnovnim pravima i slobodama* čak navodi i da sami građani imaju pravo da se odupru svakome ko bi ukinuo demokratski poredak ljudskih prava i osnovnih sloboda, ako se osujeti rad ustavnih organa i delotvorna upotreba pravnih sredstava.²⁷¹

Kao najpoznatiji primeri totalitarnih ideologija u pravnoj praksi se sreću Hitlerov nacionalsocijalizam, Musolinijev fašizam, staljinistički komunizam i u poslednje vreme naročito radikalni islamizam koji teži uspostavljaju verske totalne države.

²⁶⁹ S. Jovanović, *Država – Knjiga druga – Državna organizacija – Poratna država*, Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon A. D., Beograd 1936, 510.

²⁷⁰ M. Podunavac, „Borbena demokratija: konstrukcija neprijatelja demokratije u istorijskim i savremenim političkim društvima”, *Militantna demokratija – nekada i sada* (pr. V. Beširević), Pravni fakultet Univerziteta Union – Službeni glasnik, Beograd 2013, 74.

²⁷¹ CFRF, ar. 23.

2.1.1.1. *Nacionalsocijalizam, fašizam i povezane ideologije*

Promocija nacionalsocijalističke ideologije²⁷², koja u svom temelju negira demokratiju, ljudska prava i postojanje određenih naroda je klasičan primer kada do izražaja dolazi primena teorije paradoksa tolerancije. Kako nacionalsocijalizam i njegove moderne sukcesije poput neonacizma nastoje da unište demokratiju i ljudska prava, demokratija putem državnih organa, „ustaje” protiv njih i zauzima „odbrambeni stav” tako što ne dopušta njihovo širenje uz korišćenje demokratskih institucija i prava na slobodu izražavanja.

Kao odličan primer postupanja prema onima koji zagovaraju nacionalsocijalizam može da posluži slučaj ***Kunen protiv Nemačke***. U ovom predmetu radilo se o Mihaelu Kunenu (*Michael Kühnen*), čoveku koji je bio na visokom položaju u Akcionom frontu nacionalsocijalista/nacionalnih

²⁷² Promocija nacionalsocijalizma ima veoma snažan odgovor upravo u državi iz koje je potekao – Nemačkoj. Na osnovu već opisanih principa „borbene demokratije”, kao što smo već naznačili, sprečava se diseminacija ideja koje su dovele do Trećeg rajha i stradanja miliona ljudi. U tom pogledu, postoji i značajna sudska praksa koja se odnosi na izražavanje koje podstiče i promovise nacionalsocijalističke ideje. Tako je neophodno spomenuti slučaj *Vunsidel (Wunsiedel)* iz relativno novije sudske prakse, koji potvrđuje opredeljenost borbe protiv totalitarnih izražavanja. U ovom slučaju radilo se o grupi desničara i neonacista koji su prijavili održavanje skupa „Sećanje na Rudolfa Hesa” u gradu Vunsidel u kome se nalazi Hesov grob. Skup je zabranjen zbog vređanja žrtava nacionalsocijalizma i veličanja i opravdavanja nacističke vladavine nasilne samovolje, na osnovu propisa o okupljanju i *Krivičnog zakona*. Nemački Savezni ustavni sud je odbio ustavnu žalbu uloženu protiv zabrane, konstatujući da iako odredba *Krivičnog zakona*, na osnovu koje je skup zabranjen, zadire u slobodu izražavanja, ona je kompatibilna sa članom 5. *Osnovnog zakona* koji propisuje slobodu iznošenja mišljenja, medijsku slobodu i slobodu umetnosti i nauke. Naime, navedene odredbe *Krivičnog zakona* se ne kvalifikuju kao „opšti zakon” iz člana 5, kako nisu neutralno ograničenje slobode izražavanja, odnosno nisu usmerene na totalitarne režime sveukupno, već su usmerene na izražavanje vezano sa nacionalsocijalizmom. Međutim, istorijski značaj nepravde koja je nastala tokom vladavine Trećeg rajha predstavlja izuzetak od ovog pravila, s obzirom na nepravdu i užas koji je nacionalsocijalistička vladavina nanela Evropi i velikim delovima sveta, kao i na uspostavljanje Savezne Republike Nemačke koja je shvaćena kao antiteza Trećem rajhu. Dakle, izuzetak od zabrane o posebnim zakonima vezanim za mišljenje sastavni je deo člana 5. *Osnovnog zakona* za odredbe koje nameću granice propagandi vezanoj za nacionalsocijalističku vladavinu. Takođe, pored ovakvog stava, treba napomenuti da je Savezni ustavni sud naglasio da čak ni desničarsko ili nacionalsocijalističko širenje ideja nije *a priori* isključeno iz domašaja slobode izražavanja mišljenja. – Bundesverfassungsgericht, *Beschluss des Ersten Senats vom 04. November 2009*, 1 BvR 2150/08, Rn. 1-110.

aktivista (*Aktionsfront Nationaler Sozialisten/Nationale Aktivisten*; u daljem tekstu: ANS/NA), organizaciji koja je, prema navedenim dokazima, pokušavala da ponovo uspostavi Nationalsocijalističku nemačku radničku partiju (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*; u daljem tekstu: NSNRP) u Nemačkoj. U tom kontekstu, g. Kunen je pripremio i distribuirao različite publikacije, od kojih se u jednoj zalagao za borbu za nezavisnu, socijalističku Veliku Nemačku. U drugom pamfletu je izražavanje bilo direktnije, pa je u njemu pisalo: „Zovu nas neonacisti! Pa šta!... Mi smo protiv: glavešina, boljševika, cionista, prevaranata, varalica i parazita. Mi smo protiv: kapitalizma, komunizma, cionizma, otuđenja putem masa stranih radnika, uništavanja životne sredine. Mi smo za: nemačko jedinstvo, socijalnu pravdu, rasni ponos, zajednicu ljudi, drugarstvo.” U pamfletima je čak navođeno da će ANS/NA biti raspušten nakon što se NSNRP ponovo uspostavi.²⁷³

Zbog pripreme i širenja propagandnog materijala koji pripada neustavnoj organizaciji Mihael Kunen je osuđen na tri godine i četiri meseca zatvora. Evropskoj komisiji za ljudska prava se žalio da mu je kazna zatvora određena na osnovu njegovih uverenja i da je kažnjen zbog slobodnog izražavanja svog mišljenja. Pri tome je tvrdio da u njegovom slučaju nisu ispunjeni uslovi vezani za zabranu zloupotrebe prava, jer se on samo zalagao za ponovnu uspostavu NSNRP-a kao legalne stranke u tadašnjem zakonskom okviru.²⁷⁴

Komisija je ponovila nalaze domaćeg suda prema kojima su sporne publikacije, zagovarajući nationalsocijalizam, imale za cilj narušavanje osnovnog poretka slobode i demokratije. Predlozi g. Kunena, prema mišljenju Komisije, bili su u suprotnosti sa jednom od osnovnih vrednosti koje leže u osnovi EKLJP, a to je da se temeljne slobode sadržane u Konvenciji „najbolje održavaju... efikasnom političkom demokratijom”. Takođe, Komisija je uzela u obzir i to da je njegova politika jasno sadržala elemente rasne i verske diskriminacije. Kao rezultat toga, Komisija je našla da g. Kunen u suštini nastoji da *iskoristi slobodu informisanja* sadržanu u slobodi izražavanja kao *osnovu za*

²⁷³ *Kühnen v. Germany*, European Commission of Human Rights, Application No. 12194/86, 2 May 1988.

²⁷⁴ *Ibid.*

*aktivnosti koje su suprotne tekstu i duhu EKLJP i koje bi, ako bi bile priznate, doprinele uništavanju prava i sloboda utvrđenih Konvencijom. Zbog tih razloga je predstavka g. Kunena proglašena neprihvatljivom.*²⁷⁵

Teoriju paradoksa tolerancije Komisija i Evropski sud su koristili primenjujući i postupajući i **u sličnim slučajevima vezanim za nacionalsocijalizam** i njegovo izražavanje, u kojima je podržano ograničavanje takvog izražavanja, u predmetima koji su, *inter alia*, vezani za „učesće u nacionalsocijalističkim aktivnostima“;²⁷⁶ uređivanje, objavljivanje i distribuciju članaka u časopisu, koji glorifikuju „germansku rasu” na pristrasan način, negiraju suverenitet države (Austrije) i na propagandistički način predstavljaju akcije i ciljeve Trećeg rajha uz opravdavanje postavljanja koncentracionih logora i minimiziranje ubijanja u njima;²⁷⁷ delatnosti koje su inspirisane nacionalsocijalističkim idejama, a koje podrazumevaju pripremu i promociju određenih nacističkih publikacija o superiornosti *elitne* rase, doktrini „životnog prostora” (*Lebensraum*) i učesće u određenim okupljanjima poput proslave Hitlerovog rođendana, održavanje paravojnih vežbi, upotrebu uniformi koje podsećaju na nacističku odeću i uzvikivanje nacističkih parola kao što je „*Sieg Heil*“;²⁷⁸ zastupanje gledišta koja veličaju diktatora Trećeg rajha, njegovu vojsku, Zaštitni odred (*Schutzstaffel*, poznatiji po akronimu SS), uz prenošenje nacističke ideologije na druge građane i organizaciju distribucije pamfleta nacističkog sadržaja.²⁷⁹

Dakle, diseminacija nacionalsocijalističkih ideja i *izražajno podsticanje* na povratak nacističke partije, pa čak i onda kada se one zagovaraju kroz legalan politički način borbe, ne bi trebalo da bude dopušteno kao slobodno izražavanje. Iako se na prvi pogled može činiti da je to previše strog način gledanja na stvari i da ukoliko pojedinci ili grupe žele zakonski i u skladu sa demokratskim principima da se izbore za svoje ideje, pa bile one i nacističkog karaktera, njihova sloboda izražavanja ne bi trebalo da se

²⁷⁵ *Ibid.*

²⁷⁶ *X. v. Austria* (dec.), Application No. 1747/62, 13 december 1963.

²⁷⁷ *Ochensberger v. Austria* (dec.), . Application No. 21318/93, 2 September 1994.

²⁷⁸ *H., W., P. and K. v. Austria* (dec.), Application No. 12774/87, 12 October 1989.

²⁷⁹ *Schimanek v. Austria* (dec.), Application no. 32307/96, 1 February 2000.

ograničava, situacija je umnogome drugačija. Naime, evropsko iskustvo, prevashodno Vajmarske Nemačke, govori u prilog tome da je zbog popuštanja radikalnim idejama, njihovom nesuzbijanju i dopuštanju da cvetaju i da se razvijaju, došlo do strahovitih zločina u Drugom svetskom ratu i smrti miliona ljudi.²⁸⁰

Da se paradoks tolerancije, odnosno zabrana zloupotrebe slobode izražavanja u ovom smislu, primenjivala u slučajevima pivničkih i kasnijih govora Adolfa Hitlera i njegovih sledbenika, u kojima su zagovarali diskriminaciju, rasnu superiornost, uništenje demokratskih institucija i istrebljenje naroda, moguće je da bi užasi najvećeg stradanja dvadesetog veka bili predupređeni. Suprotno od toga, nacionalsocijalisti su slobodno iskorišćavali slobode koje su im date, da bi kasnije, kada su preuzeli vlast, učinili sve da te iste slobode potisnu i ukinu svojim neistomišljenicima. Kako bi se osiguralo da se takva situacija ne bi ponavljala, takvi i slični načini izražavanja se u evropskoj doktrini ljudskih prava, naročito u državama koje imaju istorijsko iskustvo sa nacionalsocijalizmom i fašizmom, smatraju zloupotrebom prava i nedobronamernim načinima izražavanja kojima je jedan od ciljeva stvaranje društva u kome stoluje nejednakost i mržnja prema pravima drugih lica. Ipak, bitno je za napomenuti da to nije slučaj u svim državama u Evropi i da pojedine države doživljavaju čak i slavljenje ili društvenu rehabilitaciju nacionalsocijalističkih ili ideološki sličnih režima.²⁸¹

²⁸⁰ Veoma dobru pravno-politikološku raspravu u ovom pogledu; kako se eksploatacijom strukturalnih problema od strane onih koji su želeli da razvale parlamentarnu demokratiju, došlo do toga da je ona i uništena; mogućem odgovoru liberalnih demokratija na unutrašnje, fundamentalne izazove, kroz prizmu shvatanja komunitarnog egzitencijalizma Karla Šmita (*Carl Schmitt*), pravnog pozitivizma Hansa Kelzena i socijaldemokratskog pogleda Hermana Kelera (*Hermann Heller*) i kako vajmarsko iskustvo može da se iskoristi danas vid. u: D. Dyzenhaus, „Legal Theory in the Collapse of Weimar: Contemporary Lessons?“, *American Political Science Review*, American Political Science Association – Cambridge University Press, Washington 1997, 121–134.

²⁸¹ To se može videti na primeru pojedinih baltičkih država ili u nekim istočnoevropskim državama, u kojima dolazi do slobodnog širenja određenih neonacističkih ideja. Primeri slobodnog izražavanja nacističkih, fašističkih i klerofašističkih ideja postoje i u državama biše SFRJ. U Hrvatskoj se i pored određenih kazni, slobodno širi ustaška propaganda iz pojedinih krugova i slave ustaški prvaci, čak i preko sredstava informisanja. U Srbiji postoji javno-tajna diseminacija ideja Dimitrije „Mite“ Ljotića, ekstremno nacionalističkog i profašističkog ideologa i saradnika okupatora u Drugom svetskom ratu. U BiH se šire ideje Mustafe Busuladžića, islamističkog propagandiste nacionalsocijalizma i ustaške verzije fašizma.

Pored zabrane zloupotrebe prava, praksa Evropskog suda se u primeni paradoksa tolerancije, referiše i na sam član 10. Konvencije kojim je propisana sloboda izražavanja i njena ograničenja. Nisu samo nacionalsocijalistički načini izražavanja zabranjeni kroz doktrinu prava ljudskih prava, nego i ona izražavanja koja su im veoma slična i koja predstavljaju suprotnost osnovnim vrednostima ljudskih prava i demokratije, kao što je npr. **zagovaranje klerofašističkih ideologija**.

U tom smislu je značajan jedan skorašnji predmet, poznat pod nazivom **Šimunić protiv Hrvatske**. Hrvatski fudbaler Josip „Džo“ Šimunić je 2013. godine na zagrebačkom stadionu „Maksimir“, nakon službenog završetka fudbalske utakmice, uzeo mikrofon, okrenuo se prema gledaocima i uz visoko podignutu levu ruku više puta uzviknuo „Za dom“, na šta su mu gledaoci uzvratili sa uzvikom „Spremni“²⁸². Zbog toga je prekršajno kažnjen pred hrvatskim sudovima. Kada je slučaj došao do ESLJP-a, Evropski sud nije ulazio u ocenu da li je izraz „Za dom“ prekršaj koji je baziran na mržnji, ali je naglasio da su domaći sudovi sproveli temeljan postupak i utvrdili sve relevantne činjenice. U okviru toga su naročito proveli analizu i kontekst značenja izraza, gde je utvrđeno da on ima značenje i kontekst koji je uperen protiv prava koja štiti Konvencija. Evropski sud je bio stava da je mešanje u slobodu izražavanja bilo utemeljeno na zakonu, imalo je legitiman cilj i bilo je nužno u demokratskom društvu, te je zbog toga predstavku g. Šimunića proglasio očitо neosnovanom. ESLJP je naročito istakao da je g. Šimunić kao poznati fudbaler trebalo da bude svestan negativnog uticaja koji njegovo ponašanje ima, pa se morao suzdržati od takvog ponašanja pred velikim brojem gledalaca kojima bi on mogao biti uzor.²⁸³

²⁸² Pozdrav „Za dom spremni“ je bio pozdrav u okviru klerofašističkog ustaškog režima u okviru Nezavisne države Hrvatske. Kako Ustavni sud Republike Hrvatske, u opisu činjenica i okolnosti Šimunićevog predmeta, navodi: „nesporna je činjenica da je navedeni uzvik, [...] korišten i kao službeni pozdrav Ustaškog pokreta i totalitarnog režima Nezavisne države Hrvatske [...], koji se nalazio i na svim službenim dokumentima, bilo u izvornom obliku 'Za dom i poglavnika' ili u njegovim skraćenim oblicima 'Za dom spremni' ili 'Za dom'". – *Odluka o odbijanju ustavne tužbe*, Ustavni sud Republike Hrvatske, Broj: U-III-2588/2016, 8. studenoga 2016, § 4.

²⁸³ *Šimunić v. Croatia*.

Logika koja se koristi pri ovakvom odlučivanju se u globalu svodi na to da niko ne bi trebalo da se koristi pravima iz Konvencije, kao što je pravo na slobodu izražavanja, u cilju promocije ideologija koje promovišu mržnju i netrpeljivost, a u cilju negiranja demokratskih vrednosti. Dopuštanje da se ovakve ideologije slobodno izražavaju, i to od strane javnih ličnosti, značilo bi ne samo nepoštovanje prema žrtvama te ideologije, nego i *opasnost* da će takva ideologija dobijati sve više sledbenika, što u konačnici može značiti i ništenje tolerancije i narušavanje demokratije. Isto tako, takve ideologije ne bi trebalo ni da diseminišu²⁸⁴ organizacije koje mogu direktno da utiču na umanjivanje i ništenje prava drugih.²⁸⁵

²⁸⁴ Tela Ujedinjenih nacija nemaju u ovom pogledu razvijenu praksu na onom nivou na kojem je ima Evropski sud. Ipak, potrebno je u ovom kontekstu spomenuti slučaj iz 1981. godine, u kome se radilo o M. A., osuđenom zbog umešanosti u „reorganizaciju raspuštene fašističke partije”. U podnesku je generalno tvrđeno da je M.A. osuđen samo zbog svojih ideja i da mu je oduzeto pravo da ispoljava svoja politička uverenja. Pored pitanja o kompatibilnosti *ratione temporis* sa MPGPP, Komitet za ljudska prava (u daljem tekstu: Komitet) je konstatovao da su dela za koja je M.A. osuđen (reorganizacija raspuštene fašističke partije) bila u stvari ponašanje koja nema zaštitu MPGPP kroz član 5; koji propisuje da nijedna odredba MPGPP ne može da se tumači tako da podrazumeva za državu, grupu ili pojedinca pravo da se oda kakvoj delatnosti ili da izvrši neki čin kojim se teži uništenju prava i sloboda iz MPGPP; i koja su u svakom slučaju opravdano zabranjena kroz italijanske propise, te zbog toga postoji nekompatibilnost *ratione materiae* sa odredbama MPGPP. – *M. A. v. Italy*, Communication No. 117/1981, 21 September 1981, U.N. Doc. Supp. No. 40, A/39/40, 1984.

²⁸⁵ U Srbiji su u pogledu diseminacije, promocije i delovanja zasnovanog na totalitarnim idejama poznati slučajevi *Nacionalni stroj* i *Obraz*, koji su svakako celokupno i sadržajno bili usmereni, između ostalih prava, i na praktikovanje slobode izražavanja. Ovi slučajevi su doveli i do velikih debata i rasprava među pravnicima, naročito konstitucionalistima, u pogledu nadležnosti, pravičnog suđenja, procesnih i materijalnih elemenata i manjkavosti u okviru odlučivanja Ustavnog suda. Vid. više i upor., između ostalih.: V. Petrov, „Zabranjena političkih stranaka i udruženja”, *Zbornik radova: Uloga i značaj Ustavnog suda u očuvanju vladavine prava 1963 – 2013* (pr. B. M. Nenadić), Ustavni sud Republike Srbije, Beograd 2013, 211–222; S. Beljanski, „Jurisprudencija militantne demokratije – Precedenti Ustavnog suda Srbije”, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine – Časopis za pravnu teoriju i praksu* (ur. J. Kubinjec *et al.*), Advokatska komora Vojvodine, Novi Sad 2013, 591–615; J. Ćirić, „Zabranjena misao – povodom jedne odluke Ustavnog suda Srbije”, *Pravna riječ* (ur. R. Kuzmanović), Udruženje pravnika Republike Srpske, Banja Luka 2012, 205–219;

U predmetu *Nacionalni stroj* Republičko javno tužilaštvo podnelo je Ustavnom sudu (u daljem tekstu: USS) predlog za zabranu rada tajne političke organizacije „Nacionalni stroj” (u daljem tekstu: NST) zbog delovanja koje je usmereno na izazivanje rasne i nacionalne mržnje. USS je utvrdio da iz dokumenata NST-a proizlazi da se radi o organizaciji čiji su ciljevi nedopušteni, odnosno zabranjeni, kako je NST saglasno svom *Statutu* bio „savez rasno svesnih

nacionalista”, a programski ciljevi zbog kojih je organizacija osnovana zasnovani su na nadmoćnosti „bele arijevske rase” i zalaganju za „ujedinjenje svih srpskih zemalja u jedinstvenu (unitarnu) srpsku nacionalnu državu koja osigurava postojanje i preporod srpske nacije u veličini slovenskog arijevskeg nasleđa, pretežno dinarskog podrasnog tipa”, u kojoj će jedno od osnovnih načela biti i „rasno biološka zaštita naroda”, a u kojoj „puno građansko pravo... mogu imati samo lojalni pripadnici naše zemlje koji su pripadnici bele arijevske rase”, dok bi državljani koji nisu bele rase i rasno mešani imali *određeni* status i ograničena prava. USS je konstatovao i da svi ostali ciljevi, preporuke i ideje predstavljaju razradu ovog osnovnog cilja i konkretizaciju metoda kojima treba doći do njegovog ostvarenja. Takođe, USS je zaključio da je NST osnovan zbog zabranjenih ciljeva i da konkretno deluje na ostvarivanju tih ciljeva, te je zabranio da se NST upiše u odgovarajući registar koji vodi nadležni organ, kao i delovanje, promovisanje i širenje programskih ciljeva i ideja NST-a. – *Odluka u slučaju Nacionalni stroj*, Ustavni sud Republike Srbije, VIIU-171/2008, 2. 6. 2011, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 50/2011;

U *slučaju Obraz*, Republičko javno tužilaštvo je takođe USS-u podnelo predlog za zabranu rada Udruženja građana „Otačastveni pokret Obraz” (u daljem tekstu: OPO), zbog delovanja koje je usmereno na nasilno rušenje ustavnog poretka, kršenje zajemčenih ljudskih ili manjinskih prava ili izazivanje rasne, nacionalne i verske mržnje. USS je konstatovao da statutarni opšti ciljevi OPO-a, posmatrani sami za sebe, ne daju povoda za zabranu rada udruženja. Međutim, drugim dokumentima, OPO ne vrši samo promociju i afirmisanje srpskih i pravoslavnih vrednosti, već „otvoreno iskazuje stav netolerancije i netrpeljivosti prema određenim delovima društvene zajednice sa kojima ne deli isto mišljenje, moralne stavove, pogled na svet, način življenja ili na koji drugi oblik ispoljavanja ljudske prirode, pri čemu se to posebno odnosi na ateiste, pripadnike LGBT populacije, ali i na određene narode u celini”. U tim dokumentima je izražena i jasna namera preduzimanja svih radnji neophodnih radi ostvarivanja ciljeva proklamovanih u osnovnim načelima i osnovnim smernicama OPO-a, „što podrazumeva i primenu nasilja”. Takođe, brojne izjave i intervjui koje je predsednik Glavnog odbora OPO-a dao medijima, potvrđuju stavove koje se odnose na netrpeljivost, a zajedničko svim izjavama je bio govor mržnje u kome se iznose brojne uvrede na račun pripadnika LGBT+ populacije, zalaže za sprečavanje ostvarivanja njihovog prava na okupljanje i izražavanje stavova za koje se zalažu i iznose direktne i indirektno pretnje. Uz to, delovanje OPO-a se nije ogledalo samo kroz javno promovisanje nedozvoljenih ciljeva, već i u konkretnim aktivnostima u kojima je došlo do narušavanja javnog reda i mira. USS je zaključio da iz akata i radnji OPO-a proističu stavovi kojima se „suštinski vrši diskriminacija građana po ličnim svojstvima, koja se sprovodi govorom mržnje, uznemiravanjem i ponižavajućim postupanjem, a što je sve usmereno na kršenje Ustavom utvrđenih sloboda i prava građana” i osnovnih načela na „kojima počiva ustavni poredak Republike Srbije”. USS je dodao i da u nekim situacijama pojedina ljudska prava na kojima počiva demokratija mogu biti korišćena i za ukidanje demokratije, a da je zadatak USS-a da se stara i o tome da određenim proklamovanim ciljevima i javnim nastupanjem pojedine organizacije ne prekorače dozvoljene granice, koje bi mogle da dovedu do samog ukidanja demokratije; te je zabranjen rad OPO-a zbog delovanja usmerenog na kršenje zajemčenih ljudskih i manjinskih prava i izazivanja nacionalne i verske mržnje. – *Odluka u slučaju Obraz*, Ustavni sud Republike Srbije, VIIU-249/2009, 12. 6. 2012, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 69/2012.

2.1.1.2. Komunizam

Komunistički pogled na svet je specifičan, dijametralno suprotan i različit od nacionalsocijalističkog u više smerova i smatramo da ga ne bi ni trebalo gledati i raspravljati o njemu na istom nivou na kome se raspravlja o nacionalsocijalizmu.²⁸⁶ Ovo stoga jer je nacizam u svojoj suštini antičovečanski i reakcionar, dok komunizam ipak u svom biću nosi ideje solidarnosti, bratstva i bolje budućnosti za građane.

Ipak, to komunizam ne eskulpira od zločina koji su počinjeni pod njim, naročito u staljinističko doba velikih čistki i kršenja ljudskih prava u SSSR-u, genocidne politike nad sopstvenim sunarodnicima Crvenih Kmera ili režima straha u Severnoj Koreji. U tom smislu, staljinističke i slične totalirane emanacije komunizma svakako jesu totalitarne ideologije i pretnja liberalnom i demokratskom društvu, te se stoga, a na osnovu prakse Evropskog suda, i komunizam nalazi u ovoj podeli, i to nakon nacionalsocijalizma.

Za pitanje slobode izražavanja u vezi sa komunističkom ideologijom veoma je značajan slučaj ***Komunističke partije Nemačke protiv Nemačke***, koji se našao pred Komisijom. U njemu su postavljeni određeni temelji za dalje tumačenje izražavanja koje je nedopušteno prema klauzuli zabrane zloupotrebe prava iz Konvencije. Naime, nemački Savezni ustavni sud je odlučio da će Komunistička partija Nemačke (u daljem tekstu: KPN) biti raspuštena jer je protivustavna.²⁸⁷

Kada je slučaj došao do Komisije, ona je izvršila ispitivanje okvira u kome se to desilo i konstatovala da je „cilj Komunističke partije uspostavljanje socijalističko-komunističkog sistema pomoću proleterske revolucije i diktature proletarijata” i da čak i ako bi trenutna aktivnost KPN bila usmerena na oduzimanje vlasti isključivo *ustavnim sredstvima*, to ni u kom smislu ne bi trebalo da znači da se partija odrekla svojih tradicionalnih

²⁸⁶ Ovo je naročito bitno jer postoji više struja u komunističkom i generalno levičarskom pogledu na svet, od onih ekstremnih, pa do liberalno socijaldemokratskih ili zeleno socijaldemokratskih, koje se u suštini, čak i više nego striktno liberalne, zalažu za snažnu demokratizaciju političkih procesa, jake demokratske institucije, vladavinu prava, socijalnu pravdu i strogo poštovanje ljudskih prava.

²⁸⁷ *German Communist Party v. Germany.*

ciljeva. Ujedno je zaključeno i to da se KPN u realnosti *kontinuirano* pridržava upravo tih ciljeva, a budući da njihovo ostvarivanje podrazumeva prelazak kroz faze koje zagovara „fundamentalna komunistička doktrina”, u kojoj je ključna faza *diktatura proletarijata*, a da je pribegavanje diktaturi radi uspostavljanja režima nespojivo sa Konvencijom, i kako to uključuje uništavanje drugih prava i sloboda sadržanih u njoj, zaključeno je da to spada pod obuhvat zloupotrebe prava, te da se zato KPN nije mogla u tom cilju služiti određenim pravima iz EKLJP, od kojih je jedno i ono na slobodno izražavanje.²⁸⁸

Ovakvo gledanje na stvari korespondira sa raspravama koje su vođene uoči donošenja Konvencije. Naima, u tim debatama je vidljivo da postoji određeni *strah od širenja komunističke ideologije* iz SSSR-a na zapadne zemlje. U to vreme su odnosi bivših saveznika iz Drugog svetskog rata već bili zahladneli i stoga su države u kojima je rađeno na osnaživanju demokratskog poretka zasnovanog na liberalnoj koncepciji i kapitalizmu, snažno bile protiv upliva radikalnih komunističkih ideja. Međutim, rezonovanje kao u ovoj odluci je i kontroverzno, naročito među levičarskim teoretičarima jer predstavlja direktnu osudu komunističkih nastojanja da se stvori novi, prema mišljenju komunističkih mislilaca, bolji i socijalno pravedniji svet.

Posmatranje sa ove pozicije je naročito bitno ukoliko pogledamo i činjenicu da se veliki deo ogromnog obrazloženja odluke o zabrani Komunističke partije u Nemačkoj sastojao od „iscrpne analize marksizma-lenjinizma”, istorije nemačkog komunizma, kao i „ispitivanja strukture, vođstva, propagandne literature i sveukupnog političkog stila ove partije”, na osnovu čega je zaključeno da je ona u ideološkom i faktičkom smislu usmerena protiv nemačkog ustavnog sistema. Dakle, ni sam Savezni ustavni sud nije smatrao neustavnost KPN očiglednom.²⁸⁹

Odlučivanje u slučaju KPN na nivou Komisije, ali i na onom domaćem, predstavljalo je traženje pravilnog balansa između istinske pretnje po

²⁸⁸ *Ibid.*

²⁸⁹ T. Marinković, „Koliko je militantna „militantna demokratija”? – Primer zabrane političkih stranaka u uporednom pravu”, *Militantna demokratija – nekada i sada* (pr. V. Beširević), Pravni fakultet Univerziteta Union – Službeni glasnik, Beograd 2013, 152–153.

demokratiju i slobodnog izražavanja političkih stavova u demokratskom društvu, gde su se donosioci odluka našli na ekstremno skliskom pravnom terenu pri čemu su političke i ideološke interpretacije bile neizbežne, dok je sama odluka bila kontroverzna, toliko da i danas izaziva oprečne stavove i rasprave.²⁹⁰ Nemačka izgradnja demokratije se održala, ali ostaje pitanje da li je to moglo biti urađeno bez zabrane KPN.

Kada govorimo o komunizmu i odnosu sa pravom na slobodu izražavanja, naročito u odnosu na države koje su izašle iz ogrtača komunizma, značajno je spomenuti i jedan relativno skoriji slučaj ***Romanov protiv Ukrajine***, u kome se radilo o grupi komunista koju su činili bivši komsomoli²⁹¹, čiji je cilj bio oživljavanje komunističke države kroz komunističku revoluciju. Pripadnici ove grupacije su delili različite propagandne materijale u kontekstu masovne protestne kampanje koja je zahtevala ostavku predsednika Kučme (*Леонід Данілович Кучма*). U materijalima se zastupala komunistička vizija društva i napadao se kapitalistički poredak. U oktobru 2002. godine eksplozivna naprava detonirana je u kanti za smeće ispred sedišta Službe državne bezbednosti u Kijevu, a Ilja Romanov (*Ілля Едуардович Романов*) je početkom decembra iste godine uhapšen zbog sumnje da je nezakonito držao vatreno oružje i eksploziv. Nakon hapšenja, Ilja je ispitan u vezi sa umešanosti u kriminalnu grupu „revolucionarnih komunista”, kao i u vezi sa umešanosti u teroristički akt i druge zločine.²⁹²

Nakon domaćeg suđenja i presude protiv njega, u svojoj predstavi Evropskom sudu, u delu vezanom za slobodu izražavanja, žalio se da mu je sloboda izražavanja uskraćena te da su njegovo hapšenje i osuda zasnovani na činjenici da je *imao komunistička uverenja*, što po njegovom mišljenju nije bilo ni zakonito ni potrebno u demokratskom društvu. Uz to

²⁹⁰ J. Petaux, *Democracy and Human Rights for Europe: The Council of Europe's Contribution*, Council of Europe, Strasbourg 2009, 167.

²⁹¹ Pripadnici Svesaveznog lenjinskog komunističkog saveza omladine (*Всесоюзный Ленинский Коммунистический союз молодёжи*), koji je bio omladinski organak Komunističke partije SSSR-a, namenjen za mlade ljude od 14 do 28 godina. – The Editors of Encyclopaedia Britannica, „Komsomol”, *Encyclopedia Britannica* 2016, <https://www.britannica.com/topic/Komsomol>, 1. septembar 2021.

²⁹² *Romanov v. Ukraine*.

je naveo i da novine koje je distribuirao u stvarnosti nisu mogle da dovedu do nasilne pobune protiv ustavnog poretka, a da su članci u njima sadržali samo „kritički stav” prema vladajućem predsedniku, koji je i on delio.²⁹³

U delu koji je bitan za slobodu izražavanja, Evropski sud je konstatovao da su novine koje su distribuisane sadržavale članke sa različitim idejama koje su mogle doprineti tenziji među stanovništvom. Iz sadržaja članaka, kako navodi ESLJP, proizlazi da su oni bili *više od kritike predsednika* i da su *otvoreno pozivali na oružani građanski sukob* u zemlji s ciljem *preuzimanja državne vlasti od strane proletarijata* i uspostavljanja *dominacije te društvene klase nad ostalima*. Neki članci takođe su pozivali na postepenu podelu ukrajinske teritorije. Po mišljenju Evropskog suda, te poruke predstavljale su pretnju javnom poretku i demokratiji. Uzimajući to u obzir, Evropski sud je odlučio da je takvo izražavanje u suprotnosti sa temeljnim idealima i vrednostima na kojima se temelji Konvencija i demokratsko društvo, uključujući pravdu, slobodne izbore i mir. U skladu sa tim, ESLJP je našao da podnosilac predstavke ne može da potpadne pod zaštitu koju pruža sloboda izražavanja.²⁹⁴

U vezi sa ovim rezonom bitno je i napomenuti da su bivše komunističke države, nakon sloma evropskog komunizma, donele određene **mere** u cilju sprečavanja ekstremizma koji dolazi sa komunističkih pozicija, išavši čak i do zabrane simbola komunizma.²⁹⁵ Ipak, iako su prethodni slučajevi pokazali da praksa strazburškog Suda ne gleda blagonaklono na komunizam i njegovo zagovaranje²⁹⁶, u jurisprudenciji možemo da vidimo da ESLJP ne zabranjuje npr. prikazivanje određenih simbola kao

²⁹³ *Ibid.*

²⁹⁴ *Ibid.*

²⁹⁵ J-W. Müller, „Militant Democracy”, *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* (eds. M. Rosenfeld, A. Sajó), Oxford University Press, Oxford 2012, 1262.

²⁹⁶ U pogledu zabrane delovanja političkih organizacija, kroz *netoleranciju netolerantnih* i primenu odbrambene demokratije, značajna aktivnost je postojala, ne samo u Nemačkoj, nego i u državama kao što je Francuska i to čak i pre Drugog svetskog rata. Međutim, u toj „borbi” moglo bi se reći da je dolazilo i do toga da su se vlasti praktično oslobađale *političkih protivnika* za koje su smatrale „da ne odgovaraju ideologiji režima”, i nisu samo štitile demokratiju i prava građana. Tako su u periodu pre Drugog svetskog rata zabranjivane desničarske lige i ekstremno levičarski pokreti, a nakon rata organizacije koje su se zalagale za francuski Alžir i levičarske grupe. – T. Marinković, 136.

što je crvena zvezda, borbu za radnička prava ili socijalizam kao takav. Odličan primer za to je slučaj **Vajnai protiv Mađarske**. U ovom predmetu radilo se o Atili Vajnai (*Attila Vajnai*) potpredsedniku registrovane levičarske političke organizacije pod nazivom Radnička partija. Gospodin Vajnai je bio govornik na zakonitim demonstracijama u centru Budimpešte, na nekadašnjoj lokaciji statue Karla Marksa koju su vlasti uklonile. Tom prilikom je na jakni nosio petokraku crvenu zvezdu, za koju je prisutna policijska patrola tražila da bude uklonjena, što je g. Vajnai i učinio. Nakon toga, protiv njega je pokrenut krivični postupak u kojem je osuđen zbog toga što je u javnosti nosio simbol totalitarizma.²⁹⁷

Evropski sud je u svojoj odluci izrazio stav da g. Vajnai nije izrazio prezir prema žrtvama totalitarnog režima niti je pripadao grupi sa totalitarnim ambicijama, te je zaključio da njegovo izlaganje nije imalo za cilj opravdati ili propagirati totalitarno ugnjetavanje koje služi „totalitarnim grupama”; kako je crvena zvezda i simbol legalnih levičarskih političkih pokreta. U ovom slučaju, odluka g. Vajnaia da nosi crvenu zvezdu mora da se posmatra kao njegov *legitiman način izražavanja političkih stavova*.²⁹⁸

Evropski sud je takođe konstatovao da je Mađarska postala članica EU, kao i da se integrisala u sistem vrednosti EKLJP, i da nema dokaza koji ukazuju na to da postoji *stvarna i postojeća opasnost* da će neki politički pokret obnoviti komunističku diktaturu. Naime, kada se sloboda izražavanja koristi u okviru političkog govora, njegova ograničenja se mogu opravdati samo u onoj meri u kojoj postoji „jasna, hitna i specifična društvena potreba”. Zbog toga se mora posebno paziti pri primeni ograničenja, a naročito kada se radi o simbolima koji imaju *više značenja*, jer postoji rizik da opšta zabrana takvih simbola može ograničiti njihovu upotrebu u kontekstima u kojima nijedno ograničenje ne bi bilo opravdano.²⁹⁹

Evropski sud je svakako imao u vidu to da su masovna kršenja ljudskih prava počinjena u doba komunizma diskreditovala „simboličku vrednost crvene zvezde”. Međutim, crvena zvezda se ne može shvatiti kao simbol

²⁹⁷ *Vajnai v. Hungary*, Application no. 33629/06, 8 July 2008.

²⁹⁸ *Ibid.*

²⁹⁹ *Ibid.*

koji predstavlja isključivo komunističku totalitarnu vlast, jer ona simbolizuje i međunarodni radnički pokret, koji se bori za pravednije društvo, kao i određene partije aktivne u različitim državama. Po mišljenju Evropskog suda, suzbijanje *spekulativne* opasnosti, kao preventivna mera za zaštitu demokratije, ne može da se posmatra kao „hitna društvena potreba”, jer u ovom slučaju Vlada nije pomenula nijedan slučaj u kome je u Mađarskoj nastala *stvarna ili čak udaljena opasnost* od poremećaja, izazvana javnim isticanjem crvene zvezde.³⁰⁰

Što se tiče veze između zabrane crvene zvezde i njene „totalitarne ideologije”, ESLJP je naglasio da potencijalno širenje te ideologije ne može biti jedini razlog da se njeno isticanje ograniči sankcijom. Simbol koji može da ima *više* značenja, koji je nosio „lider registrovane političke stranke bez poznatih totalitarnih ambicija”, ne može se poistovetiti sa opasnom propagandom. Evropski sud je prihvatio da isticanje simbola koji je bio sveprisutan tokom vladavine komunističkih režima može izazvati nemir među žrtvama, koje bi s pravom mogle smatrati da su takvi prikazi u stvari i nepoštovanje pokazano prema njima. Ipak, takvi osećaji, koliko god bili razumljivi, ne mogu sami postaviti granice slobode izražavanja, i u današnjem dobu, takve emocije se ne mogu smatrati racionalnim strahovima. Po mišljenju ESLJP, pravni sistem koji primenjuje ograničenja na ljudska prava „kako bi zadovoljio diktat javnog osećanja” ne može se smatrati zadovoljavanjem gorućih društvenih potreba priznatih u demokratskom društvu. U suprotnom, to bi značilo da je sloboda izražavanja i mišljenja podvrgnuta specifičnom vetu („*Heckler's veto*”³⁰¹). Zbog svih navedenih razloga Evropski sud je odlučio da se mešanje u slobodu izražavanja g. Vajnaia ne može opravdati.³⁰²

³⁰⁰ *Ibid.*

³⁰¹ *Heckler's veto* predstavlja specifičnu situaciju u kojoj jedna strana, koja se ne slaže sa porukom onog ko govori, nastoji da pokrene određene događaje koji bi za posledicu trebalo da imaju utišavanje govornika. On se takođe javlja i kada država ograniči pravo na slobodu izražavanja govornika kako bi sprečila ponašanje strane koja se protivi njegovim stavovima i želi da reaguje, što dovodi u svojevrsnu koliziju dva prava: potrebu za slobodnim izražavanjem i neophodnost održavanja javnog reda i mira. – Vid. više: R. McGaffey, „The Heckler's Veto”, *The Marquette Law Review*, Marquette University Law School, Milwaukee 1973, 39–64.

³⁰² *Vajnai v. Hungary.*

Takođe, samo nazivanje nekoga „komunistom” ili određene organizacije „komunističkom” ne bi trebalo da pruži osnov za ograničavanje njihove slobode izražavanja ili udruživanja. Odličan primer za to je slučaj ***Ujedinjene komunističke partije Turske i drugih protiv Turske***, u kome se radilo o raspuštanju ove partije, *inter alia*, zbog korišćenja izraza „komunistička” u okviru naziva stranke.³⁰³

Evropski sud je smatrao da izbor naziva političke stranke u principu ne može opravdati drastičnu meru kao što je njeno raspuštanje, u odsustvu drugih relevantnih i dovoljnih okolnosti, ukoliko partija *zadovoljava zahteve demokratije* i ukoliko nema konkretnih dokaza koji bi pokazali da se, odlučujući da se nazove „komunističkom”, partija opredelila za politiku koja predstavlja stvarnu pretnju (turskom) društvu ili državi.³⁰⁴

2.1.1.3. Radikalni (ekstremni) islamizam

Islamski ekstremizam (radikalni islamizam) bi se mogao opisati, između ostalog, kao set različitih tumačenja i primene ideologije koja zagovara reorganizaciju društva oko fundamentalističkih islamskih principa koji se protive toleranciji, različitosti mišljenja i individualnoj slobodi, u okviru koje deluju reakcionarni elementi koji žele trenutne i velike političke promene, do kojih se može, ukoliko je potrebno, doći i nezakonitim i nasilnim sredstvima.³⁰⁵

Pored toga, često je i delanje radikalnih islamističkih aktivista ka ukidanju vladavine prava, demokratskog oblika uređenja i uvođenja stroge vrste šerijatskog prava. Iz ovog sledi da izražavanja koja su povezana sa radikalnim islamizmom, a koja zagovaraju nasilje, uništenje

³⁰³ *United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey*, Application no. 19392/92, 30 January 1998, § 53–54.

³⁰⁴ *Ibid.*

³⁰⁵ G. Gobronidze *et al.*, *The Roots of Violent Extremism and Radicalization In Azerbaijan and Georgia*, Friedrich-Ebert-Stiftung – Georgian Center for Security and Development, 2018, 4; B. L. Prinsloo, „The etymology of ‘Islamic extremism’: A misunderstood term?”, *Cogent Social Sciences*, 2018, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23311886.2018.1463815>, 14. septembar 2021.

demokratije i ljudskih prava, kroz stvaranje verske države u kojoj bi tolerancija iščezla, mogu biti izuzeta od zaštite slobode izražavanja.

Za prikaz izražavanja koje pretili demokratiji u pogledu ove radikalne doktrine, možemo da uzmemo slučaj *Kasimakunov i Sibatalov protiv Rusije*, u kome se radilo o Jusupu Salimakunoviču Kasimakunovu (*Yusup Salimakhunovich Kasymakhunov*) i Maratu Temerbulatoviču Sibatalovu (*Marat Temerbulatovich Saybatalov*), članovima Partije islamskog oslobođenja (*Hizb ut-Tahrir al-Islami*; u daljem tekstu: PIO)³⁰⁶, koju je Vrhovni sud Ruske Federacije proglasio terorističkom organizacijom i zabranio joj delovanje na teritoriji Rusije.³⁰⁷

Kasimakunov i Sibatalov su regrutovali nove članove i distribuisali su literaturu organizacije, u kojoj se proglašava superiornost islama nad drugim religijama i političkim ideologijama, te se zagovara netolerancija i nasilje prema nemuslimanima, propagira antisemitizam, odbacuju demokratska načela kao nekompatibilna sa pravilima šerijata i objavljuje se rat vladama koje nisu zasnovane na islamu uz poziv na njihovo rušenje i učestvovanje u džihadu. Uz to je navođeno da su zemlje kao što su SAD, Ujedinjeno Kraljevstvo, Francuska i Rusija neprijateljske države i da se rat mora objaviti protiv bilo koje države koja je okupirala muslimanske zemlje, a da njihovim državljanima ne bi trebalo dozvoliti ulazak u muslimanske države, dok bi trebalo biti dozvoljeno da se oni ubiju i da im se oduzme imovina ako nisu muslimani. Kasimakunov i Sibatalov su na sastancima razgovarali o ideologiji i ciljevima PIO-a, njegovoj strukturi i metodama koje koristi, a g. Sibatalov je učestvovao i u direktnim razgovorima o terorističkim akcijama. Zbog ovakvih činjenja njih dvojica su uhapšeni i

³⁰⁶ PIO je revolucionarna islamistička partija čiji je cilj uspostavljanje ekspanzionističke superdržave u zemljama sa muslimanskim stanovništvom, koja ide ka tome da ujedini muslimane širom sveta kao jedan politički blok. Cilj PIO-a je da prenese islamsku poruku svetu, što znači da je potrebno *vratiti muslimane na islamski način života*, tako da se svi životni poslovi u društvu vode prema šerijatskim pravilima, u okviru čega je potrebno uspostaviti islamističku državu (kalifat), implementirati ustav zasnovan na srednjovekovnom tumačenju šerijata, ujediniti muslimane širom sveta u jedinstveni politički blok i priključiti sve države kalifatu. – H. Ahmed, H. Stuart, *Hizb ut-Tahrir – Ideology and Strategy*, The Centre for Social Cohesion, London 2009, 3, 13.

³⁰⁷ *Kasymakhunov and Saybatalov v. Russia*, Applications nos. 26261/05 and 26377/06, 14 March 2013.

osuđeni na zatvorske kazne zbog pomaganja i podržavanja terorizma. Nakon podnošenja predstava, slučaj je došao pred Sud u Strazburu.³⁰⁸

U svojoj odluci Evropski sud je naglasio da se *ne može isključiti mogućnost* da bi politička partija ili drugo udruženje, zalažući se za slobode veroispovesti, izražavanja i udruživanja, pokušalo da *iz njih izvede pravo da u praksi sprovodi aktivnosti uništenja prava i sloboda* iz Konvencije i tako dovede do uništenja demokratije. Kako su EKLJP i demokratija povezane, niko ne može biti ovlašćen da se oslanja na odredbe Konvencije kako bi oslabio ili uništio ideale i vrednosti demokratskog društva. U tom kontekstu, Evropski sud smatra da politička organizacija može zagovarati promenu zakona ili pravne i ustavne strukture države pod dva uslova: prvo, „*sredstva koja se koriste u tu svrhu moraju biti legalna i demokratska*” i drugo, „*predložena promena sama po sebi mora biti kompatibilna sa osnovnim demokratskim principima*”. Zato politička organizacija čiji lideri podstiču na nasilje ili predlažu politiku koja ne poštuje demokratiju „ili je usmerena na uništavanje demokratije i kršenje prava i sloboda priznatih u demokratiji” ne može polagati pravo na zaštitu Konvencije protiv kazni izrečenih po tom osnovu. Uz to, Evropski sud je zaključio da su ciljevi PIO-a očigledno suprotni vrednostima EKLJP, a posebno posvećenosti „*mirnom rešavanju međunarodnih sukoba i svetosti ljudskog života*”.³⁰⁹

Takođe, ESLJP je naveo da je značajno to što je PIO *odbacio svaku mogućnost* učešća u demokratskom političkom procesu, iako je jasno težio da stekne političku moć kako bi srušio nemuslimanske vlade i nametnuo islamsku vlast širom sveta. Iz toga je sledilo da se sredstva koja PIO planira koristiti za osvajanje vlasti i promovisanje promene u ustavnim strukturama država u kojima je aktivna ne mogu smatrati legalnim i demokratskim; PIO je predlagao uspostavu režima koji *odbacuje političke slobode*, kao što su slobode veroispovesti, izražavanja i udruživanja, jer su prema njihovom tumačenju u suprotnosti sa islamom, te je npr. nameravao da uvede smrtnu kaznu za apostasiju od islama, kao i da zabrani sve političke partije koje nisu zasnovane na islamu.³¹⁰

³⁰⁸ *Ibid.*

³⁰⁹ *Ibid.*

³¹⁰ *Ibid.*

Pored toga, režim koji je PIO nameravao da uspostavi trebalo bi da bude zasnovan na šerijatu, a šerijat je *nespojiv* sa temeljnim principima demokratije, posebno s obzirom na njegovo krivično pravo i krivični postupak, pravila o pravnom statusu žena i načinu na koji interveniše u sferu privatnosti. Zato se organizacija čije su akcije usmerene na uvođenje šerijata i njeni propovednici teško mogu smatrati demokratskim idealom koji je u osnovi cele Konvencije. Isto tako, pri odluci Evropskog suda značajno je bilo i to da aktivnosti PIO-a nisu bile ograničene samo na promovisanje verskih rituala, već su se protezale van sfere individualne savesti i ticale su se *organizacije i funkcionisanja društva u celini*, kako je PIO nastojao svima nametnuti svoje verske simbole i koncepciju društva zasnovanog na verskim propisima. S obzirom na gorenavedena razmatranja, Evropski sud je odlučio da širenje političkih ideja PIO-a predstavlja aktivnost sa kojom g. Kasimakunov i g. Sibilatov nastoje da iskoriste određena ljudska prava kako bi pružili osnovu za *pravo* da se bave aktivnostima suprotnim tekstu i duhu EKLJP, u cilju uništavanja prava i sloboda iz Konvencije.³¹¹

Pored slučaja PIO-a, značajan je i slučaj ***Stranke blagostanja i drugih protiv Turske***. U ovom predmetu ESLJP je utvrdio da raspuštanje najveće političke stranke u Turskoj, Stranke blagostanja (u daljem tekstu: SB), ne predstavlja kršenje prava na slobodu udruživanja i okupljanja, dok nije posebno ispitivao pravo na slobodu izražavanja, kako su se pritužbe ticale istih činjenica kao u slučaju slobode udruživanja i okupljanja. Evropski sud je naglasio da politička stranka čiji su lideri podsticali nasilje ili predlagali politiku koja je imala za cilj *uništavanje demokratije i kršenje prava* priznatih u demokratiji ne mogu polagati pravo na zaštitu Konvencije od kazni izrečenih po tom osnovu. Takođe, ESLJP je podržao preventivnu intervenciju države u slučaju *dovoljno utvrđene i neposredne opasnosti* po demokratiju, jer je to u skladu sa pozitivnim obavezama država da osiguraju prava i slobode osoba u njihovoj nadležnosti; od države se ne može zahtevati da sačeka, pre nego što interveniše, dok politička partija ne preuzme vlast i ne počne da preduzima konkretne korake za uništenje demokratije.³¹²

³¹¹ *Ibid.*

³¹² *Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey.*

Ovo je naročito bitno kada se uzme u obzir da su se iz delovanja i izjava lidera stranke mogle uočiti njene dugoročne namere. Naime, politika SB-a je bila usmerena ka uspostavljanju režima zasnovanog na šerijatu unutar pluraliteta pravnih sistema koji bi bili zasnovani na verskoj pripadnosti; šerijatsko pravo ne poznaje načelo političkog pluralizma, a pluralitet pravnih sistema doveo bi do verske diskriminacije. Takva politika je nespojiva sa konceptom „demokratskog društva”. Pored toga, s obzirom na svoje izborne rezultate, SB je imao stvarni potencijal da preuzme političku moć, što je opasnost po demokratiju učinilo opipljivijom i neposrednijom. Zbog tih razloga Evropski sud je zaključio da je raspuštanje stranke bilo „nužno u demokratskom društvu”.³¹³

U vezi sa ovakvim shvatanjem ekstremističkih islamista, bitno je za napomenuti da sama **radikalizacija nije pretnja društvu** ako nije povezana sa nasiljem ili drugim nezakonitim radnjama, poput izazivanja mržnje.³¹⁴ Međutim, u onom trenutku kada se pređe crvena linija izražavanja koje je radikalno (ali se može tolerisati) i kada zbog takvog izražavanja mogu da se dovedu u pitanja i prava drugih, pa čak i održanje demokratskog sistema, prema paradoksu tolerancije, potrebno je takvo izražavanje na određeni način sankcionisati. Tu posebnu ulogu igra i ekstremizam koji je povezan sa terorizmom, o kome će više reći biti u nastavku rada.

2.1.2. Negacionizam, opravdanja zločina, Holokaust i istorijske debate

Negacionizam predstavlja falsifikovanje ili iskrivljavanje istorijskih događaja, kroz „iskorenjivanje prošlosti” i/ili reviziju određenih događaja iz prošlosti, uz zanemarivanje ustaljenih istorijskih normi, naučnih metoda, falsifikovanje dokumenata, izmišljanje događaja, manipulaciju statistike itd. Termin se uglavnom odnosi na radikalne doktrine koje negiraju najteže zločine iz prošlosti kao što su genocid nacionalsocijalista nad Jevrejima,

³¹³ *Ibid.*

³¹⁴ *Preventing Terrorism and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Community-Policing Approach*, Organization for Security and Co-operation in Europe, Vienna 2014, 35.

Romima, Poljacima i ostalima, genocid Nezavisne Države Hrvatske nad Srbima u toku Drugog svetskog rata, genocid vlasti Osmanskog carstva nad Jermenima, genocid u Ruandi nad Tutsima, genocid nad Bošnjacima u Srebrenici i dr., opisujući ih kao puki mit, laž ili prevaru.³¹⁵

U okviru negacionističkih krugova naročito se ističu oni koji **poriču Holokaust**, preko tvrdnji da nije bilo „istrebljenja” Jevreja ili gasnih komora, te da su Jevreji i/ili cionisti (uz izvesnu pomoć zapadnih saveznika ili komunista) jednostavno izmislili „prevaru veka” ili da su Jevreji iskoristili Holokaust „za novac, da bi viktimizirali Nemce i stvorili državu Izrael”.³¹⁶ U tom smislu, kako Robert Vistrih (*Robert Solomon Wistrich*) navodi, parafrazirajući Alana Finkilrauta (*Alain Finkelkraut*), klasični antisemiti su vrištali: „*À mort les Juifs*” (Smrt Jevrejima), dok su poricaoci Holokausta tome dodali: „*Les Juifs ne sont pas morts*” (Jevreji nisu umrli), što u stvari predstavlja *dvostruko ubistvo*, koje počinje antisemitizmom koji je izazvao masovne ekstreminacije evropskih Jevreja, a prati ga poricanje da je šest miliona ljudi uopšte postojalo na planeti.³¹⁷

Po pitanju predmeta koji su se našli pred Evropskim sudom, važan je slučaj **Garudi protiv Francuske**, u kome se radilo o filozofu i piscu Rožeu Garudiju (*Roger Garaudy*), koji je napisao knjigu „Mitovi o osnivanju modernog Izraela”. Zbog svoje knjige, u kojoj je negirao postojanje gasnih komora, opisivao sistematsko i masovno istrebljenje Jevreja kao „laž”, a Holokaust kao „mit”, nazvavši ga „mistifikacijama za političke ciljeve”, i osporavao broj jevrejskih žrtava i uzrok njihove smrti, osuđen je pred francuskim sudom. Zbog osude je smatrao da mu je povređeno pravo na slobodu izražavanja i poslao je predstavku Evropskom sudu.³¹⁸

³¹⁵ H. Rousso *et al.*, „The Political and Cultural Roots of Negationism in France”, *South Central Review*, South Central Modern Language Association – Johns Hopkins University Press, 2006, 80–81; Upor. E. Fronza, „The Punishment of Negationism: The Difficult Dialogue Between Law and Memory”, *Vermont Law Review*, 2005, 613–614; P. Bloch, „Response to Professor Fronza’s The Punishment of Negationism”, *Vermont Law Review*, 2006, 629–631.

³¹⁶ L. B. Lidsky, „Where 's the Harm?: Free Speech and the Regulation of Lies”, *Washington and Lee Law Review*, Washington and Lee University School of Law, Lexington 2008, 1092–1093.

³¹⁷ R. S. Wistrich, „Negationism, Antisemitism, and Anti-Zionism”, *Holocaust Denial – The Politics of Perfidy* (ed. R. S. Wistrich), De Gruyter – The Hebrew University Magnes Press, Berlin – Boston – Jerusalem 2012, 258.

³¹⁸ *Garaudy c. France* (déc), Requête no 65831/01, 24 juin 2003.

U svojoj odluci u ovom slučaju ESLJP je konstatovao da nema nikakve sumnje da se, kao ni svaka druga primedba usmerena protiv temeljnih vrednosti Konvencije, ne može dopustiti da opravdanje pronacističke politike uživa zaštitu predviđenu članom kojim se štiti sloboda izražavanja i da postoji „kategorija jasno utvrđenih istorijskih činjenica, poput Holokausta, čija negacija ili revizija” ne bi trebalo da uživa zaštitu EKLJP, zbog zabrane zloupotrebe prava. Naime, u knjizi koja je dovela do krivične osude g. Garudija preispituje se realnost, obim i ozbiljnost istorijskih događaja koji *nisu predmet rasprave* među istoričarima, već su, naprotiv, *jasno utvrđeni*. U skladu sa tim, g. Garudi se zapravo pridržavao revizionističkih teorija i sistematski negirao zločine protiv čovečnosti koje su nacisti počinili nad jevrejskom zajednicom.³¹⁹

Poricanje *jasno utvrđenih istorijskih činjenica*, kao što je Holokaust, što je to g. Garudi uradio u svojoj knjizi, prema nalazima Evropskog suda, ne predstavlja istorijsko istraživanje srodno potrazi za istinom. Suprotno tome, negiranje zločina protiv čovečnosti, poput Holokausta, ima za cilj *rehabilitaciju* nacionalsocijalističkog režima i optuživanje samih žrtava za falsifikovanje istorije. Takvo poricanje stoga predstavlja jedan od najozbiljnijih oblika *rasne klevete* Jevreja i *izazivanja mržnje* prema njima. Za Evropski sud, glavni sadržaj, opšti značaj i cilj knjige g. Garudija bili su izrazito revizionistički i stoga su bili u suprotnosti sa osnovnim vrednostima EKLJP, kao što su pravda i mir. Dakle, g. Garudi je pokušao i nije uspeo dobiti zaštitu slobode izražavanja iz Konvencije, kako je njegovo izražavanje u stvari bilo *suprotno svrsi* člana kojim se sloboda izražavanja propisuje; to pravo je pokušao koristiti za ciljeve koji su *u suprotnosti sa tekstom i duhom* EKLJP, a takvi ciljevi, ako bi bili zaštićeni, mogli bi doprineti uništavanju prava i sloboda zagantovanih Konvencijom.³²⁰

U prilog ovakvom jurisprudencijalnom odlučivanju govori i jedan stariji predmet **D. I. protiv Nemačke**, u kome se radilo o istoričaru, koji je kažnjen zato što je na okupljanju izjavio da nisu postojale gasne komore u Aušvicu, uz konstataciju da su komore u stvari bile „lažnjaci” i da su

³¹⁹ *Ibid.*

³²⁰ *Ibid.*

izgrađene u posleratnom periodu, a da su nemački poreski obveznici platili oko 16 miliona nemačkih maraka za njih.³²¹

Komisija je našla da su izjave g. D. I. u suprotnosti sa osnovnim principima Konvencije, izraženim u njenoj preambuli (pravda i mir), i da odražavaju rasnu i versku diskriminaciju. Takođe, Komisija je utvrdila da javni interesi u sprečavanju zločina i nereda među nemačkim stanovništvom zbog uvredljivog ponašanja prema Jevrejima, kao i zahtev da se zaštite njihov ugled i prava, nadmašuju, u demokratskom društvu, slobodu D. I. da negira postojanje gasnog trovanja Jevreja pod nacističkim režimom. Zbog toga se kazne zbog njegovog izražavanja mogu smatrati „neophodnim u demokratskom društvu”.³²²

Na slične načine ESLJP je odlučivao i u **drugim slučajevima** povezanim sa negiranjem Holokausta;³²³ odnosno poricanjem postojanja gasnih komora u koncentracionim logorima pod nacionalsocijalističkim

³²¹ *D. I. v. Germany* (dec.), Application No. 26551/95, 26 June 1996.

³²² *Ibid.*

³²³ Ovde možemo sagledati i jedan zanimljiv slučaj iz prakse Komiteta: *Forison protiv Francuske*. Rober Forison (*Robert Faurisson*) je bio profesor književnosti na Univerzitetu Sorbona u Parizu i na Univerzitetu u Lionu, koji je redovno osporavao upotrebu gasa i sumnjao u postojanje gasnih komora za istrebljenje u Aušvicu i u drugim nacističkim koncentracionim logorima. Njegova mišljenja su odbačena u brojnim akademskim časopisima i ismevana su u francuskoj štampi. U julu 1990. godine u Francuskoj se donosi propis (*Loi Gaysot*) kojim su se uvodile sankcije za osporavanje postojanja zločina protiv čovečnosti. Nedugo nakon donošenja ovog propisa, g. Forison je intervjuisan u francuskom mesečniku *Le Choc du Mois*. U intervjuu je izrazio zabrinutost da novi zakon predstavlja pretnju po slobode istraživanja i izražavanja, i ponovio je svoje stavove da gasne komore za istrebljenje Jevreja u nacističkim koncentracionim logorima nisu postojale, zbog čega je novčano kažnjen za osporavanje postojanja zločina protiv čovečnosti. Nakon postupaka u Francuskoj, g. Forison se obratio Komitetu tvrdeći da mu se sa zakonom ograničava pravo na slobodu izražavanja i akademska sloboda uopšte. Komitet je zaključio da su izjave autora, sagledane u njihovom punom kontekstu, bile takve prirode da pobuđuju ili jačaju antisemitska osećanja. Naime, ukoliko se uzme da je negiranje postojanja Holokausta jedno od glavnih sredstava za antisemitizam, a da je Francuska tvrdila da je uvođenje nove legislative imalo imalo za cilj borbu protiv rasizma i antisemitizma, samo ograničenje slobode izražavanja je u konačnici služilo poštovanju prava jevrejske zajednice da živi bez straha od *atmosfera antisemitizma*, te je stoga ograničenje slobode izražavanja bilo neophodno i dozvoljeno. – *Robert Faurisson v. France*, Communication No. 550/1993, U.N. Doc. CCPR/C/58/D/550/1993(1996).

režimom i masovnog istrebljenja u njima;³²⁴ pravdanjem postojanja koncentracionih logora na teritoriji Trećeg rajha i na teritorijama okupiranim tokom Drugog svetskog rata, minimiziranjem ubijanja u njima i prebacivanjem krivice za ta ubistva na savezničke snage;³²⁵ pripremom i promocijom određenih publikacija koje diseminišu nacionalsocijalističke ideje i sugerišu da je ubistvo šest miliona Jevreja od strane nacista bilo laž;³²⁶ grubim negiranjem i svođenjem na minimum zločina nacionalsocijalista;³²⁷ ili objavljivanjem članaka sa ciljem predstavljanja nemogućnosti „navodnog trovanja gasom” zamaskiranog kroz okvir „nauke” u cilju negiranja postojanja gasnih komora za istrebljenje.³²⁸

Međutim, kada je u pitanju **pogled ESLJP na druge zločine**, situacija je nešto drugačija. Evropski sud tu koristi specifičan način gledanja povezan sa *konceptom istorijskih debata*, koje bi trebalo da budu slobodne, kako bi se putem njih došlo do sučeljavanja različitih stavovova u pluralističkom društvu, i sledstveno tome i do istine.

U evoluciji gledanja na pitanja zločina i njihovog negiranja svojevrsnu prekretnicu je predstavljao slučaj *Perinček protiv Švajcarske*. Zbog njegove važnosti za shvatanje *nedopuštenog govora*, analiziraćemo ga nešto detaljnije. Dogu Perinček (*Doğu Perinçek*), turski državljanin i predsjednik Turske radničke stranke je tokom 2005. godine učestvovao na par skupova u Turskoj na kojima je izjavljivao kako masovne deportacije i masakr koji je pretrpelo jermensko stanovništvo na području Osmanskog carstva na početku XX veka ne predstavlja genocid. Gospodin Perinček je izjavljivao kako je „jermenski genocid” međunarodna laž, a da su „imperijalisti sa zapada i iz carske Rusije odgovorni za situaciju između muslimana i Jermena”. Po njegovom mišljenju, velike sile koje su želele da podele Osmansko carstvo

³²⁴ *Honsik v. Austria* (dec.), Application No. 25062/94, 18 October 1995; *Williamson v. Germany* (dec.), Application no. 64496/17, 8 January 2019.

³²⁵ *Ochensberger v. Austria*.

³²⁶ *B.H., M.W., H.P. and G.K. v. Austria* (dec.), Application No. 12774/87, 12 October 1989.

³²⁷ *Nachtmann v. Austria* (dec.), Application No. 36773/97, 9 September 1998.

³²⁸ *Marais v. France* (dec.).

isprovocirale su Jermene s kojima su Turci vekovima živeli u miru „te ih potaknule na nasilje”. Na jednoj konferenciji je čak podelio kopije eseja u kome je negirao genocid počinjen tokom 1915. godine nad jermenskim stanovništvom, a na skupu održanom 2005. godine je izjavio da „sovjetski arhivi ukazuju kako je u spornom periodu došlo do etničkih sukoba, pokolja i masakra između muslimana i Jermena. Međutim, Turska je bila na strani onih koji su branili svoju otadžbinu, dok su Jermeni bili oruđe imperijalističke sile.” Zbog ovih navoda švajcarski sud ga je sud proglasio krivim za krivično delo, a g. Perinček se žalio ESLJP-u da mu je povređeno pravo na slobodu izražavanja.³²⁹

U okviru svog odlučivanja Evropski sud *nije ispitivao* da li je g. Perinček svojim izjavama poricao genocid, jer je o tom pitanju trebalo da odluči švajcarski sud, a pored toga je istakao i kako nije ovlašćen da ispituje to da li je nad Jermenima počinjen genocid u okviru Osmanskog carstva. Ipak, konstatovano je da su brojni potomci jermenskih žrtava, a naročito oni u dijaspori, *izgradili svoj identitet* na ideji da je nad njihovim precima počinjen genocid. Kroz obrazloženje svojih stavova, Evropski sud navodi da je g. Perinček svoje izjave dao kao političar, na javnim skupovima, pred istomišljenicima. Ti skupovi su se odnosili na raspravu koja je od ranije poznata Evropskom sudu iz prakse koja se odnosi na predmete protiv Turske, a ESLJP je već prihvatio da se takve rasprave odnose na *pitanja od javnog značaja*. Pri odlučivanju, Evropski sud je uzeo u razmatranje i to da g. Perinček nije s mržnjom ili prezirom govorio o jermenskim žrtvama; njegovi navodi su bili usmereni na „imperijaliste” i njihove navodne podmukle namere prema Osmanskom carstvu i Turskoj.³³⁰

Iako je prethodno ESLJP zbog *istorijskih razloga* izjave o Holokaustu uzimao kao oblik poticanja na rasnu mržnju, zaključio je kako to ne može učiniti u ovom slučaju. Naime, iz izjava g. Perinčeka, kada se sagledaju u celini, nije se moglo automatski pretpostaviti da one potiču rasizam, antidemokratske namere, mržnju, nasilje ili netoleranciju prema Jermenima. Budući da se te izjave odnose na pitanja od javnog interesa, Evropski sud je zauzeo stav da ujedno i zahtevaju pojačanu zaštitu člana 10. Konvencije. Pri tome je

³²⁹ *Perinček v. Switzerland* [GC], Application no. 27510/08, 15 October 2015.

³³⁰ *Ibid.*

naglasio da je potrebno uzeti u obzir istorijsko iskustvo određene države kada je u pitanju sloboda izražavanja i poricanje određenih događaja, jer se poricanje u istorijskom kontekstu *pojedinih* država, može smatrati impliciranjem antidemokratske ideologije i antisemitizma. Evropski sud je tako u odnosu na Austriju, Francusku, Belgiju i Nemačku već ispitivao povredu slobode izražavanja zbog poricanja Holokausta te je utvrdio kako je takvo poricanje posebno *opasno* u državama koje su bile izložene nacizmu, a koje se stoga, zbog posebne moralne odgovornosti, moraju distancirati od zločina, i to u prvom redu na način da zabrane poricanje takvih događaja.³³¹

U odnosu na *slučaj Perinček*, ESLJP je konstatovao kako ne postoji veza između Švajcarske i događaja koji su se dogodili 1915. i narednih godina u Osmanskom carstvu. U vreme kada je g. Perinček izneo sporne izjave, atmosfera u Švajcarskoj nije bila napeta ni u kom smislu, niti su mogle biti uzrokovane ozbiljne tenzije između Turaka i Jermena koji su boravili u Švajcarskoj. Dakle, osuđujuća presuda g. Perinčeku, prema stavu ESLJP, ne može se opravdati situacijom u Turskoj, kako izjave g. Perinčeka nisu u tolikoj meri vređale dostojanstvo jermenskog naroda da bi zahtevale sankciju u Švajcarskoj, naročito jer on *nije smatrao da je jermenski narod zasluženo* bio podvrgnut masakru i proterivanju. Uzimajući u obzir i protek vremena, Evropski sud je smatrao da njegove izjave ne mogu smatrati naročito uznemirujućima. Evropski sud je zaključio da izricanje krivične sankcije u cilju zaštite prava jermenske zajednice nije bilo nužno u demokratskom društvu, te je stoga došlo do povrede prava na slobodu izražavanja.³³²

Kada su u pitanju istorijske debate, rasprave koje su u toku i „priča” od javnog interesa, države dakle treba da dozvole široko polje slobode izražavanja, i da ne primenjuju netoleranciju netolerantnih odmah *na prvu*. Zanimljiv je u tom smislu i predmet ***Fatulajev protiv Azerbejdžana***. Novinar, Ejnul Fatalujev (*Eynulla Emin oğlu Fətullayev*) bio je osnivač i glavni urednik dvoje novina koje su bile poznate po tome što su često objavljivale tekstove u kojima se oštro kritikuju vlada Azerbejdžana i različiti visoki funkcioneri. U članku pod nazivom „Karabaški dnevnik” iz 2005. godine on je sugerisao da su u masakru u Hodžaliju (*Xocalı; Ինջուլու*),

³³¹ *Ibid.*

³³² *Ibid.*

tokom rata u Nagorno-Karabahu (*Dağlıq Qarabağ; Լեռնային Ղարաբաղ*), neki azerbejdžanski borci možda ubili neke od žrtava i osakatili njihove leševe, kao i da snose odgovornost za neuspeh u sprečavanju velikih krvoprolića zato što nisu dozvolili izbeglicama da koriste koridor za bekstvo. Takvo shvatanje nije bilo u skladu sa opšteprihvaćenom verzijom tih događaja u Azerbejdžanu prema kojoj su stotine azerbejdžanskih civila ubile jermenske oružane snage uz pomoć ruske vojske. Nakon krivične prijave g. Fatulajev je osuđen na zatvorsku kaznu.³³³

U ovom slučaju Evropski sud nije primenio član koji se odnosi na zabranu zloupotrebe prava, jer se prema stavu ESLJP ovaj predmet *nije ticao negacije ili revizije* jasno utvrđenih istorijskih činjenica, kao što je Holokaust, već je bio *predmet rasprava koje su još u toku*. Gledanje Evropskog suda je bilo usmereno na to da g. Fatulajev nije pokušao da porekne činjenicu masovnih ubistava ili da oslobodi krivice one za koje je opšteprihvaćeno da su bili krivci ili da na drugi način odobri njihove radnje, niti je pokušao da ponizi žrtve, sumnjajući u težinu patnji koje su im nanete. Evropski sud je naglasio da je svestan da se u azerbejdžanskom društvu posebno neguje sećanje na žrtve iz Hodžalija i da je gubitak stotina nevinih civilnih života izvor duboke nacionalne tuge. U takvim okolnostima razumljivo je da je pisanje g. Fatulajeva javnost mogla smatrati šokantnim ili uznemirujućim.³³⁴

Međutim, ujedno je ponovljeno da se sloboda izražavanja ne primenjuje samo na „informacije” ili „ideje” koje su povoljno prihvaćene ili koje se smatraju bezazlenim, već i na one koji vređaju, šokiraju ili uznemiravaju državu ili bilo koji deo stanovništva. Takođe, ESLJP je naveo i da je u jednom demokratskom društvu od suštinskog značaja da može slobodno da se *odvija debata o uzrocima posebno teških zločina* i da je integralni deo slobode izražavanja *potraga za istorijskom istinom*. U globalu, Evropski sud je zauzeo stav da je članak napisan u deskriptivnom stilu, sa ciljem da se Azerbejdžanci upoznaju sa realnostima svakodnevnog života u toj oblasti; u skladu sa tim utvrdio je i povredu slobode izražavanja kako mešanje u slobodu izražavanja g. Fatulajeva nije bilo neophodno u demokratskom društvu.³³⁵

³³³ *Fatullayev v. Azerbaijan*, Application no. 40984/07, 22 April 2010.

³³⁴ *Ibid.*

³³⁵ *Ibid.*

Ono što se može prigovoriti u vezi negacionizma, slobode izražavanja, njenog ograničavanja, odbrane demokratije i paradoksa tolerancije je i **širina koja se dobija u tom ograničavanju**. Naime, iako je jasno da negacionizam vređa žrtve, sećanje na stradanja pa čak i cele narode, on ne može uvek i da *dovede do uništenja demokratije i tolerancije* kako oni koji negiraju zločine neće uvek posegnuti za nasilnim metodama protiv tolerantnih građana i tolerancije u društvu. Ipak, kako uz negacionizam ruku pod ruku ide i promocija određene ideologije ili pak samo ideja koje podstiču nasilje, mržnju ili uništavanje, to implicira da takve ideologije i ideje mogu da budu pretnja demokratiji. Stoga se negacija zločina ne gleda samo kao negacija određenog zločina, nego kao i pojava koja sa sobom nosi i druge pojavne oblike koji mogu da ugroze toleranciju, koji se u svojoj celini uzimaju kao slučajevi kada paradoks tolerancije dolazi do primene u oblasti slobode izražavanja.

Logika koja se koristi pri ovakvim ograničenjima je jednostavna, iako nekada može da deluje kao previše fanatična: danas jedno izražavanje pojedinca može da ide ka negaciji određenog zločina; sutra njegovo izražavanje ide ka zagovaranju oduzimanja prava žrtvama zločina i njihovim potomcima; a već prekosutra on može da uz istomišljenike uz zagovaranje i korača ka uništenju demokratskog sistema kako bi oduzimanje prava žrtvama i njihovim potomcima i svih koji se solidarišu sa njima sproveo u praksi.

2.1.2.1. Specifična situacija u određenim društvima (primer Bosne i Hercegovine)

Analizirani stavovi kroz slučajeve u vezi sa negacionizmom su naročito bitni u zemljama koje su imale sukobe u proteklom periodu i na čijoj su teritoriji počinjeni različiti zločini. Privatni i državni rezoni vezani za kažnjavanje za negiranje genocida, istorijske debate i istorijske istine, kao i pravda za žrtve, postaju u postratnim društvima pitanja oko kojih se redovno lome koplja. Primera radi, na području Zapadnog Balkana, veza slobode izražavanja, njeno ograničavanje i konekcija sa obimom krivičnogpravnog regulisanja poricanja ratnih zločina, uz političku situaciju u određenoj državi, veoma je značajna i ponekada čak može da parališe državne institucije kao što je slučaj u BiH.

Naime, države kao što su Republika Srbija, Republika Hrvatska i Republika Slovenija imaju kaznene sankcije za one koji javno odobravavaju, negiraju postojanje ili značajno umanjuju težinu genocida, zločina protiv čovečnosti i ratnih zločina, uz različito normativnopravno regulisanje ovih pitanja.³³⁶

I određene evropske zemlje su usvojile izričitu zabranu negiranja zločina kako bi osudile zločine i postavile preventivnu meru protiv rasizma, antisemitizma i ksenofobije, ali i narušavanja tolerancije, a jedna od glavnih svrha ovih zakona je vraćanje dostojanstva žrtvama.³³⁷ Tako npr. Austrija kažnjava negiranje, grubo umanjivanje, odobravanje ili opravdanje nacionalsocijalističkog genocida i drugih nacističkih zločina protiv čovečnosti u publikacijama i različitim medijima dok Belgija svojim zakonom zabranjuje negiranje, grubo umanjivanje, pokušaje opravdavanja ili odobravanja genocida koji je počinio nemački nacionalsocijalistički režim tokom Drugog svetskog rata.³³⁸ Druge države, zbog široke garancije slobode izražavanja koja postoji u njihovom pravnom sistemu, ne kriminalizuju poricanje genocida i drugih zločina, kao što je slučaj sa Sjedinjenim Američkim Državama.³³⁹

Bosna i Hercegovina do jula 2021. godine na *državnom nivou* nije imala takvu regulativu, iako su se kroz odredbe o izazivanju mržnje ovakva izražavanja mogla kažnjavati. Na nivou federalnih jedinica, odnosno entiteta, situacija je bila nešto drugačija. U Federaciji BiH *Krivičnim zakonom* je bilo propisano da krivično delo čini onaj ko javno izaziva ili raspaljuje narodnosnu, rasnu ili versku mržnju, razdor ili netrpeljivost

³³⁶ KZRS, čl. 387, st. 5; KZRH, čl. 325, st. 4; KZS, čl. 297, st. 2.

³³⁷ G. Baranowska, A. Wójcik, *In defence of Europe's Memory Laws*, <https://www.eurozine.com/in-defence-of-europes-memory-laws/>, 14. septembar 2021.

³³⁸ Verbotsgesetz, <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=1000207>, 14. septembar 2021, Ar.1/§3h; Loi tendant à réprimer la négation, la minimisation, la justification ou l'approbation du génocide commis par le régime national-socialiste allemand pendant la seconde guerre mondiale, https://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=fr&la=F&cn=1995032331&table_name=loi, ar. 1;

³³⁹ O situaciji vezanoj za slobodu izražavanja u Sjedinjenim Američkim Državama više reči biće rečeno u nastavku teksta.

među konstitutivnim narodima i ostalima koji žive u Federaciji BiH, i to na način da javno poriče ili opravdava genocid, zločin protiv čovečnosti ili počinjene ratne zločine utvrđene pravosnažnom odlukom Međunarodnog suda pravde, Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju ili domaćeg suda. U Republici Srpskoj i Brčko distriktu BiH nije eksplicitno bilo određeno da je zabranjeno negiranje zločina, ali moguće je bilo procesuiranje *širenja mržnje kroz negacionizam* i to u Brčko distriktu BiH kroz krivično delo izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora ili netrpeljivosti iz *Krivičnog zakona Brčko distrikta BiH*, a u Republici Srpskoj kroz krivično delo javno izazivanje i podsticanje nasilja i mržnje iz *Krivičnog zakonika Republike Srpske*.³⁴⁰

U skladu sa tim, u opštoj i pravničkoj javnosti, naročito na području BiH, krajem jula 2021. godine nastala je velika debata u pogledu toga da li se sloboda izražavanja sme ograničiti u cilju kažnjavanja pojedinaca za negiranje genocida i ratnih zločina. Ovo stoga jer je Visoki predstavnik za BiH kroz svoju odluku doneo dopunu jednog člana postojećeg *Krivičnog zakona BiH*³⁴¹, koji se odnosi na izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora i netrpeljivosti.

Prema njoj se, između ostalog, predviđa kažnjavanje za lice koje javno odobri, porekne, grubo umanji ili pokuša opravdati zločin genocida, zločin protiv čovečnosti ili ratni zločin utvrđen pravosnažnom presudom u skladu s Poveljom Međunarodnog vojnog suda pridruženom uz Londonski sporazum, Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, Međunarodnog krivičnog suda ili suda u BiH, ukoliko je izražavanje usmereno protiv grupe osoba ili člana grupe određene „s

³⁴⁰ Vid. *Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine*, Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, br. 36/2003, 21/2004, 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016 i 75/2017, čl. 163; krivično delo javno izazivanje i podsticanje nasilja i mržnje iz Krivičnog zakonika Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 64/2017, 104/2018 i 15/2021, čl. 359; krivično delo izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora ili netrpeljivosti iz Krivičnog zakona Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine*, br. 19/2020, čl. 160.

³⁴¹ U ovoj studiji neće biti ispitivana nadležnost Visokog predstavnika, niti demokratičnost u njegovim radnjama, kako to nije tema ove studije. Za detaljniji prikaz (ne)demokratičnosti odluka Visokog predstavnika i njegove nadležnosti vid.: D. Lučka, *Visoki predstavnik i bosanski lonac*, <https://dejanlucka.com/visoki-predstavnik-i-bosanski-lonac/>, 6. novembar 2022.

obzirom na rasu, boju kože, veroispovest, poreklo ili nacionalnu ili etničku pripadnost, i to na način koji bi mogao potaknuti na nasilje ili mržnju usmerenu protiv takve grupe osoba ili člana takve grupe”.³⁴²

Tačku sporenja, prevashodno među političarima, ali i u opštoj javnosti, predstavljala je kvalifikacija zločina u Srebrenici 1995. godine, odnosno određivanje zločina u kome je došlo do ubistava ogromnog broja Bošnjaka kao *genocida* ili kao *ratnog zločina protiv civilnog stanovništva i ratnih zarobljenika*.

Međunarodni tribunal za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije nakon 1991. godine (u daljem tekstu: MKSJ) u više svojih presuda³⁴³ događaje u Srebrenici je **okvalifikovao kao genocid** i izrekao presude za njega, dok se sa tom ocenom i presudama ovog tribunala nije slagao, prvenstveno deo političara, ali i deo naroda i stručne javnosti u BiH, naročito iz Republike Srpske. U tom smislu u javnosti su nastajale velike debate, koje su se kretale od preispitivanja presuda za ratne zločine do toga kolika je širina slobode izražavanja u evropskim državama danas.

Veoma značajna stvar u ovakvoj situaciji u BiH i debati oko negacionizma i slobode izražavanja je činjenica da se ta debata često nije odvijala u okviru akademskih raprava nego je otvoreno prelazila u govor kome je cilj izazivanje mržnje, o kome će biti detaljnije govoreno u sledećem poglavlju.

³⁴² Odluka visokog predstavnika kojom se donosi Zakon o dopuni Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine, 23. 7. 2021, br. 26/21, <http://www.ohr.int/odluka-visokog-predstavnika-kojom-se-donosi-zakon-o-dopuni-krivicnog-zakona-bosne-i-hercegovine/>, 10. septembar 2021; Krivični zakon Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 3/2003, 32/2003, 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018 i 46/21, čl. 145a, st. 3.

³⁴³ Vid. npr. *Slučaj Krstić*, IT-98-33, Međunarodni tribunal za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije nakon 1991. godine; *Slučaj Tolimir*, IT-05-88/2, Međunarodni tribunal za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije nakon 1991. godine; *Slučaj Popović i drugi*, IT-05-88, Međunarodni tribunal za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije nakon 1991. godine.

S tim u vezi u BiH postoji specifična situacija u kojoj se govor mržnje naročito rasplamsa nakon određenih događaja koji su vezani za bosanskohercegovačke narode, a poseban okidač za govor mržnje su bile upravo presude MKSJ, odnosno njihovo izricanje. Nakon presuda se u ogromnoj količini povećavao govor mržnje u javnom prostoru, na društvenim mrežama, internet portalima i međusobnoj komunikaciji. Taj govor su uveliko poticali i primenjivali predstavnici vlasti, kao i ostali političari. Pored toga u javnosti se se povodom ovih pitanja redovno dešavala politička *prepućavanja* kojima je krajnji cilj bio dobijanje političkih poena i ujedinjavanje podrške svojim političkim idejama.³⁴⁴ Pri tome, ta *prepućavanja* su znala biti veoma žestoka, i otvarati stare rane, dok se na žrtve, njihove roditelje, supružnike i decu ubijenih praktično i nije obraćala preterana pažnja, sem par julskih dana u godini kada se svake godine vrši ukop posmrtnih ostataka u Srebrenici. Time su se žrtve i njihove porodice dodatno viktimizovale i dehumanizovale, a njihova patnja se stavljala sa strane, jer su u prvi plan stavljani političari i njihovi obraćuni.³⁴⁵

Celokupan sled događaja vezan za dopune *Krivićnog zakona BiH* je pored debate o negacionizmu, slobodi izražavanja i mogućnosti njenog ogranićenja doveo i do jedne od većih političkih kriza na području BiH,³⁴⁶ a postavilo se i dosta dodatnih pitanja u vezi sa samim zakonom.

³⁴⁴ Kao primer u tom smeru može da posluži status Rajka Vasića, člana Glavnog odbora političke partije Savez nezavisnih socijaldemokrata koji je 2018. godine na društvenoj mreži Tviter (*Twitter*) napisao: „Nešto mislim, ako toliko volite taj genocid nad vama, sačekajte sledeću priliku”. Ovaj preteći status, odnosno govor mržnje je objavio u dane ukopa žrtava, što je bila posebno strašna činjenica. – H. Ahbabović, „*Ako toliko volite taj genocid nad vama, sačekajte sljedeću priliku*”: *Source.ba* upitao SNSD kako komentariše „budalasti” tvit Rajka Vasića, <https://source.ba/clanak/Haris/470778/Ako-toliko-volite-taj-genocid-nad-vama-sacekajte-sljedecu-priliku--Sourceba-upitao-SNSD-kako-komentarise-budalasti-tvit-Rajka-Vasica>, 5. jul 2021.

³⁴⁵ D. Lućka, *Govor mržnje kod političara u Bosni i Hercegovini* – GMPBiH, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo 2021, 12-13.

³⁴⁶ Pored debate o slobodi izražavanja, njenim ogranićenjima, svrsishodnosti, mogućnosti primene, u pravnoj i političkoj sferi nastavila se i već ustaljena debata o tome da li Visoki predstavnik za BiH ima pravo da donosi zakone koji će se primenjivati u BiH, a kao svojevrsni politički „odgovor” na dopunu zakona, u Narodnoj skupštini Republike Srpske donesen je i akt o neprimenjivanju ove odluke Visokog predstavnika, dok su se politički predstavnici iz

Jedno od **prvih** je bilo *pitanje mogućnosti sprovođenja primene ovog člana u praksi*, kako su i dosadašnje krivične sankcije vezane za govor mržnje u BiH izricane kao incident a ne pravilo. Kada se tome doda i činjenica da su predstavnici institucija iz Republike Srpske najavljivali da neće sprovoditi postupke niti postupati po izmenjenim odredbama, ovo pitanje je postalo još teže za odgovoriti, što je povezano sa **pitanjem** koje je vezano za *mogućnost kažnjavanja na celoj teritoriji države*, kako se primena zakona na ovaj način ograničava samo na područje Brčko distrikta BiH i Federacije BiH.

Treće pitanje vezano za ovu problematiku je i ono vezano za *opstrukcije primene od strane pojedinih političkih krugova*, koji su najavili da ne podržavaju date odredbe i da će se truditi da ne dođe do primene zakona u praksi.

Četvrto pitanje je pitanje *uskog definisanja zločina koji se ne smeju negirati u samoj odredbi*, odnosno navođenje da je kažnjivo negiranje samo zločina genocida, zločina protiv čovečnosti ili ratnog zločin utvrđenih pravosnažnom presudom u skladu s Poveljom Međunarodnog vojnog suda pridruženom uz Londonski sporazum od 8. avgusta 1945. ili Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju ili Međunarodnog krivičnog suda ili suda u BiH, čime se drugi zločini koji nisu ispitivani pred sudovima mogu negirati. Normiranjem negacije zločina kao krivičnog dela treba da se štiti dostojanstvo žrtava, međutim, ovako se štiti samo dostojanstvo žrtava i njihovih porodica koje su uspele da dobiju zadovoljenje pravde pred eksplicitno određenim pravnim organima, dok za zločine za koje ne postoje pravosnažne presude i koji su npr. deo istorijske istine ili istorijskog sećanja nema zaštite u okviru ovog člana.

Takođe, veoma je **bitno** *pitanje konkretizacije reči „podsticanje na nasilje”* u kontekstu negiranja genocida i problematika vezana za njega, odnosno *pitanje oko suštine propisivanja krivičnog dela u kome nije svako negiranje zločina ujedno i krivično delo* koje se može procesuirati prema *Krivičnom zakonu BiH* jer moraju biti ispunjeni uslovi koje zakon predviđa, te pored

Republike Srpske u institucijama BiH povukli iz odlučivanja o određenim pitanjima, čime je kriza dobila i novu dimenziju.

samog čina odobravanja, poricanja, grubog umanjivanja i opravdavanja zločina, neophodno je da su te radnje usmerene protiv grupe osoba ili člana grupe određene s obzirom na rasu, boju kože, veroispovest, poreklo ili nacionalnu ili etničku pripadnost, da su učinjene u javnosti i da potiču nasilje ili mržnju.

Tu su naravno i mnoga druga pitanja vezana za sprovođenje ove odredbe *Krivičnog zakona BiH* u praksi. Situacija u kojoj do završetka pisanja ove studije nije podignuta nijedna optužnica u smislu ovog člana *Krivičnog zakona BiH*, i pored više desetina prijava, govori u prilog tome da je veoma teško primeniti određene zakonske odredbe u okviru kojih postoji toliko otvorenih pitanja na koja tek treba dati odgovor kroz pravni sistem i samo pravosuđe u BiH.

2.1.3. Govor mržnje

Govor mržnje je sveprisutna pojava u svetu, međutim, trenutno ne postoji njegova opšteprihvaćena definicija. Različiti međunarodni instrumenti za zaštitu ljudskih prava, politike i dokumenti ga na drugačiji način definišu, mnoge organizacije koje se bave ljudskim pravima takođe imaju svoje definicije, u zakonima se on drugačije inkriminiše, i generalno postoji dilema kako na pravilan način odrediti šta sve spada pod pojam „govora mržnje”. Kao temelj za određenje govora mržnje se uzimaju već spomenuti međunarodni instrumenati za zaštitu ljudskih prava, stavovi sudova (naročito ESLJP), te preporuke međunarodnih organizacija i tela koja se bave borbom protiv rasizma i netolerancije.³⁴⁷

Definicija govora mržnje koja se veoma često koristi u evropskim državama je ona prema kojoj **govor mržnje** predstavljaju „svi oblici izražavanja kojima se širi, podstiče, promoviše ili opravdava rasna mržnja, ksenofobija, antisemitizam ili drugi oblici mržnje zasnovani na netoleranciji, uključujući tu netoleranciju izraženu kroz agresivni

³⁴⁷ F. Dragičević, „Govor mržnje, izborni proces i pravo na slobodu izražavanja”, *Sveske za javno pravo*, Fondacija Centar za javno pravo, Sarajevo 2019, 27.

nacionalizam i etnocentrizam, diskriminaciju i neprijateljstvo prema manjinama, migrantima i ljudima imigrantskog porekla”.³⁴⁸

Dakle, izražavanje koje je pogrdno, uvredljivo, ima za cilj zastrašivanje ili uznemiravanje i podstiče nasilje, mržnju ili diskriminaciju pojedinaca ili grupa koje se odlikuju specifičnim karakteristikama (zasnovanih na rasnoj, nacionalnoj, etničkoj i verskoj pripadnosti... ali i onih baziranih na nekom drugom ličnom svojstvu, kao što su pol, seksualna opredeljenost, različito mišljenje, društveno poreklo itd.) podvodi se pod govor/jezik mržnje. Govor mržnje se može širiti kroz pisanu, usmenu i vizuelnu komunikaciju, ali i kroz masovne medije i druge forme delovanja u javnosti, kao što je internet.³⁴⁹

Ovakav govor predstavlja ozbiljnu i jasnu opasnost za samu „koheziju demokratskog društva, zaštitu ljudskih prava i vladavinu prava”, a delovanje protiv njegovog korišćenja se usmerava na „zaštitu pojedinaca i grupa, a ne određenih uverenja, ideologija ili veroispovesti”, dok ograničenje vezano za njega ne bi smelo da se zloupotrebi u cilju ućutkivanja kritike, političke opozicije ili verskih uverenja.³⁵⁰

Pojavni oblici govora mržnje su najčešće: ksenofobija i rasna diskriminacija, antisemitizam i podsticanje etničke mržnje u drugim oblicima, izazivanje religijske mržnje, homofobija i transfobija.

³⁴⁸ Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to Member States on „Hate Speech”, Committee of Ministers: 1997/607th meeting of the Ministers' Deputies, Scope.

³⁴⁹ *EU Human Rights Guidelines on Freedom of Expression Online and Offline 9647/14*, Council of the European Union, Brussels 2014, 28; *Nacrt metodologije – Govor mržnje i zločin mržnje kao instituti međunarodnog i domaćeg prava – Osnovi metodologije i strategije za borbu protiv govora mržnje i zločina mržnje*, Komitet pravnik za ljudska prava YUCOM – Nacionalna koalicija za toleranciju protiv zločina mržnje, Beograd 2007, 2; *UNITED Thematic Leaflet no 3 – How to Understand and Confront Hate Speech*, UNITED for Intercultural Action, 2007, http://www.unitedagainstracism.org/wp-content/uploads/2014/05/HateSpeechLeaflet_GB.pdf, 11. septembar 2021; D. Lučka, GMPBiH, 5.

³⁵⁰ Preporuka ECRI-ja u pogledu opšte politike br. 15 o borbi protiv govora mržnje, Evropska komisija za borbu protiv rasizma i netolerancije – PEPOP, Savet Evrope, Strazbur 2016.

2.1.3.1. Ksenofobija i rasna diskriminacija

Prema *Konvenciji o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije* **rasna diskriminacija** predstavlja svako „razlikovanje, isključivanje, ograničavanje ili davanje prvenstva” zasnovano na „rasi, boji, precima, nacionalnom ili etničkom poreklu”, koje ima za cilj ili za rezultat da naruši ili da kompromituje „priznavanje, uživanje ili vršenje, pod jednakim uslovima, prava čoveka i osnovnih sloboda” u bilo kojoj oblasti javnog života.³⁵¹

Države koje su prihvatile navedenu konvenciju imaju dužnost da „svim odgovarajućim sredstvima i bez odlaganja sprovode politiku” koja teži da ukine svaki oblik rasne diskriminacije. U tom pogledu one bi trebalo da osude propagandu i sve organizacije koje se rukovode idejama ili teorijama zasnovanim na superiornosti neke rase ili grupe osoba izvesnog etničkog porekla; ili koje žele da opravdaju ili podrže svaki oblik rasne mržnje ili diskriminacije. Pri tom, države imaju za dužnost da usvoje pozitivne mere u cilju ukidanja podsticanja na takvu diskriminaciju, odnosno da utvrde kao krivično delo svako širenje ideja koje se zasnivaju na „superiornosti ili rasnoj mržnji”, „svako podsticanje na rasnu diskriminaciju”, kao i sva dela nasilja, ili izazivanja na nasilje, koje je upereno protiv rase ili svake grupe osoba druge boje kože ili drugog etničkog porekla, kao i pružanje pomoći rasističkim aktivnostima.³⁵²

Ksenofobija predstavlja strah od stranaca, odnosno neprijateljsko držanje prema strancima ili prema članovima određenih potkultura, kojima se pripisuju negativne ljudske osobine. Često je povezana sa etnocentrizmom i stavom da je vlastita kultura superiornija u odnosu na ostale, a u širem značenju obuhvata i celokupan spektar negativnih stavova prema drugom i drugačijem.³⁵³

Iako se rasizam, rasna diskriminacija, ksenofobija i srodni oblici netolerancije uzimaju kao naročito opasan vid diskriminacije i

³⁵¹ International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, United Nations General Assembly, 2106(XX), 1965, ar. 1-4.

³⁵² *Ibid.*

³⁵³ A. Mimica, M. Bogdanović, *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd 2007, 267–268.

označavanja pojedinaca kao manje vrednih zbog njihovih specifičnosti, oni, uprkos određenim naporima nekih država i međunarodne zajednice, opstaju, pa čak i *rastu*, neprestano usvajajući nove oblike, „uključujući tendencije uspostavljanja politike zasnovane na rasnoj, verskoj, etničkoj, kulturnoj i nacionalnoj superiornosti ili isključivosti”.³⁵⁴

Pojave ksenofobije i rasizma imaju svoje korene u istorijskim okolnostima, socijalnim promenama, krizama, obrazovanju i mnogim drugim društvenim elementima, i javljaju se u mnogim društvenim porama, od otvoreno rasističkih, preko ultranacionalističkih do onih svakodnevnih i ponekada nesvesnih.³⁵⁵

Kao pojave koje su suprotnost toleranciji i demokratskim idealima i koje udaraju u samu suštinu ljudskih prava, njihovo dozvoljavanje može da potkopava ljudsko dostojanstvo i izaziva mržnju među ljudima.

Karakterističan slučaj vezan za ove probleme je predmet ***Glimerven i Hahenbek protiv Holandije***, u kome se radilo o dvojici Holandana, koji su bili članovi političke stranke Narodni savez Holandije (*Nederlandse Volks-Unie*; u daljem tekstu: NSH), čiji je osnovni princip, između ostalih, bio i to da svaka nacija ima odgovarajuću državu zato što državi najbolje služi *etničko homogeno*, a ne *rasno izmešano* stanovništvo. Njima je onemogućeno da se kandiduju za opštinske izbore, a g. Glimerven (*Glimmerveen*) je i osuđen zato što je posedovao određene letke sa ciljem njihove distribucije, za koje je sud utvrdio da podstiču rasnu diskriminaciju.³⁵⁶

U tim lecima je postojala kombinovana upotreba reči kao što su: „beli Holandani, beli sugrađani, naši beli ljudi”, i odlomci kao što su: „Istina je da najvećem delu našeg stanovništva već duže vremena dosta prisustva u našoj zemlji stotina hiljada Surinamera, Turaka i drugih takozvanih sezonskih radnika, koji, štaviše, ovde uopšte nisu potrebni i za koje vlasti,

³⁵⁴ Measures to Combat Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance, United Nations General Assembly, A/RES/53/133, 1999.

³⁵⁵ Vid. A. Wimmer, „Explaining Xenophobia and Racism: A Critical Review of Current Research Approaches”, *Ethnic and Racial Studies* (ed. M. Bulmer), Routledge, 1997, 18–41.

³⁵⁶ *Glimmerveen and Hagenbeek v. the Netherlands*, Applications nos. 8348/78 and 8406/78, 11 October 1979.

kao sluge našeg naroda, samo treba da se pobrinu da ti neželjeni stranci što pre napuste našu zemlju”, „da će NSH nastaviti svoju bitku za bele ljude Holandije sve dok se politička moć (određenih političkih partija) i drugih povezanih strana definitivno ne slomi. Čim NSH stekne političku moć u našoj zemlji, uvešće red... i za početak, ukloniti sve Surinamere, Turke i druge takozvane sezonske radnike iz Holandije”. Gospodin Glimerven i g. Hahenbek (*Hagenbeek*) su smatrali da im je, između ostalih, ugroženo i njihovo pravo na slobodu izražavanja *uopšte* i pravo na slobodu izražavanja *u kontekstu izbora*, te su uputili podnesak u Strazbur.³⁵⁷

Komisija je pri odlučivanju naglasila da je opšta svrha klauzule o zabrani zloupotrebe prava da spreči totalitarne grupe da u svom interesu *eksploatišu* principe navedene u Konvenciji. Gledajući takav stav, konstatovano je da je politika koju zagovaraju g. Glimerven i g. Hahenbek inspirisana opštim ciljem da se uklone svi nebelci sa teritorije Holandije, potpuno zanemarujući „njihovu nacionalnost, vreme boravka, porodične veze, kao i društvena, ekonomska, humanitarna ili druga razmatranja”. Zbog toga je Komisija smatrala da ova politika jasno sadrži *elemente rasne diskriminacije* koja je zabranjena Konvencijom i drugim međunarodnim sporazumima, te da su g. Glimerven i g. Hahenbek u suštini nastojali da iskoriste slobodu izražavanja kako bi obezbedili osnovu u EKLJP za pravo da se bave aktivnostima koje su suprotne tekstu i duhu Konvencije i koje bi, ukoliko bi dobile zaštitu, doprinele uništavanju drugih prava i sloboda.³⁵⁸

Klasičan slučaj u ovom pogledu je i dosta raspravljani ***Fere protiv Belgije***. Belgijski političar i poslanik, koji je bio predsednik partije Nacionalni front (*Front National*) je osuđen zbog distribucije izbornog materijala u kome je traženo da se uspostavi prvenstvo u zapošljavanju za Belgijance i Evropljane, uz pozive da se odupre islamizaciji Belgije, da se prekine s „politikom pseudo-integracije”, da se „lica bez zaposlenja vanevropskog porekla vrate u svoje zemlje” i sl. Takođe, program partije se zalagao za strože propise o pristupu vlasništvu nad nekretninama u Belgiji, za sprečavanje trajnog naseljavanja vanevropskih porodica i za

³⁵⁷ *Ibid.*

³⁵⁸ *Ibid.*

stvaranje etničkih geta. Zbog ovakvog izražavanja g. Fere (*Féret*) je osuđen na društveno koristan rad i oduzeto mu je pasivno biračko pravo na deset godina. Sa druge strane on je smatrao da je prekršeno njegovo pravo na slobodu izražavanja.³⁵⁹

Evropski sud je istakao da je od suštinskog značaja u demokratskom društvu to da se štiti slobodno odvijanje političke rasprave i da se politički govor ne može ograničavati bez *imperativnih razloga*. Međutim, sloboda političke rasprave *ne treba da ima apsolutan karakter*. Tolerancija i poštovanje jednakog dostojanstva svih ljudskih bića predstavljaju temelj demokratskog i pluralističkog društva i iz toga proističe da se može u načelu oceniti da je nužno sankcionisati, čak i predupređivati, sve oblike izražavanja kojima se propagira, ohrabruje, promoviše ili opravdava mržnja zasnovana na netoleranciji. Evropski sud nije osporio da političke partije imaju pravo da javno brane svoje stavove, čak i ako neki od njih povređuju, šokiraju ili zabrinjavaju jedan deo stanovništva. Ipak, one bi trebalo da *izbegavaju da to čine zalažući se za rasnu diskriminaciju* i pribjegavajući uvredljivim ili ponižavajućim izrazima ili stavovima.³⁶⁰

Za podsticanje na mržnju *nije nužno potrebno* pozivanje na neki od činova nasilja ili na neko drugo kažnjivo delo; povrede lica počinjene vređanjem, izvrgavanjem podsmehu ili klevetanjem nekih delova stanovništva ili specifičnih grupa, *dovoljne su* da bi organi vlasti dali prednost borbi protiv rasističkog govora u odnosu na „neodgovornu slobodu izražavanja koja vređa dostojanstvo, ili čak ugrožava bezbednost tih delova ili tih grupa stanovništva”. Ergo, politički govori koji podstiču na mržnju zasnovanu na verskim, etničkim ili kulturnim predrasudama predstavljaju opasnost za društveni mir i za političku stabilnost u demokratskim državama, i u tom smislu Evropski sud je zaključio da izrečena kazna nije prekršila pravo na slobodu izražavanja, s obzirom da je jasno da su komentari mogli podstaći mržnju prema strancima, posebno u uslovima zagrejane političke situacije uoči izbora.³⁶¹

³⁵⁹ *Féret c. Belgique*, Requête no 15615/07, 16 juillet 2009; Deo opisa i određene konstatacije u slučaju parafrazirane su iz: D. Lučka, GMPBiH, 6–7.

³⁶⁰ *Ibid.*

³⁶¹ *Ibid.*

Ako bismo sumirali ovaj stav Evropskog suda, mogli bismo zaključiti da je, donekle iznenađujuće, ESLJP „otišao korak dalje uskraćujući pravnu zaštitu političkim predstavnicima koji se služe govorom mržnje u političkoj debati i onda kada taj govor nije praćen pozivom na nasilje ili nekom drugom inkriminisanom radnjom”. Kako Violeta Beširević navodi, ovakav stav Evropskog suda u odnosu na „opasan govor” podseća donekle na napuštenu doktrinu o „lošim namerama” iz jurisprudencije u SAD, te tako značajno spušta granicu dozvoljenog govora u političkom životu; sam test „loših namera” je dozvoljavao ograničenja slobode govora ukoliko je jedina namera govora bila da podstakne ili prouzrokuje nezakonitu radnju. Ovakvim svojim stavom ESLJP je u neku ruku podržao represivnu politiku u oblasti slobode izražavanja, koja je usmerena na one koji „u političkoj borbi koriste ‘govor loših namera’ da bi uništili demokratske vrednosti”.³⁶² Postavlja se opravdano pitanje gde će biti postavljena granica „loših namera” i da li će se i samo nesaglasje sa određenim aktivnostima države/pojedinaca posmatrati u tom pogledu.

2.1.3.2. Antisemitizam

Antisemitizam predstavlja više ili manje sistematizovan skup antijevrejskih osećanja, raspoloženja ili praktičnih mera; odnosno netrpeljivost, mržnju ili predrasude prema Jevrejima. Iako se *terminom* označava mržnja prema svim semitskim narodima, u praksi se odnosi jedino na Jevreje, te se ovaj termin može uzimati i kao **antijevrejstvo**. U svom najkonkretnijem obliku uobličavao je društvenu i političku agitaciju usmerenu protiv Jevreja, još od srednjeg veka. Svoje najstrašnije forme i razmere je doživeo u nacističkoj „doktrini, politici i praksi”, kada je u genocidu stradalo oko šest miliona Jevreja.³⁶³ Preludijum za Holokaust bilo je otvoreno izražavanje mržnje i netolerancije prema Jevrejima uz plasiranje pseudonaučnih tvrdnji u

³⁶² V. Beširević, „Ubiti pticu rugalicu? Militantna demokratija u jurisprudenciji Evropskog suda za ljudska prava”, *Militantna demokratija – nekada i sada* (pr. V. Beširević), Pravni fakultet Univerziteta Union – Službeni glasnik, Beograd 2013, 98–100.

³⁶³ J. Đorđević *et al.*, *Mala politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd 1966, 44–45.

javnost o inferiornosti „semitske rase“, što je bilo začinjeno svakodnevnim agitovanjem i političkim govorima nacionalsocijalista.

Evropski sud veoma strogo gleda na izražavanja koja su u vezi sa antisemitizmom. U slučaju **Ivanov protiv Rusije**, radilo se o Pavlu Petroviču Ivanovu (*Павел Петрович Иванов*), vlasniku i uredniku mesečnika *Русское вече*. Zbog tekstova u mesečniku, u kojima je pozivao na isključenje Jevreja iz društvenog života, tvrdio da postoji uzročno-posledična veza između „društvene, ekonomske i političke nelagode i aktivnosti Jevreja“, i prikazivao „malignitet jevrejske etničke grupe“ osuđen je zbog javnog podsticanja na etničku, rasnu i versku mržnju upotrebom masovnih medija. Na suđenju je g. Ivanov tvrdio da je nevin, uz opaske da je „cionističko-fašističko vođstvo Jevreja“ izvor celokupnog zla u Rusiji, i da je cilj tekstova u njegovim novinama bio da obrazuje Ruse i Jevreje koji su „patili od cionističko-fašističke ideologije“ [*sic!*].³⁶⁴

Prema stavu Evropskog suda u ovom slučaju je jasno da je g. Ivanov objavio niz članaka koji prikazuju Jevreje kao izvor zla u Rusiji i da je i u svojim publikacijama i u izlaganjima na suđenju, dosledno poricao Jevrejima pravo na nacionalno dostojanstvo, tvrdeći da oni nisu nacija. Zbog toga ESLJP nije imao sumnje da su mišljenja g. Ivanova koja je izražavao bila izrazito antisemitskog karaktera, te da je sa njima on očigledno pokušao da *izazove mržnju* prema jevrejskom narodu. Takav opšti i žestok napad na jednu etničku grupu u suprotnosti je sa temeljnim vrednostima Konvenije, a „posebno tolerancijom, socijalnim mirom i nediskriminacijom“. Shodno tome, Evropski sud je zaključio da podnosilac predstave ne može imati koristi od zaštite koju pruža sloboda izražavanja definisana u EKLJP.³⁶⁵

Pored pojedinačnih antisemitskih ispada, posebno su opasni i oni dati kroz organizovane grupe, naročito ukoliko imamo u vidu razmere sistemskog progona Jevreja od strane organizovanih grupa i privatnih milicija u prošlosti. U jednom skorašnjem slučaju **Ajub i drugi protiv Francuske** radilo se o tri ekstremno desničarske organizacije Treći

³⁶⁴ *Pavel Ivanov v. Russia* (dec.), Application no. 35222/04, 20 February 2007.

³⁶⁵ *Ibid.*

put, Francuski rad i Nacionalistička omladina (*Troisième Voie, L'Oeuvre française and Jeunesses nationalistes*) koje su raspuštene, nakon smrti mladića koji je nastradao u tuči sa članovima jedne od njih, zbog postojanje privatne milicije, veličanja „saradnje sa neprijateljem” i podsticanja na diskriminaciju, mržnju ili nasilje. Treći put je raspušten zbog nasilnog čina, kao i na osnovu toga što je osnovao „privatne milicije”, a ne direktno zbog iskazivanja političkih stavova. Francuski rad i Nacionalistička omladina su sa druge strane, raspuštene zbog više razloga.³⁶⁶

Evropski sud je u svom odlučivanju cenio to da su svi materijali koje su organizacije širile sadržavali reference na autore teorija ili publikacija antisemitske ili rasističke prirode, kao i elemente koji podstiču i opravdavaju diskriminaciju, uključujući pozivanje na revoluciju inspirisanu ksenofobijom, izlažući postojanje „političkog judaizma” koji je neprijateljski prema nacionalnom identitetu itd. Ove organizacije su izražavale podršku licima koja su saradivala sa nacionalsocijalističkom Nemačkom i promovisala ideologiju Višijevskog režima, za čije su rasno zakonodavstvo predlagali da se primeni. Međutim nisu se zaustavile samo na tome: organizovale su i paravojne kampove za obuku, osmišljene tako da mlade aktiviste pretvore u „političke vojnike”, što je ukazivalo na postojanje indoktrinacije i obuke koje su predstavljale pretnju *obrazovanju za demokratsko društvo*.³⁶⁷

Zbog toga, ciljevi koje su članovi organizacija promovisali nesporno su, prema stavu ESLJP, sadržali elemente *poticanja na mržnju i rasnu diskriminaciju* usmerenu posebno na muslimanske useljenike, Jevreje i homoseksualce. Po mišljenju Evropskog suda, raspuštanje ove dve organizacije urađeno je na osnovu podrške ideji „demokratije sposobne da se odbrani”, u kontekstu upornog i pojačanog rasizma i netolerancije u Francuskoj, kao i u Evropi. Kroz svoja politička gledišta, propagandu i akcije, zaključeno je da su organizacije nastojale da iskoriste svoje pravo na slobodu udruživanja (i izražavanja) da *unište ideale i vrednosti* koji čine temelje

³⁶⁶ *Ayoub et autres c. France*, Requête no 77400/14, 34532/15 et 34550/15, 8 octobre 2020.

³⁶⁷ *Ibid.*

demokratskog društva. Shodno tome, one nisu dobile zaštitu Konvencije u oblasti slobode udruživanja odnosno izražavanja.³⁶⁸

Antisemitizam predstavlja problem koji je vezan za celokupan svet³⁶⁹, a ne samo isključivo za Evropu. Jevreji su obično jedni od prvih koji stradaju u izlivima nasilja, ukoliko ih ima dovoljno u određenoj zemlji, a propaganda protiv njih je uokvirena sa različitim teorijama zavere, antisemitskom literaturom i rasnim teorijama. Zbog ovih i drugih navedenih razloga, današnji antisemitizam zaista predstavlja *pretnju toleranciji*, i ukoliko bi se dopustilo njegovo širenje, lako bismo opet mogli doći do novih Kristalnih noći (*Kristallnacht*) i privatnog ili čak i u najgorem slučaju, sistemskog progona Jevreja. Naravno, pri raspravljanju o tim pitanjima ne sme se izgubiti iz vida da je neophodno ograničiti širenje antisemitizma i govora povezanog sa njim, ali ne i opravdane kritike određene jevrejske organizacije, Države Izrael ili njene vojske. Ukoliko bi došlo do takvih ograničenja, to više ne bi bilo u domenu paradoksa tolerancije, nego u domenu represivne cenzure i stvaranja jednostranih pogleda na svet.

³⁶⁸ *Ibid.*

³⁶⁹ Slučajevi vezani za antisemitizam su se raspravljali i pred Komitetom, kao što je slučaj *J. R. T. i W. G. partija protiv Kanade*. W. G. Partija i g. T. su nekoliko godina pokušavali da privuku članstvo i promovišu partijsku politiku korišćenjem poruka snimljenih na traku, koje je snimio gospodin T. i povezo ih sa Bel telefonskim sistemom (*Bell Telephone System*) u Torontu. Bilo koji građanin je mogao da sluša poruke pozivanjem odgovarajućeg telefonskog broja, a same poruke su se s vremena na vreme menjale, ali je njihov sadržaj u osnovi bio isti: pozivaoci su se upozoravala na opasnosti međunarodnih finansija i međunarodnog Jevrejstva koje vodi svet u ratove, nezaposlenost i inflaciju, kao i u urušavanje svetskih vrednosti i principa. Nacionalni organi su naložili da se telefonska komunikacija više ne koristi za širenje poruka mržnje, a g. T. je proglašen krivim za nepoštovanje suda, kako je koristio telefonske usluge za prenošenje poruka koje je bilo zabranjeno širiti. Osuđen je na godinu dana zatvora, dok je W. G. partiji naloženo da plati kaznu od 5.000 dolara. Međutim, kazne su suspendovane sve dok gospodin T. i partija ne budu koristili telefonsku komunikaciju za širenje poruka mržnje. W. G. partija i g. T. su se obratili Komitetu tvrdeći da im se krše pravo na posedovanja mišljenja i pravo na slobodu izražavanja suprotno MPGGP-u. Komitet je smatrao da autor nije iscrpeo domaće pravne lekove, i slučaj je smatrao neprihvatljivih *ratione materiae*, ali je i izrazio stav da mišljenja koja g. T. nastoji širiti putem telefonskog sistema jasno predstavlja zagovaranje rasne ili verske mržnje, što Kanada treba zabraniti prema članu 20. MPGGP-a, odnosno u skladu sa odredbom koja kaže da će se zakonom zabraniti svako zagovaranje nacionalne, rasne ili verske mržnje koje predstavlja podsticanje na diskriminaciju, neprijateljstvo ili nasilje. – *J. R. T. and the W. G. Party v. Canada*, Communication No. 104/1981, U.N. Doc. CCPR/C/OP/2, 1984.

2.1.3.3. Podsticanje etničke mržnje u drugim oblicima

Pored antisemitizma, u demokratskim državama se često javlja i iskazivanje mržnje prema drugim etničkim grupama. Najznačanije skupine u tom pogledu, gledajući Evropu, svakako su Romi³⁷⁰ i izbeglička i migrantska populacija, koja u povećanom obimu dolazi u evropske države u poslednjih deset godina.

„**Anticiganizam**“ (*anti-Gypsyism*) predstavlja specifični oblik rasizma, odnosno ideologiju koja je zasnovana na rasnoj superiornosti, a ujedno je i oblik dehumanizacije i institucionalni rasizam koji se neguje istorijskom diskriminacijom, a koji se izražava nasiljem, govorom mržnje, iskorištavanjem i stigmatizacijom usmerenom prema Romima. Evropska unija je više puta izražavala duboku zabrinutost zbog porasta rasne netrpeljivosti prema Romima koja se iskazuje, *inter alia*, antiromskom retorikom i nasilnim napadima na Rome u Evropi, što može da bude iskazano otvorenim govorom mržnje, netrepeljivošću, direktnim rasizmom, stigmatizacijom, negiranjem ili trivijalizovanjem genocida nad Romima i sl., a nekada uključuje čak i ubistva.³⁷¹

Zbog otvorene diskriminacije dobrog dela evropskog stanovništva i učvršćivanja netrepeljivosti prema Romima kroz tzv. „anticiganizam“ došlo se do značajnih prepreka naporima da se poboljšaju životne šanse i životni standard Roma, dok se mnogi Romi suočavaju sa uznemiravanjem, uvredljivim ili pretećim komentarima, pretnjama nasiljem, uvredljivim gestama ili neprikladnim gestikulacijama ili mrzilačkim komentarima o njima, što veoma lako dovodi i do fizičkog nasilja i napada na Rome.³⁷²

³⁷⁰ Termin „Romi“ se u mnogim rezolucijama i dokumentima koristi kao zajednički naziv koji obuhvata različite povezane grupe u Evropi kao što su Romi, Putnici, Sinti, Manuši, Kale, Romaničeli, Bojaši, Aškali, Egipćani, Jeniši, Domi i Lomi, čija se kultura i životni stil mogu razlikovati.

³⁷¹ PEPOP, 7, fn. 2; ECRI General Policy Recommendation No.13 on Combating Antigypsyism and Discrimination Against Roma, Adopted on 24 June 2011 and Amended on 1 December 2020, Strasbourg, December 2020; European Parliament resolution of 15 April 2015 on the occasion of International Roma Day — anti-Gypsyism in Europe and EU recognition of the memorial day of the Roma genocide during World War II, *Official Journal of the European Union* C 328, 2016, N/1,8.

³⁷² *A Persisting Concern: Anti-Gypsyism as a Barrier to Roma Inclusion*, European Union Agency for Fundamental Rights – Publications Office of the European Union, Luxembourg 2018, 3, 10.

Takođe, usled povećanog obima migracija na području Evrope, u Evropi je došlo do svojevrsnog „trends“ izražavanja **antimigrantskih osećanja i vođenja antimigrantskih kampanja**. Migranti i izbeglice se putem govora, društvenih mreža, različitih medija i sredstava informisanja, nastoje stigmatizovati, dehumanizovati i označiti za krivce za mnoge loše stvari koje se dešavaju u društvu, uz optužbe da ugrožavaju ekonomski prosperitet i društvenu koheziju u društvima domaćinima, dok se u javnosti neretko predstavljaju kao kriminalci koji su *predodređeni* da čine zločine. Uz to, primetno je obilje lažnih vesti u vezi sa ljudima u pokretu, dok se građani pozivaju da osnivaju privatne milicije da bi se zaštitili od njih, kao što su supermacistički „Odinovi vojnici“ u Finskoj.³⁷³

U vezi sa ovim pitanjima možemo spomenuti predmet ***Molnar protiv Rumunije***, u kome se radilo o Vasilu Molnaru (*Vasile Andrei Molnar*), rumunskom državljaninu i simpatizeru Nove desnice, odnosno Novog desničarskog hrišćanskog foruma (*Forumul Creștin Noua Dreaptă*), ultradesničarske organizacije iz Rumunije. On je osuđen pred rumunskim sudovima zbog distribucije plakata sa veoma netolerantnim porukama kao što su, između ostalih, one da treba „sprečiti Rumuniju da postane zemlja Roma“ ili ona da su „Rumuniji potrebna deca, a ne homoseksualci“.³⁷⁴

Nakon dolaska g. Molnara pred strazburški Sud, sam Evropski sud je konstatovao da je takvim porukama *pokušano izazivanje mržnje* prema Romima i homoseksualcima, da su te poruke predstavljale *ozbiljnu pretnju javnom poretku* i da su ujedno bile i *u suprotnosti s temeljnim vrednostima* na kojima počiva Konvencija i demokratsko društvo. Širenje poruka sa takvim sadržajem bi moglo doprineti, posebno u rumunskom kontekstu, održavanju tenzija unutar stanovništva. Odlučeno je da je osuđujuća presuda g. Molnara bila „neophodna u demokratskom

³⁷³ Migrants: Ensuring They are a Benefit for European Host Societies, Report, Doc. 13367, 2013; *Countering Xenophobia and Stigma to Foster Social Cohesion in the Covid 19 Response and Recovery*, https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbdl486/files/documents/countering_xenophobia_and_stigma_130720.pdf, 22. septembar 2021; Anti-Defamation League, *Soldiers of Odin USA – The Extreme European Anti-Refugee Group Comes to America*, <https://www.adl.org/sites/default/files/documents/assets/pdf/combating-hate/Soldiers-of-Odin-USA-Report-web.pdf>, 23. septembar 2021.

³⁷⁴ *Molnar c. Roumanie* (déc.), Requête no 16637/06, 23 octobre 2012.

društvu” kako njegovi činovi nisu bili kompatibilni sa demokratijom i ljudskim pravima i stoga nisu zaštićeni slobodom izražavanja.³⁷⁵

Stereotipan i stigmatizirajući govor mržnje prema ljudima u pokretu i Romima, može da ima, a u praksi često i dolazi do toga, direktne negativne posledice na njihove sudbine, jer se stvara pogodno tlo za podgrevanje atmosfere netrpeljivosti i linča, pozivanja na nasilje i jačanje predrasuda. Nije za čuditi da zbog toga vlasti u određenim državama (kao što je Hrvatska) i državni službenici u njima, *sistematski krše ljudska prava* ovih kategorija, od diskriminacije Roma u svakodnevnom životu, do torture prema migrantima i izbeglicama na graničnim prelazima. Radi ispravljanja stavova koji dovode do takvih postupanja, nekada je neophodno ne tolerisati netolerantne koji šire mržnju i potiču na nasilje, a sve u cilju održanja demokratije, tolerancije, prava drugih i ljudskih prava.

Etnička mržnja isto tako može biti usmerena i **prema drugim etničkim grupama** koje žive u istoj državi, kao i njihovim običajima, religiji ili specifičnim obeležjima. U tom smislu kao primer može da posluži **predmet Smajić** iz prakse sudova u BiH.

Osnovni sud Brčko distrikta je Abedina Smajića osudio za krivično delo izazivanje nacionalne, rasne i verske mržnje, razdora ili netrpeljivosti zbog toga što je na internetskom forumu pisao postove u kojima je navodio, između ostalog, i sledeće: „Slike će uskoro, moram naći malo vremena, jer radim, a sada će ovaj smrdski Božić pa se u Brčkom ne radi pa ću se razletiti slikati ova dva njihova moguća koridora kroz Brčko i kako nemaju nikakve šanse da preuzmu Brčko, samo ako mi budemo imali ikakvu organizaciju. [...] i u svim planovima prvo treba udariti na Iličku i Grčicu, jer ta dva naselja su danas za Srbe pitanje opstanka. [...] Ako bude kakvih vojnih scenarija, mi prvo moramo udariti na Bukvik, Gajeve i Cenk i riješiti se opasnosti iza leđa, baš kao što smo uradili 92. kada riješimo ta srpska sela u svom zaleđu, imaćemo slobodan koridor prema Gradačcu i Srebreniku. [...] Sa Ivika, Mujkića i Gluhakovca treba napasti prema Grbavici i Krepšiću i pokušati izaći na Lončare i spojiti se sa Orašjem ako bi lahko pali Grbavica i Krepšić, Srbe više ne bi imalo šta braniti sve do Šamca.”, „ [...] tu žive Srbi naseljeni iz raznih vukojebina a

³⁷⁵ *Ibid.*

malo je gradskog srpskog stanovništva, Ilička je uglavnom baza SDS-a i radikalnih elemenata iz srpskog naroda pa je tu prisutan i ravnogorski pokret. Dakle, Ilička je naselje uglavnom radikalno nastrojenih Srba koji bi najprije zakuhali sa brčanskim Bošnjacima i koje [...] treba prvo napasti i neutralisati, jer bi time Srbi u Brčkom izgubili jako i veliko uporište u gradu Brčkom". Ustavni sud BiH je u okolnostima navedenog predmeta našao da se g. Smajić ne može pozivati na konvencijsko pravo na slobodu izražavanja, kako se u stvari radi o zloupotrebi prava.³⁷⁶

Kada je slučaj došao do ESLJP, Evropski sud je pri odlučivanju u ovom slučaju bio stava da je predmet objava Abedina Smajića, čak i ako su one napisane *u hipotetičkoj formi*, dirnuo u veoma osetljivu materiju etničkih odnosa u posleratnom bosanskohercegovačkom društvu, pa je imajući u vidu okolnosti predmetnog slučaja, odlučio da je mešanje u pravo na slobodu izražavanja bilo dopušteno te je proglasio predstavku nedopuštenom.³⁷⁷

Podsticanje etničke mržnje može da dolazi i od strane političkih partija, a ne samo od strane pojedinaca. Tako se u ***slučaju Srpska radikalna stranka dr Vojislav Šešelj*** radilo o novčanoj kazni koju je ovoj stranci izrekla Centralna izborna komisija BiH zbog toga što se iz vozila opremljenog razglasom sa oznakama partije, prilikom pozivanja građana na predizborni skup koji se trebao održati istog dana puštala pesma sa stihovima „Spremite se, spremte četnici, krvavi se sprema boj, spremte se, spremte četnici, silna će borba da bude...”, a sami ljudi u vozilu su imali crnu zastavu sa likom koji liči na mrtvačku glavu, što je izazvalo negodovanje, uznemirenost i osudu ogromnog broja građana. Ustavni sud je odlučujući po apelaciji Srpske radikalne stranke dr Vojislav Šešelj odlučio da je s obzirom na specifičnost aktuelne situacije u BiH, te posmatrajući percepciju predmetne pesme u širem kontekstu BiH, nesporno da se ponašanje ove partije može podvesti pod ograničenje u okviru koga nije dozvoljeno u toku izborne kampanje koristiti se jezikom koji bi nekoga mogao *navesti ili podstaći na nasilje ili širenje mržnje*, ili objavljivati ili upotrebljavati slike, simbole, audio i video zapise, SMS

³⁷⁶ *Slučaj Smajić*, AP 454/13, 20. april 2016; *Presuda br. 96 0 K 006861* 10 K, 30. januar 2012.

³⁷⁷ *Smajić v. Bosnia and Herzegovina*, Application no. 48657/16, 16 January 2018.

poruke, internet komunikacije ili druge materijale koji mogu tako delovati. Stoga je Ustavni sud BiH navode o povredi prava na slobodu izražavanja odbacio kao *prima facie* neosnovane.³⁷⁸

2.1.3.4. Religijska mržnja

Religijska mržnja i njeno izazivanje su stari koliko i same religije, a kroz istoriju je bila i jedan od najvećih izvora sukoba na planeti. Čak se i sam moderni pojam tolerancije razvijao uz filofska promišljanja o neophodnosti verske trpeljivosti. Verska tolerancija je u modernim demokratskim društvima šraf povezivanja bez kojeg bi i demokratija i ljudska prava bili nezamislivi. Međutim, u praksi se religijska mržnja i dalje ispoljava, kroz različita izražavanja klera, laika i ostalih građana. Takođe, u govoru mržnje nekada je veoma teško razlikovati religijsku, versku i rasnu mržnju, jer su one često pomešane.

Kako navodi Evropski sud, države imaju obavezu da radi osiguranja verskog mira, ograniče izražavanja koja su *krajnje uvredljiva* za druge i koja *krše prava drugih* i *ne doprinose bilo kakvom obliku javne rasprave*. Ipak, kao što kazuje Venecijanska komisija, to ograničenje izražavanja ne bi trebalo da se odnosi na verske uvrede, odnosno uvrede verskih osećanja, ukoliko nema elementa *podsticanja na mržnju* kao bitne komponente takvog izražavanja.³⁷⁹

U pogledu religijske mržnje imamo slučaj ***Belkasem protiv Belgije***, u kome se radilo o Fuadu Belkasemu (*Fouad Belkacem*), vođi i portparolu organizacije *Sharia4Belgium*, koji je osuđen zbog niza

³⁷⁸ *Slučaj Srpska radikalna stranka dr Vojislav Šešelj*, AP 3408/06, 17. mart 2009; Izborni zakon Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 23/2001, 7/2002, 9/2002, 20/2002, 25/2002, 4/2004, 20/2004, 25/2005, 52/2005, 65/2005, 77/2005, 11/2006 i 24/2006, čl. 7.3/1/7.

³⁷⁹ *Otto-Preminger-Institut v. Austria*, Application no. 13470/87, 20 September 1994, § 56; L.-L. Christians *et al.*, *European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission) Report on the Relationship Between Freedom of Expression and Freedom of Religion: The Issue of Regulation and Prosecution of Blasphemy, Religious Insult and Incitement to Religious Hatred*, Venice, 2008, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2008\)026-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2008)026-e), 29. septembar 2021, § 64.

video snimaka koje je objavio na Jutjubu (*You Tube*) u kojima je pozivao gledaoce da savladaju nemuslimane, „nauče ih lekciju” i bore se protiv njih.³⁸⁰

Po mišljenju ESLJP takvo izražavanje predstavlja žestoki napad pun mržnje koji je nespojiv sa vrednostima tolerancije, društvenog mira i nediskriminacije. Evropski sud je konstatovao da primedbe g. Belsama sa kojim je on zagovarao džihad i branio šerijat uz poziv na nasilje mogu da se smatraju „govorom mržnje”; svaka država može zauzeti stav protiv političkih pokreta zasnovanih na verskom fundamentalizmu, kao što su pokreti koji imaju za cilj uspostavljanje politike zasnovane na šerijatskom pravu. Evropski sud je utvrdio i da nema sumnje u snažan sadržaj mržnje koji je diseminisao g. Belkasem jer je kroz svoje snimke nastojao da natera ljude da diskriminišu, mrze i budu nasilni prema nemuslimanima. Shodno tome, g. Belkasem *ne može imati koristi* od zaštite člana kojim se štiti sloboda izražavanja, te je njegova predstavka proglašena nespojivom sa Konvencijom.³⁸¹

Takođe, suprotno ekstremistima u islamu, veliki problem u demokratskim društvima može predstavljati i islamofobija. Tako se u predmetu **Norvud protiv Ujedinjenog Kraljevstva** radilo o g. Norvudu (*Mark Anthony Norwood*), koji je bio aktivista ultradesničarske Britanske nacionalne partije (*British National Party*), i koji je između novembra 2001. i januara 2002. godine izložio u prozoru svog stana na prvom spratu veliki plakat koji sadrži fotografiju Kula bliznakinja u plamenu, reči „Islam napolje iz Britanije – zaštitite britanski narod” i simbol polumeseca i zvezde pod znakom zabrane. Plakat je uklonila policija na osnovu pritužbe predstavnika javnosti, a g. Norvud je kažnjen zbog njegovog isticanja. On se žalio ESLJP-u da mu je prekršeno pravo na slobodu izražavanja.³⁸²

Evropski sud je u svom odlučivanju zanemario argument g. Norvuda da je plakat bio izložen u ruralnom području koje nije u velikoj meri

³⁸⁰ *Belkacem c. Belgique* (déc.), Requête no 34367/14, 27 juin 2017.

³⁸¹ *Ibid.*

³⁸² *Norwood v. the United Kingdom* (dec.), Application no. 23131/03, 16 November 2004.

pogođeno rasnom ili verskom napetošću, pa stoga nema dokaza da je to video neko od muslimana. Nasuprot tome, ESLJP je zaključio da je takav opšti i žestok napad na versku grupu, koji povezuje tu *grupu u celini* sa teškim terorističkim činom, nespojiv sa vrednostima iz Konvencije, i složio se sa ocenom domaćih sudova da su reči i plakat predstavljali *javni izraz napada na sve muslimane* u Ujedinjenom Kraljevstvu, te stoga ovakvo izražavanje nije dobilo zaštitu EKLJP.³⁸³

Religijska mržnja je, gledano kroz istoriju, veoma veliki faktor za moguće sukobe. Međutim, u primeni paradoksa tolerancije u ovakvim situacijama lako može da dođe do korišćenja instrumenata zabrane radi *ućutkivanje određene suprotstavljene religijske grupe*, ili, pak, *ućutkivanja kritike prema određenoj verskoj skupini*. To predstavlja suštinski problem za istinsku slobodu izražavanja, naročito ako imamo u vidu da su se u prošlosti pokušavali utišati glasovi koji su ukazivali na pogubnost određenih religijskih pokreta i njihovih učenja.

2.1.3.5. Homofobija i transfobija

Homofobija i transfobija predstavljaju iracionalan strah i averziju prema homoseksualnosti ili prema onima koji ne izražavaju svoj rodni identitet sa kojim su rođeni, kao i prema lezbejkama, homoseksualcima, biseksualnim i transrodnim osobama. Zasnovane su na predrasudama i slične su rasizmu, ksenofobiji, antisemitizmu i seksizmu. Manifestuju se u različitim oblicima u privatnoj i javnoj sferi, kao što su govor mržnje i podsticanje na diskriminaciju, ismevanje i verbalno, psihičko i fizičko nasilje, progoni i ubistva.³⁸⁴

Homofobični i transfobni govor mržnje su pojave koje mogu rezultirati ozbiljnim preprekama i mogućnostima pojedinaca da na nediskriminatoran način ostvaruju svoja ljudska prava u demokratskim

³⁸³ *Ibid.*

³⁸⁴ European Parliament Resolution of 24 May 2012 on the Fight Against Homophobia in Europe, European Union – European Parliament, 2012/2657(RSP), 24 May 2012, A, B; *Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU Member States – Synthesis Report*, European Union Agency for Fundamental Rights, 2009, 9.

društvima i zbog toga se naročita pažnja posvećuje netolerantnom govoru mržnje prema ovoj populaciji.³⁸⁵

U već spomenutom slučaju **Ajub protiv Francuske**, Evropski sud je konstatovao da je jasno da je zbog, između ostalog, izjava, kategoričkih reči, aktivnosti, kolektivnih akcija i podrške nasilnoj mržnji i diskriminaciji homoseksualaca, Nacionalistička omladina nastojala da iskoristi svoje pravo na slobodu udruživanja (ali i izražavanja) *u cilju uništavanja ideala i vrednosti* demokratskog društva, te joj nije odobrena zaštita Konvencije.³⁸⁶

U još jednom napred spominjanom predmetu **Molnar protiv Rumunije** g. Molnar je osuđen pred rumunskim sudovima zbog distribucije plakata sa veoma netolerantnim porukama kao što je ona da su „Rumuniji potrebna deca, a ne homoseksualci”. Prema mišljenju Evropskog suda, takvim porukama je pokušano izazivanje mržnje prema homoseksualcima. Same poruke su predstavljale *ozbiljnu pretnju javnom poretku*, bile su u suprotnosti s temeljnim vrednostima na kojima počiva EKLJP i demokratsko društvo, te je stoga odlučeno da činovi g. Molnara nisu bili kompatibilni sa demokratijom i ljudskim pravima, dakle, nisu zaštićeni slobodom izražavanja.³⁸⁷

Dobar primer u odnosu prava ljudskih prava prema govoru mržnje usmerenom prema LGBT+ zajednici predstavlja i slučaj **Vejdeland i drugi protiv Švedske**. U ovom predmetu se radilo o grupi od više lica koja su ušla u jednu višu gimnaziju i tamo podelila približno 100 letaka organizacije *Nacionalna omladina*.³⁸⁸

U tim lecima su, između ostalih, iznete i sledeće tvrdnje: „Društvo je za nekoliko decenija prešlo put od odbijanja homoseksualnosti i ostalih seksualnih devijantnosti do prihvatanja ove devijantne seksualne sklonosti. Vaši antišvedski raspoloženi profesori vrlo dobro znaju da

³⁸⁵ *Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation in the EU Member States: Part I – Legal Analysis*, European Union Agency for Fundamental Rights, Luxembourg 2009, 166.

³⁸⁶ *Ayoub et autres c. France*, § 136-137.

³⁸⁷ *Molnar c. Roumanie*.

³⁸⁸ *Vejdeland and Others v. Sweden*, Application no. 1813/07, 9 February 2012.

homoseksualnost ima moralno destruktivan efekat na samu suštinu društva i rado će pokušati da je predstave kao nešto uobičajeno i dobro. Recite im da su se HIV i sida pojavili kad i homoseksualci i da je njihov promiskuitetan način života bio jedan od osnovnih razloga širenja ove savremene kuge. Recite im da homoseksualne lobističke organizacije takođe pokušavaju da umanje značaj pedofilije i pitajte ih da li ova seksualna devijacija treba da bude ozakonjena." Zbog toga su četvorica lica proglašena krivim za izazivanje mržnje, a oni su, smatrajući da im je time povređena sloboda izražavanja, uputili predstavku Evropskom sudu.³⁸⁹

Strazburški Sud je utvrdio da je mešanje države u slobodu izražavanja bilo „propisano zakonom”, da je imalo za cilj „zaštitu ugleda i prava drugih” i da je bilo „neophodno u demokratskom društvu”. Pri tome naglasio je i da treba obratiti pažnju na formulacije u lecima, naročito na one da je homoseksualnost „devijantna seksualna sklonost” koja ima „moralno destruktivan efekat na samu suštinu društva” i da je homoseksualnost jedan od glavnih razloga širenja HIV-a i side i da „homoseksualni lobi” pokušava da umanje značaj pedofilije. Po mišljenju ESLJP-a, iako ovi iskazi ne preporučuju neposredno pojedincima da čine dela iz mržnje, oni predstavljaju *ozbiljne i tendenciozne tvrdnje*, a samo raspirivanje mržnje *ne obuhvata nužno poziv na čin nasilja ili druga krivična dela*.³⁹⁰

Sami „napadi na lica počinjeni vređanjem, ismevanjem ili klevetanjem određenih grupa stanovništva mogu biti dovoljni kako bi se vlasti opredelile za suzbijanje rasističkog govora uprkos slobodi izražavanja koja se ostvaruje na neodgovoran način”. Naglašeno je i da je diskriminacija po osnovu seksualne orijentacije *podjednako ozbiljna* kao i diskriminacija zasnovana na rasi, poreklu ili boji kože. Pozivajući se na stavove Vrhovnog suda Švedske, Evropski sud je konstatovao i da postoji pravo da se izražavaju ideje ali i da svi građani istovremeno, pored sloboda i prava, imaju i obaveze. Jedna od tih obaveza je da se u najvećoj mogućoj meri izbegavaju izjave koje neopravdano vređaju druge i predstavljaju napad na njihova prava. Uzimajući sve ovo u obzir, ESLJP je konstatovao da su izjave u lecima bile *bespotrebno uvredljive i nametane đacima*, te je odlučio

³⁸⁹ *Ibid.*

³⁹⁰ *Ibid.*

da nije došlo do povrede slobode izražavanja. Ipak, u ovom slučaju nije došlo do pozivanja na član kojim se zabranjuje zloupotreba prava, već je odluka donesena u skladu sa odredbama o slobodi izražavanja.

2.1.4. Promocija terorizma i podstrekivanje na terorizam

Terorizam predstavlja oblik specifične borbe za određene ciljeve, koja se vodi putem terora, odnosno nasilja i zastrašivanja. On u *užem smislu* označava nasilne atake pojedinaca ili grupa na žrtve koje nemaju nikakav politički značaj, kao što su slučajni prolaznici, prodavci, putnici itd., kako bi se izazvao strah i opšta nesigurnost, a u *širem smislu* podrazumeva „svaki napad na život i telo pojedinaca ili na neke objekte, sa namerom izazivanja političkih promena”, kao što su atentati na političke lidere, otmice aviona radi ucene i sl.³⁹¹

Postoji, kako navodi Savet Evrope, „očigledan sukob između terorizma i ostvarivanja ljudskih prava i sloboda”, zato što terorizam ozbiljno ugrožava osnovna prava, podriiva načela vladavine prava i pluralističke demokratije i tera države da pribegavaju restriktivnim merama. Teroristi imaju za cilj da podrivaju i/ili unište određene (demokratske) vrednosti i slobode, a pojedini se bore i za društvo koje će dezintegrisati ljudska prava. Posebne probleme predstavljaju pojedinci ili grupe koje pokušavaju da „opravdaju terorizam kao reakciju na navodno političko, ideološko, religiozno i ekonomsko nasilje u određenim delovima sveta”. Kako u određenim slučajevima takvo izražavanje može predstavljati opasnost za demokratska društva, „proširivanje zabrane izražavanja pohvale ili glorifikacije” terorizma je jedan od odgovora na njegove opasnosti. U tom pogledu, postoji veoma jasna razlika u načelima između izražavanja koja predstavlja ostvarivanje prava i nezakonitih podsticanja, ohrabriranja, podrške ili veličanja terorizma.³⁹²

Kada pričamo o jurisprudenciji Evropskog suda, moramo spomenuti slučaj ***Roj TV protiv Danske***. *Roj TV (Roj TV A/S)* je bila danska

³⁹¹ B. Krivokapić, *Leksikon međunarodnog prava*, Radnička štampa – Institut za uporedno pravo, Beograd 1998, 479.

³⁹² Mišljenje br. 8 (2006) Konsultativnog veća evropskih sudija upućeno Savetu ministara Saveta Evrope o „ulozi sudija u zaštiti vladavine prava i ljudskih prava u kontekstu terorizma”, Konsultativno veće evropskih sudija, Strazbur, 10. novembar 2006, § 12, 75, 79, 80.

kompanija i televizijski kanal, kojom je upravljala kompanija *Mesopotamia Broadcast*. Organi vlasti u Turskoj su 2006. i 2007. godine podneli žalbe Odboru za radio i televiziju Danske, tvrdeći da je Roj TV podržala Radničku partiju Kurdistanu (*Partiya Karkerên Kurdistanê*, poznatija kao PKK; u daljem tekstu: RPK), koja je klasifikovana kao teroristička organizacija, između ostalih i od strane EU. Danske institucije su kaznile Roj TV i oduzeta joj je dozvola za emitovanje zbog promovisanja terorističkih operacija RPK. Smatrajući da je povređena sloboda izražavanja, Roj TV je podneo predstavku Evropskom sudu.³⁹³

U svom odlučivanju ESLJP je uzeo u obzir, prvo, prirodu osporenih programa, koji su uključivali *podsticanje na nasilje i podršku terorističkim aktivnostima*, drugo, činjenicu da su stavovi izraženi u njima *šireni publici putem televizijskog emitovanja* i, treće, da su se *direktno odnosili* na pitanje koje je jedno od najvažnijih u savremenom evropskom društvu, a to je *sprečavanje terorizma i izraza povezanih sa terorizmom* koji zagovaraju upotrebu nasilja.³⁹⁴

Konkretno, konstatovano je da se u ovom slučaju desilo jednostrano izveštavanje sa *ponavljajućim podsticanjem na učešće u borbama i akcijama*, pridruživanjem gerilskoj grupi, kao i prikazivanjem preminulih gerilskih pripadnika kao heroja. To je u stvari bila propaganda za RPK i nije se moglo smatrati samo izjavama saosećanja. Osim toga, Evropski sud je napomenuo i da je Roj TV bila u značajnoj meri finansirana od strane RPK, što je bila *zanimljiva* činjenica. Uzimajući sve okolnosti u obzir utvrđeno je da *podsticanje na nasilje i podrška* terorističkim aktivnostima predstavljaju zloupotrebu prava, a u skladu sa tim televizijska stanica ne može imati koristi od zaštite koju pruža član kojim se štiti sloboda izražavanja jer je pokušano korišćenje ove slobode u svrhe koje su u suprotnosti sa vrednostima Konvencije.³⁹⁵

U jednom drugom predmetu, ***Herri Batasuna i Batasuna protiv Španije***, radilo se o političkim organizacijama koje su proglašene nezakonitim i raspuštene su zbog pružanja političke podrške terorističkoj organizaciji Baskijska domovina i sloboda (*Euskadi Ta Askatasuna*; poznatija kao ETA; u daljem tekstu BDS), i zbog delovanja u skladu sa njenom strategijom.

³⁹³ *Roj TV A/S v. Denmark* (dec.), Application no. 24683/14, 17 April 2018.

³⁹⁴ *Ibid.*

³⁹⁵ *Ibid.*

One su se žalile da im je uskraćeno pravo na slobodno udruživanje i slobodno izražavanje.³⁹⁶

Evropski sud je na početku svog izlaganja primetio da se odredbe o slobodi udruživanja moraju razmatrati u svetlu odredbi o slobodi izražavanja i da je zaštita mišljenja i sloboda njihovog izražavanja jedan od ciljeva sloboda okupljanja i udruživanja, kao i da se to posebno odnosi na političke organizacije s obzirom na njihovu suštinsku ulogu u osiguravanju pluralizma i pravilnom funkcionisanju demokratije. Zato se drastične mere, poput raspuštanja cele političke partije, mogu preduzeti samo u najozbiljnijim slučajevima.³⁹⁷

Evropski sud je ponovio i nalaze iz ranijih odluka da politička partija može promovisati promenu zakona ili pravne i ustavne strukture države pod dva uslova: prvo, *sredstva* koja se koriste u tu svrhu moraju u svakom pogledu biti *legalna i demokratska* i drugo, *predložena promena* sama po sebi mora biti *kompatibilna sa osnovnim demokratskim principima*. Iz toga nužno sledi da politička partija čiji lideri podstiču nasilje ili predlažu politiku koja ne poštuje demokratiju ili je usmerena na uništavanje demokratije i kršenje prava i sloboda priznatih u demokratiji ne može polagati pravo na zaštitu Konvencije protiv kazni izrečenih po tom osnovu. Od države se ne može zahtevati da *čeka*, pre nego što interveniše, dok politička partija ne preuzme vlast i ne počne preduzimati konkretne korake za sprovođenje politike nespojive sa standardima EKLJP i demokratije. Država dakle može razumno sprečiti izvršenje takve politike, pre nego što se politika pokuša implementirati kroz konkretne korake koji bi mogli naneti štetu građanskom miru i demokratskom poretku zemlje.³⁹⁸

Evropski sud je podržao i stavove domaćih sudova da ponašanje navedenih organizacija, na čijim su se skupovima mogli čuti slogani u cilju podrške zatvorenicima BDS, i preteći izrazi poput onih da je „borba jedini način” i „živela vojska BDS”, jako liče na eksplicitnu podršku nasilju i pohvale ljudima koji su povezani sa terorizmom. Naznačeno je i da se može smatrati da takvo ponašanje nosi sa sobom mogućnost izazivanja društvenog sukoba između pristalica ovih organizacija i drugih političkih opcija, posebno onih u

³⁹⁶ *Herri Batasuna and Batasuna v. Spain*, Applications nos. 25803/04 and 25817/04, 30 June 2009.

³⁹⁷ *Ibid.*

³⁹⁸ *Ibid.*

Baskiji, a da je „klima sukoba” koju su stvorile ove organizacije, rizikovala izazivanje intenzivnih reakcija u društvu, sposobnih da naruše javni red, kao što je to bio slučaj u prošlosti.³⁹⁹

Evropski sud je prihvatio nalaze Vrhovnog suda i Ustavnog suda Španije u kojima se navodi da radnje i govori koji se mogu pripisati navedenim organizacijama, uzeti zajedno, daju jasnu sliku o modelu društva koji su oni osmislili i zagovarali, što je nespojivo sa konceptom „demokratskog društva”; njihovo raspuštanje je bilo urađeno zbog zadovoljavanja „hitne društvene potrebe” i s obzirom na situaciju koja je u Španiji postojala dugi niz godina u vezi sa terorističkim napadima, a budući da su politički planovi organizacija predstavljali značajnu pretnju španskoj demokratiji. U skladu sa ovim nalazima, ESLJP je odlučio da nije došlo do narušavanja sloboda okupljanja i udruživanja, a nije posebno ispitao da li im je narušena i sloboda izražavanja, kako su u pitanju bile iste činjenice kao i one vezane za slobode okupljanja i udruživanja.⁴⁰⁰

Takođe, u smislu podrške terorizmu, značajan je i slučaj ***Pursel i drugi protiv Irske***, u kome se radilo o propisu kojim je novinarima i producentima radijskih i televizijskih programa zabranjeno emitovanje intervjua, ili izveštaja o intervjuima, sa predstavnicima Irske republikanske armije (*Irish Republican Army*, poznatije kao IRA), koja je označena kao teroristička organizacija, kao i drugih povezanih organizacija. Novinari i producenti su smatrali da to predstavlja neopravdano mešanje u slobodu izražavanja, ozbiljnu povredu njihovog prava u demokratskom društvu da saopštavaju informacije javnosti, kao i prava da primaju informacije bez nepotrebnog mešanja javnih vlasti.⁴⁰¹

Komisija je konstatovala da je u situaciji u kojoj politički motivisano nasilje predstavlja stalnu pretnju životu i sigurnosti stanovništva i gde zagovornici ovog nasilja traže pristup masovnim medijima u svrhu publiciteta, posebno teško uspostaviti *pravičnu ravnotežu* između zahteva zaštite sloboda informisanja i zaštite države i javnosti od oružanih zavera koje nastoje da sruše demokratski poredak koji garantuje tu slobodu i druga ljudska prava. Sama ograničenja su, prema stavu Komisije, osmišljena tako da predstavnicima poznatih terorističkih organizacija i njihovim političkim

³⁹⁹ *Ibid.*

⁴⁰⁰ *Ibid.*

⁴⁰¹ *Purcell and Others v. Ireland* (dec.), Application No. 15404/89, 16 April 1991.

pristicama uskrate mogućnost korišćenja elektronskih medija kao *platforme za zagovaranje* njihovog cilja, podsticanje podrške njihovim organizacijama i prenošenje utiska o njihovoj legitimnosti. Pored toga, svrha ograničenja bila je *sprečiti* teroriste da šalju kodirane poruke i promovišu nezakonite akte i nasilje. Komisija je istakla i načelo da nijedna grupa ili osoba nema pravo da obavlja aktivnosti koje imaju za cilj uništavanje bilo kog prava i slobode iz Konvencije i stoga je odlučila da su ograničenja bila opravdana.⁴⁰²

Ograničenja slobode izražavanja su naročito došla do izražaja u „**ratu protiv terorizma**” nakon terorističkih događaja od 11. septembra 2001. godine, i to po pitanjima šta znači „podrška” terorizmu ili „promovisanje” terorističkih aktivnosti. Određene zemlje su kroz svoju praksu i akte počele da strože gledaju na promovisanja terorističkih ili subverzivnih aktivnosti u podrivanju demokratskog poretka.

Međutim, ovakva gledanja mogu da budu veoma skliska na pravnom terenu, jer nekada nije jasno šta su to konkretno *subverzivne aktivnosti* i gde je granica koja se ne sme preći u ograničenju prava, što je generalno problem u celokupnoj filosofiji netolerancije netolerantnih. Ljudska prava u takvoj situaciji često ustupaju mesto određenim državnim interesima u ustavnoj demokratiji; jasno je da je kumulativni efekat zakonskih promena i inicijativa u stvari ponovna kalibracija pravnog odnosa između pojedinca i države, u kome se pojedincu ograničavaju određene slobode. Prava pitanja u takvim situacijama su: u kom obimu se sprovode ograničenja (koliko se širi ograničenje slobode izražavanja) [?], zbog čega se to radi (da li se ide i šire od podrške terorizmu) [?] i prema kome su usmerena (pravim pretnjama ili prema nesaglasnim glasovima u javnosti) [?].⁴⁰³

2.1.5. Podsticanje na nasilje

Podstrekiivanje na nasilje generalno predstavlja podsticanje druge osobe ili grupe lica na izvršenje određenog nasilnog čina nad drugim osobama. Postoji i u drugim težim oblicima kao što je *podsticanje na činjenje etničkog čišćenja* ili *podsticanje na izvršenje genocida i ratnih zločina*.

⁴⁰² *Ibid.*

⁴⁰³ P. Macklem, „Militant Democracy, Legal Pluralism, and the Paradox of Self-determination”, *International Journal of Constitutional Law*, Oxford University Press – New York University School of Law, 2006, 489, 492–493.

Dobar primer za shvatanje pogubnosti zla podsticanja na nasilje/zločine/genocid je slučaj naciste **Julijusa Štrajhera** (*Julius Streicher*), osnivača i urednika antisemitskog nedeljnika *Jurišnik* (*Der Stürmer*). U ovom nedeljniku jevrejski narod je prikazivan kao parazitski, neprijateljski, zaverenički, seksualno devijantan i zao, pa čak i kao „širilac bolesti”. Takvom propagandom punom mržnje Štrajher je podsticao Nemce na aktivni progon, ubistva i istrebljenje Jevreja, što je dovelo do ogromnih stradanja jevrejskog naroda. Zbog svojih aktivnosti i rada na istrebljenju Jevreja, Julijus Štrajher je osuđen na smrt vešanjem u Nirnberškom procesu.⁴⁰⁴

U ovom pogledu značajno je spomenuti i *Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida* u kojoj se eksplicitno navodi da je kažnjivo neposredno i javno podsticanje na vršenje genocida⁴⁰⁵, kao i krivične zakone koji inkriminišu ovakvo ponašanje, kao što su, primera radi, *Kazneni zakon Hrvatske* ili *Krivični zakonik Crne Gore*.⁴⁰⁶ Ovi zakoni predviđaju i kazne za one koji podstiču na nasilje i mržnju prema drugim ljudima zbog njihovih osobina, kao što su nacionalnost, rasa, vera itd.⁴⁰⁷ Takođe, u vezi sa „podsticanjem” i slobodom izražavanja američki Vrhovni sud je razvio veoma značajnu praksu „jasne i postojeće opasnosti”, koja će biti objašnjena u nastavku rada u za to predviđenom delu.

⁴⁰⁴ W. K. Timmermann, „Incitement in International Criminal Law”, *International Review of the Red Cross*, Red Cross, 2006, 827–828.

⁴⁰⁵ U radu na donošenju ove konvencije veoma značajnu ulogu je imao i jugoslovenski delegat, pravnik, profesor i doajen međunarodnog prava Milan Bartoš, koji se žustro zalagao za donošenje ovih odredbi, jer je smatrao da je prva faza zločina u Drugom svetskom ratu bila priprema i mobilizacija masa, putem teorija širenih kroz propagandu, od strane krugova koji su finansirali takvu propagandu. Da se takvi činovi više nikada ne bi ponovili, prvi korak u kampanji sprečavanja genocida, govorio je Baroš, treba da bude „sprečavanje podsticanja na zločin”. – Eighty Fourth Meeting, Held at Palais de Chaillot, Paris, on Tuesday, 26 October 1948, 6th Committee, General Assembly, 3rd session, <https://digitallibrary.un.org/record/604636?ln=en>, 29. septembar 2021, 216.

⁴⁰⁶ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, United Nations General Assembly, 9 December 1948, Treaty Series, vol. 78, p. 277, ar. 3; KZRH, čl. 88, st. 3; Krivični zakonik Crne Gore – KZCG, *Službeni list Republike Crne Gore*, br. 70/2003, 13/2004, 47/2006; *Službeni list Crne Gore*, br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011, 40/2013, 56/2013, 14/2015, 42/2015, 58/2015, 44/2017, 49/2018 i 3/2020, čl. 431, st. 5.

⁴⁰⁷ KZRH, čl. 325; KZCG, čl. 370, st. 1.

Kada je u pitanju podstrekivanje na nasilje i veza sa ograničenjima u okviru slobode izražavanja i paradoksa tolerancije, značajan je slučaj ***Partije oslobođenja i drugih protiv Nemačke***. Naime, Partija oslobođenja je kroz različite tekstove zagovarala upotrebu nasilja u cilju uništenja Države Izrael, proterivanja ili ubijanja Jevreja, rušenja vlada islamskih država i uspostavljanja kalifata. Zbog toga je zabranjeno delovanje ove islamističke organizacije.⁴⁰⁸

Nakon žalbe nekoliko lica zbog kršenja više prava iz Konvencije, Evropski sud je konstatovao da je ova organizacija pokušala da iskoristi pravo na slobodu okupljanja i udruživanja *suprotno* od njegove stvarne svrhe, koristeći to pravo za ciljeve koji su očigledno u suprotnosti sa vrednostima Konvencije, a posebno posvećenosti mirnom rešavanju međunarodnih sukoba i svetosti ljudskog života. Što se tiče slobode izražavanja, ESLJP je uzimajući u obzir zaključke donesene u vezi sa slobodom okupljanja i udruživanja smatrao da su pritužbe nespojive sa odredbama Konvencije.⁴⁰⁹

Slične nalaze u vezi sa podsticanjem na nasilje ESLJP je imao i u već spomenutom slučaju ***Kasimakunov i Sibatalov protiv Rusije***, gde se našlo da je PIO veličao ratovanje i džihad i zagovarao ubijanje Jevreja, i težio nametanju islamske vladavine i režima zasnovanog na šerijatu širom sveta. Evropski sud je bio jasnog stava da je PIO težio da stekne političku moć kako bi srušio nemuslimanske vlade a ujedno je i odbacio svaku mogućnost učešća u demokratskom političkom procesu. U svojoj odluci Evropski sud je naglasio da širenje političkih ideja PIO-a predstavlja aktivnost sa kojom g. Kasimakunov i g. Sibilatov nastoje da iskoriste određena ljudska prava kako bi pružili osnovu za *pravo* da se bave aktivnostima suprotnim tekstu i duhu EKLJP, u cilju uništavanja prava i sloboda iz Konvencije.⁴¹⁰

U takođe već obrađenom slučaju ***Romanov protiv Ukrajine***, novine koje su distribuisane su sadržavale članke sa različitim idejama koje su mogle *doprineti tenziji* među stanovništvom i bile su u u suprotnosti sa temeljnim idealima i vrednostima na kojima se temelji Konvencija i demokratsko

⁴⁰⁸ *Hizb ut-Tahrir and Others v. Germany* (dec.), Application no. 31098/08, 12 June 2012.

⁴⁰⁹ *Ibid.*

⁴¹⁰ *Kasymakhunov and Saybatalov v. Russia*.

društvo. Ovo stoga jer su otvoreno pozivali na oružani građanski sukob u zemlji s ciljem preuzimanja državne vlasti od strane proletarijata i uspostavljanja dominacije te društvene klase nad ostalima, dok su neki članci pozivali i na postepenu podelu ukrajinske teritorije.⁴¹¹

2.1.6. Pretnje teritorijalnom integritetu, suverenitetu i ustavnom poretku

Teritorijalni integritet, suverenitet i ustavni poredak svake demokratske države su konopci koji stabilno ili manje stabilno drže demokratiju, toleranciju i ljudska prava iznad provalije. U slučaju rašivanja ili kidanja tih konaca, lako dolazi do razbijanja demokratije, tolerancije ili ljudskih prava o hridi u bezdanu u koji upadaju. Zbog toga se kroz paradoks tolerancije netolerantnima ne dopušta da svojim izražavanjem teško naruše jedan od navedenih gradivnih elemenata države.

U jurisprudenciji Evropskog suda, u već objašnjenom slučaju **Romanov protiv Ukrajine**, imali smo grupaciju komunista čiji je cilj bio oživljavanje komunističke države kroz komunističku revoluciju. Evropski sud je konstatovao da su novine koje su distribuisane sadržale više od samo kritike predsednika: otvoreno su pozivale na oružani građanski sukob u zemlji s ciljem *preuzimanja državne vlasti* od strane proletarijata i *uspostavljanja dominacije te društvene klase* nad ostalima. Takve poruke su po mišljenju ESLJP predstavljale pretnju javnom poretku i demokratiji. Dakle, putem njih se želeo *srušiti stari i uspostaviti novi ustavni poredak*, i one su bile u suprotnosti sa temeljnim idealima i vrednostima na kojima se temelji Konvencija i demokratsko društvo, zbog čega im nije data zaštita koju pruža sloboda izražavanja.⁴¹²

Ipak, u mnogim slučajevima vezanim za slobodu izražavanja i pretnju teritorijalnom integritetu, suverenitetu i ustavnom poretku Evropski sud je smatrao da ne treba u većoj meri nego što je neophodno ograničavati slobode iz EKLJP. Tako npr. činjenica da se jedan politički program smatra

⁴¹¹ *Romanov v. Ukraine.*

⁴¹² *Ibid.*

nekompatibilnim sa trenutnim načelima i strukturama države *ne čini* isti nespojivim sa pravilima demokratije. Suština demokratije je dopustiti da se predlažu i raspravljaju različiti politički programi, čak i oni koji dovode u pitanje način na koji je država trenutno uređena, pod uslovom da ne nanose štetu samoj demokratiji.⁴¹³

Političke debate i neslaganja, predlozi za nova zakonska i ustavna rješenja, zalaganje za unitarizaciju, federalizaciju, kantonizaciju ili regionalizaciju određene države *nisu* ujedno i dovoljno jaki razlozi da bi se primenila netolerancija prema netolerantnima i ograničila sloboda izražavanja. To su oblici izražavanja političkih težnji i ciljeva koji su dopušteni u političkoj areni. Da bi paradoks tolerancije imao primenu u ovakvim slučajevima neophodno je da se ide ka rušenju demokratije, ljudskih prava ili zagovaranju totalitarnih ideologija i mržnje i nasilja.

Takođe, određene organizacije i pojedinci ne bi trebalo da budu isključeni iz zaštite slobode izražavanja koju pruža EKLJP samo zato što *nacionalne vlasti smatraju* da njihove aktivnosti podrivaju ustavne strukture države. Državnim vlastima je omogućeno da preduzmu ono što smatraju neophodnim u okviru poštovanja vladavine prava i primene ustavnih prava, ali one to moraju to učiniti na način koji je kompatibilan sa njihovim obavezama prema Konvenciji.⁴¹⁴ Pri tome treba posebno gledati na to da li postoje pozivi na upotrebu nasilja, za ustankom, nasilnim separatizmom ili bilo kojim drugim oblikom odbacivanja demokratskih načela od strane takvih pojedinaca ili organizacija.⁴¹⁵

3. AMERIČKI POGLED NA SLOBODU IZRAŽAVANJA I PARADOKS TOLERANCIJE

U SAD je sloboda izražavanja zaštićena *Prvim amandmanom američkog Ustava*. Međutim, *Prvi amandman* ne precizira šta se tačno podrazumeva pod slobodom izražavanja, te su američki sudovi razvili veliku praksu u

⁴¹³ *Socialist Party and Others v. Turkey*, 20/1997/804/1007, 25 May 1998, §§ 46–47.

⁴¹⁴ *United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey*, § 27.

⁴¹⁵ *Freedom and Democracy Party (ÖZDEP) v. Turkey* [GC], Application no. 23885/94, 8 December 1999, §§ 40–41.

pogledu toga koje vrste izražavanja uživaju zaštitu. Iako u Americi postoji snažna zaštita slobode izražavanja, nisu sve vrste govora osnažene *Prvim amandmanom*, pa zaštitu ne uživaju npr. opsceni materijal, dečja pornografija ili govor koji sadrži „borbene reči” ili „istinsku pretnju”, odnosno zagovaranje upotrebe sile ili kršenja zakona, gde je takvo zalaganje usmereno na podsticanje ili izvođenje tih radnji i verovatno će podstaći ili proizvesti takvu radnju.⁴¹⁶

U odnosu na evropsku praksu ljudskih prava uočljivo je da američki model primene osnovnih ustavnih prava, *primat* u odnosu slobode govora, ljudskog dostojanstva i jednakosti, daje slobodi govora i uzima je kao „ključnu odrednicu američkog društva”, uz stav da, kako navodi Dejan Pavlović, govor mora da se gleda kao stub demokratskog društva, a jedini legitiman lek za problematičan govor treba da bude: „više govora”.⁴¹⁷

U vezi sa *Prvim amandmanom* postoji i jedna teorijska premisa na kojoj se temelji američka jurisprudencija, a koja vodi poreklo još iz Milove filosofije. Ta premisa u stvari predstavlja *teoriju tolerancije* i uverenje da će promovisanje slobode izražavanja učiniti pojedince i institucije otvorenijim za ideje nego što bi to inače bilo; svima u društvu je bolje ako se dopuštaju različita mišljenja nego kada su ona sankcionisana ili cenzurisana.⁴¹⁸

3.1. Promocija totalitarnih ideologija, rasizam i Poper

Kada je reč o primeni paradoksa tolerancije, za razliku od iskustva Evropskog suda, izražavanja kojima se promovišu totalitarne ideologije (danas) nalaze svoju zaštitu u Americi. Građenju takvog pogleda doprineo je prvenstveno Vrhovni sud SAD kroz svoju praksu.

⁴¹⁶ K. A. Ruane, „Freedom of Speech and Press: Exceptions to the First Amendment”, *CRS Report for Congress – Prepared for Members and Committees of Congress*, Congressional Research Service, 2005.

⁴¹⁷ D. Pavlović, 215, 218, 226.

⁴¹⁸ D. Schultz, *Tolerance Theory*, <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/1024/tolerance-theory>, 29. septembar 2021.

U jednom od najpoznatijih slučajeva u pogledu slobode izražavanja pod nazivom ***Nacionalsocijalistička partija Amerike protiv Skokija***, radilo se o Nacionalsocijalističkoj partiji Amerike (u daljem tekstu: NPA) koja je 1977. godine želela da održi skup, odnosno javne demonstracije u Skokiju (*Skokie*). Skoki je u to vreme bilo mesto sa 57% jevrejskog stanovništva, dok su neki njegovi žitelji preživeli nacističke koncentracione logore. Bilo je planirano da na okupljanju demonstranti nose uniformu NPA, koja je uključivala kukasti krst, a trebalo je i da drže transparente sa svastikom i natpisima kao što su „Slobodni govor za belog čoveka”. Kontrademonstracije su planirane za isti dan kada su demonstracije NPA, a postojala je mogućnost da protvdemonstrante ne bude moguće kontrolisati ukoliko se NPA pojavi tog dana.⁴¹⁹

Okružni sud u okrugu Kuk doneo je zabranu marširanja, hodanja ili paradiranja u uniformi, prikazivanja svastike i distribucije brošura/prikazivanja bilo kog materijala koji izaziva ili promovise mržnju prema Jevrejima ili osobama druge vere, rase ili porekla u

⁴¹⁹ Veoma je zanimljivo da je u ovom slučaju učestvovala i neprofitna organizacija Američka unija za civilne slobode (*American Civil Liberties Union*, poznatija pod skraćenicom ACLU; u daljem tekstu: AUCS), jedna od organizacija koja kontinuirano brani prava i slobode iz američkog *Ustava*, i to zastupajući NPA. Naime, ljudi iz ove organizacije su dobili poziv od nacističkog vođe koji se žalio da su njegove planirane demonstracije blokirane, a AUCS je pristala da ih zastupa. U prilog tome koliko je borba za slobodu izražavanja bila bitna za AUCS i njene aktiviste govori i to da je glavni angažovani advokat bio Dejvid Goldberger (*David Goldberger*), koji je jevrejskog porekla, ali koji se snažno borio za slobodu govora svojih neistomišljenika. Centralno mesto u stavovima AUCS je bilo shvatanje da ako vlasti mogu sprečiti govor jer je uvredljiv i sadrži mržnju, onda mogu sprečiti *svaki govor koji im se ne sviđa*. AUCS je smatrao da su napori da se zabrane nacističke demonstracije u stvari preslikani napori južnih segregacionističkih zajednica da zabrane marševe za građanska prava koje je vodio Martin Luter King (*Martin Luther King Jr.*).– D. Goldberger, *The Skokie Case: How I Came To Represent The Free Speech Rights of Nazis*, <https://www.aclu.org/issues/free-speech/rights-protesters/skokie-case-how-i-came-represent-free-speech-rights-nazis>, 27. septembar 2021; *National Socialist Party of America v. Village of Skokie – 1*, U.S. Supreme Court, 432 U.S. 43 (1977), June 14, 1977; *Village of Skokie v. National Socialist Party of America*, Supreme Court of Illinois, 69 Ill. 2d 605 (1978), January 27, 1978; *National Socialist Party of America v. Village of Skokie – 2*, <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/national-socialist-party-america-v-village-skokie/>, 29. septembar 2021.

Skokiju⁴²⁰. Nakon žalbi i ćutnje Apelacionog i Vrhovnog suda Ilinoisa na kraju je pitanje suspenzije izneseno pred Vrhovni sud SAD.⁴²¹

Vrhovni sud je kroz odluku konstatovao da kada država nastoji da uvede ograničenja u vezi sa *Prvim amandmanom*, ona mora da obezbedi „stroge proceduralne mere zaštite“, te je Vrhovni sud vratio predmet na hitnu žalbenu reviziju. U novom odlučivanju Apelacioni sud je odlučio da NPA može da protestuje, ali da ne sme da prikazuje svastiku tokom svog marša, dok je Vrhovni sud Ilinoisa ipak zaključio da je prikazivanje svastike oblik slobode govora koji ima pravo na zaštitu *Prvog amandmana* i utvrdio da svastika sama po sebi ne predstavlja „borbene reči“, te je dozvolio marš NPA. Vrhovni sud Ilinoisa je to opravdao sa konstatacijom da je prema *Ustavu* utvrđeno da javno izražavanje ideja *ne može biti zabranjeno* samo zato što su same ideje uvredljive za neke od slušalaca, i da je potpuno jasno da nošenje posebne odeće može biti simbolički izraz misli ili filosofije, a to spada u klauzulu o slobodnom govoru iz *Prvog amandmana*.⁴²²

Kao dobro objašnjenje ovakvog odnosa prema slobodi govora i izražavanju totalitarnih ideja, služi i jedan od pamfleta koji je AUCS izdao 1978. godine. U toj brošuri se na pitanje zašto AUCS brani slobodu govora za naciste, članove Kju Klus Klana⁴²³ (*Ku Klux Klan*; u daljem tekstu: KKK) i druge koji zagovaraju rasističke ili totalitarne doktrine, odgovara da je to zato što AUCS veruje da bi ustavne garancije slobode

⁴²⁰ Kako navodi Halberstem, jedno od predloženih rešenja oko marša nacista u Skokiju bilo je i to da im se zajemči njihovo legalno pravo da marširaju, a da se nakon toga oni „isprebijaju“. – Dž. Halberstam, 387.

⁴²¹ *National Socialist Party of America v. Village of Skokie – 1; Village of Skokie v. National Socialist Party of America; National Socialist Party of America v. Village of Skokie – 2.*

⁴²² *Ibid.*

⁴²³ KKK je jedna od najstarijih i najzloglasnijih američkih organizacija koje zagovaraju mržnju i bore se za supermacističke ciljeve. Pored zagovaranja, KKK iza sebe ima i dugu istoriju nasilja i ubistava. Glavne aktivnosti su im usmerene protiv Afroamerikanaca, Jevreja, migranata i pripadnika LGBT+ zajednice. – Ku Klux Klan, The Southern Poverty Law Center, <https://www.splcenter.org/fighting-hate/extremist-files/ideology/ku-klux-klan>, 29. septembar 2021.

govora i štampe bile besmislene ako bi vlast mogla *birati* osobe na koje se one odnose.⁴²⁴

U skladu sa ovakvim stavovima u SAD se redovno dešavaju kontroverzni skupovi i govori, kao što je npr. bio supermacistički skup „Ujedinimo desnicu” koji se održao u **Šarlotsvilu** (*Charlottesville*) u avgustu 2017. godine, na kome su učestvovali ultradesničari, kao što su neonacisti, beli nacionalisti, pripadnici KKK i ostali. Na skupu su uzvikivane različite rasističke i antisemitske parole uz nacističke, konfederacijske i druge krajnje desničarske i totalitarne simbole. Povod skupa je, između ostalog, bilo „ujedinjenje desnice” i uklanjanje spomenika Robertu E. Liju (*Robert Edward Lee*), generalu Konfederacije, od strane lokalnih vlasti u Šarlotsvilu.⁴²⁵

Kada se govori o otvoreno rasističkim organizacijama i odnosu vlasti prema njihovoj slobodi izražavanja, veoma je značajan slučaj **Brandenburg protiv Ohaja**. Klarens Brandenburg (*Clarence Brandenburg*) je bio vođa KKK koji je osuđen, na osnovu snimaka i svedočenja, prema propisima Ohaja, zbog zagovaranja zločina, sabotaze, nasilja ili nezakonitih metoda terorizma kao sredstva za postizanje reformi i za dobrovoljno okupljanje sa grupom formiranom da podučava ili zagovara doktrine *kriminalnog sindikalizma*.⁴²⁶

Naime, uoči skupa u okrugu Hamilton 1964. godine, g. Brandenburg je pozvao reportera na televizijskoj stanici u Sinsinatiju da prati taj miting. Reporter je pristao i prilikom okupljanja su snimljeni delovi skupa na kojima su prikazani muškaraci u ogrtačima i kapuljačama, od kojih neki nose vatreno oružje, kako pale krst, a zatim drže govore. U govorima su se, između ostalog, crnci i Jevreji spominjali u pogrdnom smislu, pričalo

⁴²⁴ ACLU Pamphlet, *Why the American Civil Liberties Union Defends Free Speech for Racists and Totalitarians*, 1978, <https://www.aclu.org/report/1978-aclu-pamphlet-why-american-civil-liberties-union-defends-free-speech-racists-and>, 30. septembar 2021.

⁴²⁵ Vid. T. J. Heaphy, *Final Report – Independent Review of the 2017 Protest Events in Charlottesville, Virginia*, Hunton & Williams LLP, <https://www.policefoundation.org/wp-content/uploads/2017/12/Charlottesville-Critical-Incident-Review-2017.pdf>, 30. septembar 2021; J. Gunter, *A reckoning in Charlottesville*, <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-40914748.amp>, 30. septembar 2021.

⁴²⁶ *Brandenburg v. Ohio*, U.S. Supreme Court, 395 U.S. 444 (1969).

se o „osveti”, tvrdilo se da predsednik, Kongres i Vrhovni sud nastavljaju da suzbijaju belu rasu i zalagalo se za proterivanje „crnaca” u Afriku i Jevreja u Izrael. Nakon prolaska nižih instanci, slučaj je došao do Vrhovnog suda.⁴²⁷

Mišljenje Vrhovnog suda je da je zakon iz Ohaja povredio pravo na slobodu govora g. Brandeburga. Pri tome je koristio *specifičan test* za procenu radnji u okviru određenog govora. Tako govor može biti zabranjen ako je „usmeren na podsticanje ili izazivanje neposredne nezakonite radnje” i ako je verovatno da će podstaći ili izazvati tu radnju.⁴²⁸ Akt koji je bio u pitanju je učinio nezakonitim zagovaranje i

⁴²⁷ *Ibid.*

⁴²⁸ Ovo je test koji ima veoma zanimljivu istoriju u američkoj jurisprudenciji. U predmetu *Šenk protiv SAD* radilo se o slučaju kada su tokom Velikog rata, Čarls Šenk (*Charles Schenck*) i Elizabeta Ber (*Elizabeth Baer*), članovi Socijalističke partije, u skladu sa partijskim odlukama, odštamali 15.000 letaka u kojima se izražavaju antiratni stavovi, uz poziv muškarcima da se ne regrutuju u vojsku uz poruke: „Ne podležite zastrašivanju” i „Ostvarite svoja prava”. Zbog toga su osuđeni pred sudom u skladu sa *Zakonom o špijunaži* (izazivanje neposlušnosti u vojsci i ometanje regrutovanja), na šta se Šenk žalio, te je tvrdio da zakonske odredbe nisu u skladu sa *Prvim amandmanom*. Vrhovni sud je odlučio da je zakon u skladu sa *Ustavom*, i da je on u stvari odgovarajuća primena kongresnih ratnih ovlašćenja. Pri ovom odlučivanju postavljen je po prvi put i standard „jasne i postojeće opasnosti” (*clear and present danger*), prema kojoj *Prvi amandman* ne štiti govor koji se približava stvaranju jasne i postojeće opasnosti od značajnog zla. Naime, prema mišljenju Vrhovnog suda dovoljno je verovatno da bi rasprostranjeno širenje letaka poremetilo proces regrutovanja, a kada je država u ratu, mnoge stvari koje bi se mogle reći u mirodopskim uslovima mogu biti smetnja njenim naporima, te ih sudovi ne mogu smatrati zaštićenim ustavnim pravom. Tada je i izražena poznata rečenica da i „Najstroža zaštita slobode govora ne bi zaštitila čoveka od lažnog uzvikivanja vatre u pozorištu i izazivanja panike” kao paralele sa lecima. Naime, reči koje bi u uobičajenim situacijama i mestima bile u okviru slobode govora zaštićene *Prvim amandmanom*, mogu postati predmet zabrane kada su takve prirode i kada se upotrebljavaju u takvim okolnostima, kao što su ratne, za stvaranje jasne i postojeće opasnosti za nastanak zla. – *Schenck v. United States*;

Test jasne i postojeće opasnosti sadrži dva nezavisna uslova: prvo, govor mora *izazvati pretnju iz koje bi moglo uslediti suštinsko zlo*, i drugo, *pretnja je stvarna, odnosno neposredna*; Test je vremenom modifikovan, i od njega se odstupalo, ali mu se i vraćalo u određenim slučajevima, prešavši put od ograničavajućeg faktora slobode izražavanja, do njenog štita. U evoluciji ovog standarda, od *Šenka* do *Brandeburga* su poznati slučajevi *Džitlov protiv Njujorka* (*Gitlow v. New York*) i *Denis protiv SAD* (*Dennis v. United States*); *Clear and Present Danger*, Legal Information Institute, Cornell Law School, https://www.law.cornell.edu/wex/clear_and_present_danger, 30. septembar 2021; Za prikaz prakse vezane za test na našem jeziku vid. T. Marinković, 137–147.

učenje određenih doktrina, zanemarujući da li bi to zagovaranje i učenje zapravo *podstaklo neposrednu nezakonitu radnju*, a nepoštovanje ovog principa je učinilo zakon preširokim i time je kršilo *Ustav*.⁴²⁹

Po pitanju specifičnog znakovlja, koje nije u skladu sa shvatanjima američkog „liberalnog puta”, dobar primer je slučaj ***Stromberg protiv Kalifornije***, u kome se radilo o Jeti Stromberg (*Yetta Stromberg*) koja je optužena za kršenje kalifornijskog zakona koji zabranjuje isticanje crvene zastave na javnom mestu. Ona je bila deo omladinskog kampa za decu iz radničke klase i svakodnevno je isticala crvenu zastavu u tom kampu. Kamp je organizovalo više organizacija, od kojih su neke otvoreno bile komunističke ili su izražavale simpatije prema komunističkim ciljevima.⁴³⁰

Slučaj je dospelo do Vrhovnog suda, a Vrhovni sud je odlučio da je razlog za zabranu isticanja crvene zastave „kao znaka, simbola ili amblema protivljenja organizovanoj vlasti” bio neustavan, kako je *održavanje mogućnosti za slobodnu političku raspravu* osnovni princip ustavnog sistema. Takođe, konstatovano je da zakoni ne bi trebalo da budu nejasni i neodređeni tako da dopuštaju kazne za korišćenje ove mogućnosti.⁴³¹

Pored navedenih slučajeva, značajno je spomenuti i predmet ***Terminiello protiv Čikaga*** u kome se radilo o svešteniku Arturu Terminielu (*Arthur Terminiello*), koji je u katedrali u Čikagu održao *snažan* govor u kojem je kritikovao različite političke i rasne grupe i osudio protestnu masu koja se okupila ispred auditorijuma. Pri tom je nastupao sa antikomunističkih i antisemitskih pozicija. Međutim, ispred katedrale se okupila masa gnevni ljudi, na čije je emocije njegov govor imao uticaj. Demonstranti su pokušali da uđu u katedralu i izbili su neredi. Policija je uhapsila Terminiela zbog „narušavanja mira” i osuđen je zbog centralne uloge u izazivanju nereda.⁴³²

⁴²⁹ *Brandenburg v. Ohio*.

⁴³⁰ *Stromberg v. California*, U.S. Supreme Court, 283 U.S. 359 (1931).

⁴³¹ *Ibid.*

⁴³² *Terminiello v. Chicago*, U.S. Supreme Court, 337 U.S. 1 (1949).

Nakon dolaska slučaja pred Vrhovni sud, ovaj sud je stao na stanovište da je funkcija slobode govora da *izazove diskusije* i da *dovede do rasprave i neslaganja*, a ne do uniformnog slaganja po svim pitanjima i u svemu. Sloboda govora može da služi svojoj svrsi kada izaziva i dovodi do neslaganja, što inicira nezadovoljstvo i bes druge strane. Govor je često provokativan i izazovan i može udariti u predrasude i imati duboke uznemirujuće efekte u okviru prihvatanja određenih ideja. Zato je sloboda govora, iako nije apsolutna, ipak *zaštićena od cenzure ili kažnjavanja*, osim ako se pokaže da može proizvesti jasnu i postojeću neposrednu opasnost od ozbiljnog zla koje se izdiže *daleko* iznad neprijatnosti, smetnji ili nemira. Zato je odlučeno da govor g. Terminiela uživa zaštitu *Prvog amandmana*.⁴³³

3.2. Borbene reči, ratna stanja, crvene panike i „patriotizam”

Gledajući prethodno analizirane i mnoge druge slučajeve, stavove pravnik i aktivista, jasno je da američka pravna filozofija slobode govora ide do *apsolutno* praktično, moralno i pravno prihvatljivih granica. Kroz odlučivanje i rasprave su se gradili principi na kojima je zasnovan poseban koncept slobodnog širenja ideja i stavova, koji ipak ima određena ograničenja.

Tako postoji, u praksi ne baš toliko konzistentno tumačen, **princip „borbenih reči”**, odnosno izražavanja koje nanosi direktnu štetu onome na koga je usmereno i može se tumačiti kao zalaganje za neposredno kršenje mira.⁴³⁴

Nasuprot ograničenjima, tu je svakako i ideja da se ne može zabraniti mirno zagovaranje politički motivisanog bojkota⁴³⁵, kao i stav da čak i često prokuženi komunisti imaju pravo da zapale američku zastavu kao vid protesta, jer je to forma izražavanja koja ima političku prirodu, a

⁴³³ *Ibid.*

⁴³⁴ *Chaplinsky v. New Hampshire*, U.S. Supreme Court, 315 U.S. 568 (1942).

⁴³⁵ *NAACP v. Claiborne Hardware Co.*, U.S. Supreme Court, 458 U.S. 886 (1982).

činjenica da se neko vređa zbog određenih ideja ili izraza ne opravdava zabranu slobode govora.⁴³⁶

U odlučivanju da li neko ima pravo na određeno izražavanje, pored činjenica samog slučaja, uzimaju se i ovi standardi (kao i sveprisutni „kanon” *jasne i postojeće opasnosti*) iskristalisani kroz sudsku praksu. Pritom u tom odlučivanju veliku ulogu ima i sama američka liberalna politička kultura i fakt da su pored omnipotentnog *Ustava*, američka istorija, propaganda i javno mnjenje praktično mitologizovali i „slobodu govora u Americi”, koja se često, između ostalog i zbog tolikog obima slobode govora, a vodeći se stihovima himne, naziva i zemljom „hrabrih i domovinom slobodnih”.

Međutim, sloboda govora u SAD nije uvek bila toliko zaštićena. Tokom Velikog rata postojala je legislativa koja je zabranjivala određene vrste govora koji se odnose na rat ili vojsku. Prema njima, bilo je nezakonito podsticanje nelojalnosti unutar vojske, koristiti u govoru ili pisanom obliku bilo koji *jezik* koji je nelojalan vladi, *Ustavu*, vojsci ili zastavi ili podržavanje zemlje koja je u ratu sa SAD. Više od dve hiljade ljudi je procesuirano zbog ovih propisa, dok su neki i bili pred otkazom zbog kritike istih, kao što je profesor Pravnog fakulteta Harvard Zekeraja Čejfij (*Zechariah Chafee Jr.*).⁴³⁷

Slično tome je bilo i kasnije donošenje tzv. *Smitovog zakona* (*Smith Act*) iz 1940. usled porasta komunističkih i socijalističkih pokreta u SAD. Ovaj zakon je zabranjivao bilo kakve pokušaje zagovaranja, podržavanja, propovedanja, savetovanja ili podučavanja u cilju zbacivanja američke vlade, što je ulazilo u primenu slobode govora iz *Prvog amandmana*.⁴³⁸

Tu je i famozna ***Makartijeva era***, koja je trajala u doba „Druge crvene panike” (Drugog crvenog straha; *The second Red Scare*), odnosno straha

⁴³⁶ *Texas v. Johnson*, U.S. Supreme Court, 491 U.S. 397 (1989).

⁴³⁷ C. L. Boyd, *Sedition Act of 1918*, <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/1239/sedition-act-of-1918>, 29. septembar 2021; Vid. P. H. Irons, „'Fighting Fair': Zechariah Chafee, Jr., the Department of Justice, and the 'Trial at the Harvard Club'”, *Harvard Law Review*, The Harvard Law Review Association, 1981, 1205-1236.

⁴³⁸ A. Thomson, *Smith Act of 1940*, <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/1048/smith-act-of-1940>, 30. septembar 2021.

od proboja i pobjede komunizma i levičarskih ideja u SAD. Naime, američki senator Džozef „Džo“ Makarti (*Joseph Raymond McCarthy*) je u doba Hladnog rata, četrdesetih i pedesetih godina XX veka, optuživao veliki broj građana i istaknutih pojedinaca da su prikriveni komunisti, dok je ujedno tvrdio da su američke institucije pune komunističkih agitatora i agenata SSSR-a. Tako je nastala i kovanica *makartizam*, koja je prožimala (u određenim delovima i dalje prožima) američku politiku, društvo i kulturu, a koja je označavala istrage i svojevrzne proskripcije i progone ljudi koji iskazuju drugačija uverenja, kao što su ona levičarska ili „previše“ liberalna.⁴³⁹

Optužbe su davane većinom bez velikih dokaza, a dovoljno je bilo da se iskaže bilo kakva ideja koja je mogla biti proglašena „levičarskom“, pa da pojedinac padne pod makartirijansku istragu. Same istrage su se vodile kroz različita javna i privatna saslušanja, putem javnih i privatnih komiteta, istražnih komisija, agencija i odbora na različitim nivoima. Celokupna aktivnost Makartija je dovela do proganjanja hiljada ljudi i straha među građanima (naročito onima koji su se nalazili u državnoj službi) od toga da ne budu prokuženi kao komunisti i podvrgnuti saslušanjima zbog nekog stava koji bi izrazili. To je dovodilo do velikih samoograničenja građana i izbegavanja da javno izraze svoje ideje, dok je sloboda govora bila potiskivana. Ipak, vremenom je makartizam počeo da slabi, kroz pritisak javnosti, političare koji su mu se protivili, otpor unutar institucija i kroz odluke sudova po pitanjima nastalim zbog sprovođenja neliberalnih i neustavnih ideja.⁴⁴⁰

U vezi sa celokupnim konceptom slobode izražavanja u SAD i ljudskim pravima, nezaobilazno je spomenuti i tzv. ***Patriotski zakon – Patriotski akt***⁴⁴¹ (u daljem tekstu: PZ), koji je donesen kao jedan od odgovora vlasti u

⁴³⁹ L. R. Y. Storrs, „McCarthyism and the Second Red Scare“, *Oxford Research Encyclopedia – Oxford Research Encyclopedia of American History*, <https://oxfordre.com/americanhistory/view/10.1093/acrefore/9780199329175.001.0001/acrefore-9780199329175-e-6>, 1. oktobar 2021; A. Fried, *McCarthyism: The Great American Red Scare: A Documentary History*, Oxford University Press, New York 1997, 22–99.

⁴⁴⁰ *Ibid.*

⁴⁴¹ Pun naziv: *Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism Act*. Skraćeno se naziva „USA Patriot Act“, što predstavlja akronim od punog naziva ovog propisa.

SAD na terorističke napade na Kule bliznakinje 11. septembra 2001. godine. Gledano uopšteno, ovaj propis sadrži odredbe o veoma proširenim ovlašćenjima javnih vlasti, povećanim mogućnostima nadzora, olakšavanju komunikacije američkih saveznih agencija i povećanju kazni za terorizam uz širenje spiska aktivnosti koje ga predstavljaju.⁴⁴²

Patriotski akt i akcije u skladu sa njim su bile dosta slične primeni teorijskih postavki „borbene demokratije” i mogućnostima da se demokratija i država brane od radnji netolerantnih, u ovom slučaju terorista koji žele da unište i demokratiju i državu. Za razliku od borbene demokratije evropskog kova, u kome se demokratija i ljudska prava štite od njihovih protivnika kroz stalnu brigu da se ne pređu određene granice, u sprovođenju PZ-a u SAD došlo je do ogromnog kršenja ljudskih prava Amerikanaca i stranaca u SAD, što je umnogome poljuljalo određene stavove o njegovoj opravdanosti. Česte su povezice o „smrti demokratije” i usporedbe sa *Makartijevom erom*, pa tako Dejvid Kol (*David Cole*) navodi da baš kao što je to nekada rađeno u Makartijevo doba, kompenzovan je pad tradicionalnih oblika sa razvojem novih oblika represije, dok je istorijsko poređenje otkrilo da se u stvari dešava i *evolucija* političke represije.⁴⁴³

Po pitanju slobode izražavanja, došlo se takođe do specifične situacije u kojoj se postavlja veliko pitanje da li PZ krši garanciju slobode govora iz *Prvog amandmana*, iako je ne targetira direktno, tako što npr. daje ovlašćivanja Federalnom istražnom birou (*Federal Bureau of Investigation*, poznatiji kao FBI) da pokrene istrage protiv američkih državljana, delimično i zbog ostvarivanja njihove slobode govora; a da se zbog monitoringa i nadzora vlasti mnogi odlučuju da ne govore slobodno.⁴⁴⁴

⁴⁴² Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism Act, (USA Patriot Act), Public Law 107-56, 107th Congress, 26 October 2001.

⁴⁴³ D. Cole, „The New McCarthyism: Repeating History in the War on Terrorism”, *Harvard Civil Rights – Civil Liberties Law Review*, 2003, 2.

⁴⁴⁴ Surveillance Under The USA/Patriot Act, <https://www.aclu.org/other/surveillance-under-usapatriot-act>, 1. oktobar 2021; Vid i upor.: P. P. Garlinger, „Privacy, Free Speech, and The Patriot Act: First and Fourth Amendment Limits on National Security Letters”, *New York University Law Review*, New York University, New York 2009, 1105–1148.

Uzimajući u obzir ove činjenice, možemo zaključiti da sloboda izražavanja u SAD ima dugu istoriju, i da borba za „američki ideal slobodnog govora” i dalje traje, te da je ona usmerena protiv nastojanja vladinih agencija i određenih političkih struja. Takođe, iz aktivnosti američke državne vlasti proizlazi da ipak može da postoji **određena primena paradoksa tolerancije** u američkom sistemu slobode govora, kroz tumačenje i upotrebu spomenutih standarda Vrhovnog suda ili kada se npr. vrši nadzor i potraga za teroristima i njihovim aktivnostima, koje se dešavaju kroz neko izražavanje koje bi moglo da se podvede pod *terorističku pretnju*.

Naravno, ovo bi se moralo raspravljati u pogledu prava iz *Prvog amandamana* i ogromne sudske prakse koja postoji u tom pogledu. Međutim, pored toga, veliko je pitanje šta bi izvršne vlasti uradile i šta su radile u direktnoj primeni PZ-a, i koliko su građana privodile i lišavale ih prava, zbog npr. hvaljenja ili komentarisanja u pozitivnom smislu terorističkih akcija, te koliko su puta ograničavale slobodan govor bez suđenja, i u vezi sa tim, koliko je uopšte takvih slučajeva dospelo do sudskih organa ili javnosti. U tom smislu, debate o odnosu *Prvog amandmana* i PZ-a još uvek traju i u samoj SAD, i to naročito sada, dve decenije od terorističkih napada koji su promenili lice Amerike.

3.3. Kod kralja *zločin*, u Americi *sloboda*

Gledajući američku praksu, kulturne obrasce, političke stavove i odnos prema pravu, možemo konstatovati da zaštita slobode govora u SAD ima snažnu osnovu u jurisprudenciji Vrhovnog suda i u samom *Ustavu*. Za razliku od, prvenstveno evropskog pravnog rezonovanja oličenog u stavovima Evropskog suda, u kome se za netolerantne nekada ne treba naći mesta u zaštiti slobode izražavanja, u američkoj doktrini stvar je drugačija.

Sloboda govora se daje i netolerantnima, nekada i ekstremno netolerantnima, pa čak i ako je taj govor rasistički, usmeren protiv demokratije ili organizacije države. Pri vaganju o tome da li je govor zaštićen slobodom govora koriste se konstruisani principi „jasne i

postojeće opasnosti”, „borbenih reči”, Milerov test⁴⁴⁵ i drugi. Uz to, principi *Prvog amandmana* koji se primenjuju na prethodna ograničenja su jasni. Naponi da se govor cenzuriše nakon što je izrečen verovatno krše *Prvi amandman*, a za sprečavanje govora *unapred* i *preventivno*, još je više verovatno kršenje *Ustava*, čak i tamo gde je takav govor duboko uvredljiv i pun mržnje. Kako često navode iz AUCS, ukoliko vlasti mogu sprečiti zakonit govor jer je uvredljiv i pun mržnje, onda one mogu sprečiti svaki govor koji im se ne sviđa.⁴⁴⁶

Ovakav stav ponavlja i u svom pisanju Halberstem, navodeći da je često iznošen argument onaj prema kojem bi zabranjivanje verbalnog izražavanja nacista *danas*, dovelo do toga da *sutra* neopravdano dopustimo gušenje drugih, čak i moralno ispravnih, stanovišta.⁴⁴⁷

Tako se u Americi **slobodno održavaju nacistički i fašistički skupovi**, rasisti diseminiraju svoje ideje, a negacija Holokausta i ratnih zločina je sveprisutna, dok se negacionisti ne kažnjavaju za svoje izražavanje⁴⁴⁸. Ovakva shvatanja se nalaze na tragu krajnje liberalne zapadne tradicije, koja problematiku u vezi slobode govora i govora mržnje sagledava u okvirima američkog liberalizma, „koji je po mnogo čemu specifičan u odnosu na druge zemlje, čak i one koje takođe svoje osnovne društvene odnose baziraju na sličnim principima”.⁴⁴⁹

Ovu doktrinu maksimalnog dopuštanja slobode govora i njeno utemeljenje u pravno deizovanom *Ustavu* dobro ilustruju reči pokojog sudije **Antonina Skalijske** (*Antonin Scalia*) povodom odluke u predmetu *Teksas protiv Džonsona*, a u vezi sa njegovim *originalističkim* tumačenjem

⁴⁴⁵ Test koji se koristi za utvrđivanje da li se izražavanje može označiti kao opsceno i suprotno *Prvom amandmanu* na *Ustav SAD*; razvijen u slučaju *Miler protiv Kalifornije*. – *Miller v. California*, 413 U.S. 15 (1973).

⁴⁴⁶ D. Goldberger.

⁴⁴⁷ Dž. Halberstam, 385.

⁴⁴⁸ Vid. u tom smislu: K. Lasson, „Holocaust Denial and the First Amendment: The Quest for Truth in a Free Society”, *George Mason Law Review*, Law School at George Mason University, Fairfax 1997; R. A. Kahn, *Holocaust Denial*, <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/1116/holocaust-denial>, 1. oktobar 2021.

⁴⁴⁹ J. Ćirić, „ACLU – American Civil Liberties Union”, *Uvod u pravo SAD* (ur. J. Ćirić), Institut za uporedno pravo, Beograd 2008, 303.

Ustava SAD i pravnim dopuštanjem da komunisti zapali američku zastavu: „Ne bi trebalo da sumnjate da ja, kao patriotski konzervativac, mrzim paljenje nacionalne zastave. Da sam kralj, učinio bih to zločinom. Ali onako kako razumem *Prvi amandman*, on garantuje pravo na izražavanje prezira prema vladi, Kongresu, Vrhovnom sudu, čak i naciji i nacionalnoj zastavi.”⁴⁵⁰

U skladu sa tim, za razliku od iskustva u Evropi, paradoks tolerancije ima *manju primenu* u samoj pravnoj praksi u SAD. O njemu se mnogo priča u akademskim, pravničkim, političkim, sociološkim i filozofskim krugovima, ali Amerikanci i dalje snažno brane vrednosti za koje smatraju da ne smeju biti povređene, kao što je: što je **moгуće više slobodna sloboda govora**. Već smo spomenuli da se paradoks tolerancije može naći u određenim ograničenjima slobode izražavanja, kao što su ona koja mogu biti vezana za borbene reči, podsticanje na neposredne nezakonite akcije, „jasnu i postojeću opasnost” ili „istinsku pretnju” koje se javljaju kada govornik želi da saopšti ozbiljan izraz namere da počinji čin protivpravnog nasilja određenom pojedincu ili grupi pojedinaca⁴⁵¹; ali iako su se donekle približili američko i evropsko shvatanje netolerancije netolerantnih, paradoks tolerancije koji postoji u evropskom shvatanju prava je *mnogo širi* od onog u SAD i u mnogo većem pogledu ograničava slobodu izražavanja.

Shvatanje Amerikanaca o dozvoljenom ograničavanju slobode govora bi se moglo iskazati kroz jedan radikalni primer iz Afrike. Naime, emitovanje radija ***Oslobođenja hiljadu brežuljaka*** (*Radio Télévision Libre des Mille Collines*) imalo je jednu od glavnih uloga u nasilju u Ruandi 1994. godine, tokom kojeg je ubijeno više stotina hiljada ljudi. Preko radija su se širile poruke kao što je ona da se bubašvabe ne ubijaju metkom, već da se seku mačetom na komadiće, uz pozive Hutuima da zakolju Tutse i one Hutue kojima su bile bliske ideje Tutse. Radio je čak preuzeo zadatak da organizuje pokolje, usmeravajući rulju i milicije do mesta gde su se sklonili Tutsi. Takvo izražavanje je dovelo do ogromnog

⁴⁵⁰ A. Scalia, *Scalia Speaks – Reflections on Law, Faith, and Life Well Lived* (eds. C. J. Scalia, E. Whelan), Crown Forum, New York 2017, 210.

⁴⁵¹ *Watts v. United States*, 394 U.S. 705 (1969); *Virginia v. Black*, 538 U.S. 343 (2003).

pokolja i genocida nad Tutsima. Prenoseći situaciju na američku stvarnost, ovakav govor preko radija bi svakako predstavljao jasnu i postojeću neposrednu opasnost koja dovodi do „suštinskih zala” i toga da „reči postanu dela”, te bi trebalo da bude ograničen.⁴⁵²

Rasprava o različitom odnosu prema govoru mržnje, paradoksu tolerancije i ograničenjima slobode izražavanja u evropskom i američkom pravnom životu, naročito se usijala pojavom interneta koji je postao lako dostupan i time je otvorio novu dimenziju problema. Naime, kao što smo konstatovali, rasisti u SAD mogu nesmetano širiti svoje ideje, ali šta treba da se radi kada te ideje počnu diseminisati u drugim zemljama putem različitih foruma i platformi na internetu!?

Tako naprimer kompanije koje pružaju internet usluge u Francuskoj imaju obavezu pružanja podrške istražnim organima u procesu uklanjanja sadržaja na internetu „kojim se izaziva rasna mržnja, ili opravdavaju genocid i ratni zločini”. U pogledu ovoga jedan francuski sud je povodom oglašavanja aukcije predmeta u vezi sa nacističkim zločinima i propagandom, a na osnovu tužbe dve francuske studentske antirasističke organizacije protiv kompanije Jahu (*Yaxoo*), doneo naredbu da Jahu mora da taj sadržaj učini nedostupnim za korisnike u Francuskoj. Međutim, Jahu je osporio naredbu francuskog suda pred američkim sudom, „gde je deklaratornom odlukom utvrđeno da naredba nije izvršiva u SAD”. Usled ovakvog razmimoilaženja u životu, pravnoj praksi i novim oblicima komunikacije, mnogi autori su počeli da SAD označavaju kao „**utočište (*safe haven*) rasističkog govora mržnje**”.⁴⁵³

Ipak, valja naglasiti i to da mišljenje o ogromnoj širini slobode izražavanja nije unisoni stav u SAD. Postoji i veoma velika kritička svest o opasnostima toga kako određene radikalne ideologije mogu biti slobodno promovisane. Vendi Braun (*Wendy Brown*) postavlja pitanje zašto mnogi od najnedemokratskijih glasova u Sjedinjenim Državama

⁴⁵² W. Benedek, M. Nikolova, *Razumevanje ljudskih prava – priručnik o obrazovanju za ljudska prava*, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2005, 266; A. Neier, *Clear and Present Danger*, 1998, <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1080/03064229808536293>, 1. oktobar 2021.

⁴⁵³ D. Pavlović, 240.

nisu samo zaštićeni ustavnim slobodama, već se u njih *uvlače*, uz konstataciju da neoliberalna politička kultura *nije stvorila neofašiste*, ali je *stvorila uslove u kojima se oni predstavljaju kao borci za slobodu*, „oslobađajući pojedince i naciju podjednako od zagušljivih zakona, politika i kulturnih normi koje su nametnuli liberali i levičari”. U toj poziciji došlo se do toga da se neonacisti, Kju-klus-klanovci i drugi beli nacionalisti mogu javno okupljati na „mitinzima o slobodi govora” dok se, paradoksalno, *zalažu za uništenje demokratskih sloboda*.⁴⁵⁴

⁴⁵⁴ W. Brown, *The Big Picture: Defending Society*, <http://www.publicbooks.org/the-big-picture-defending-society/>, 1. oktobar 2021.

IV

PARADOKS TOLERANCIJE I SLOBODA IZRAŽAVANJA U ODREĐENIM NOVIM SITUACIJAMA: OD DRŽAVE DO PRIVATNIH SUBJEKATA I NAZAD

„Vaše pravo da zamahnete svojim rukama, prestaje tamo gde započinje nos drugog čoveka.”⁴⁵⁵

Zekeraja Čejfi,

pravni filosof i profesor harvardskog Pravnog fakulteta

„Internet ima katalitičku funkciju za ostvarivanje svih ljudskih prava. Kao što je Gutenbergova štamparija pomogla u širenju reformacije, tako i internet može podržati poštovanje, zaštitu i sprovođenje svih ljudskih prava za sve ljude na svakom mestu. U ovoj emancipatorskoj potrazi, sloboda izražavanja je ključno pravo, a da se ne spominje da je ona sama po sebi i esencijalno ljudsko pravo.”⁴⁵⁶

Wolfgang Benedek (Wolfgang Benedek),

pravnik i profesor Međunarodnog javnog prava

Matajas Keteman (Matthias C. Kettemann),

pravnik i profesor Međunarodnog prava

„Politička korektnost je najnoviji oblik netolerancije u Americi, a posebno je pogubna jer dolazi prerusena u toleranciju. Predstavlja se

⁴⁵⁵ Ova poznata izreka se pripiruje mnogim istorijskim ličnostima, kao što su Oliver Vendel Holms (*Oliver Wendell Holmes Jr.*), sudija Vrhovnog suda Sjedinjenih Američkih Država ili Džon Stjuart Mil (*John Stuart Mill*), britanski filosof. Jasno je da se u javnosti pojavila pre nego u pravničkim pisanjima, ali je jedno od prvih spominjanja, ako ne i prvo, u pravničkoj literaturi u SAD-u delo Zekeraje Čejfija. Citirano prema: Z. Chafee, Jr., „Freedom of Speech in War Time”, *Harvard Law Review*, The Harvard Law Review Association, Cambridge 1919, 957.

⁴⁵⁶ W. Benedek, M. C. Kettemann, *Freedom of Expression and the Internet*, Council of Europe, Strasbourg 2013, 15.

kao pravičnost, ali pokušava da ograniči i kontroliše jezik ljudi strogim kodeksima i rigidnim pravilima. Nisam siguran da je to način borbe protiv diskriminacije. Nisam siguran da je učutkivanje ljudi ili njihovo prisiljavanje da promene svoj govor najbolji metod za rešavanje problema koji su mnogo dublji od govora.”⁴⁵⁷

Džordž Karlin (*George Denis Patrick Carlin*),

komičar i društveni kritičar

„... Jedan način na koji mislim da bi trebalo da razmišljamo o tome je da govor izmerimo kao jednu varijablu, štetu kao drugu, a stručnost kao treću. Dakle, nije samo moje pravo da govorim protiv vašeg prava da govorite, već je to više stvar toga šta govor čini? Koji stepen štete može izazvati? Postoji li nešto u sadržaju što se može meriti u smislu stručnosti?”⁴⁵⁸

Klodija Haupt (*Claudia E. Haupt*),

pravница i profesorka prava i političkih nauka

Paradoks tolerancije nije pojava koja je ušla samo i isključivo u definisanje zloupotrebe prava ili ograničenja prava na slobodno izražavanje kroz međunarodne konvencije, ustave i zakone. Ovaj paradoks postoji i u odnosima privatnih entiteta, kao to su fizička i pravna lica. Paradoks tolerancije je danas, možda i više nego ikada, aktuelniji u određenim novim odnosima, koji postoje i mimo stroge javnopravne regulative.

Tako imamo pojavu primene ovog paradoksa u odnosima i izražavanjima koja se dešavaju na internetu, naročito na društvenim mrežama, kao i u okviru izražavanja koja postoje na sportskim takmičenjima, naročito među navijačkom populacijom. Veoma bitna pitanja su iskrsnula u poslednjih par godina, sa dolaskom pandemije koronavirusa, a u vezi sa

⁴⁵⁷ G. Carlin, *When Will Jesus Bring the Pork Chops?*, Hyperion 2004, 69.

⁴⁵⁸ M. Callahan, *Is Youtube Violating the First Amendment by Taking Down Anti-Vaccine Videos?*, <https://news.northeastern.edu/2021/10/01/youtube-removing-anti-vaccine-videos/>, 1. oktobar 2021.

primenom paradoksa tolerancije u odnosu prema grupama i pojedincima koji šire teorije zavere i protive se vakcinaciji građana, što na određen način, ipak, pored regulacije na internetu, spada i u domen država.

Zbog navedenih razloga i njihove aktuelnosti i značaja za današnje društvo, ove tri teme su odabrane za obrađivanje, kritiku i davanje sugetija u ovoj studiji, iako postoji još veliki broj oblasti u kojima može da dođe ili dolazi do paradoksa tolerancije u vezi sa slobodom izražavanja i mimo direktne državne regulative i ingerencija.

1. INTERNET I DRUŠTVENE MREŽE KAO *DIGITALNE DRŽAVE*

Internet je uveo *revoluciju* u slobodu izražavanja jer je nesagledivo mnogo povećao našu sposobnost da primamo, tražimo i prenosimo informacije. On je ujedno omogućio i zajedničko stvaranje i deljenje sadržaja, pri čemu svako može veoma lako postati „autor” i objavljivati svoje misli. On je pored revolucije, doveo i do „**demokratizacije slobode izražavanja**” jer više nije potrebno oslanjati se na druga sredstva komunikacije, koja nisu bila toliko pristupačna, da bismo izrazili naše stavove.⁴⁵⁹

Pojava interneta i olakšana komunikacija ljudi iz raznih delova sveta diseminisala je do pre pola veka neslućenih razmera razmenu ideja, informacija i vesti. Ipak, sa druge strane dovela je i do toga da se govor mržnje, napadi na drugo i drugačije i netrpeljivost olakšano iskazuju u virtuelnom prostoru, ali je i povećala vidljivost govora mržnje, koji je postao još izraženiji povećanjem imigracije, društvenim i ekonomskim previranjima i pojavom terorizma. Umesto rešavanja ovih problema, nacionalni zakoni su ih ponekad komplikovali.⁴⁶⁰

Kada pričamo o odnosu Evropskog suda i slobode izražavanja na internetu, u njegovoj praksi se primenjuju principi koji su stvoreni u tumačenju drugih slučajeva vezanih za slobodu izražavanja, u vezi sa članovima koji propisuju zaštitu i moguća ograničenja ove slobode i

⁴⁵⁹ A. Puddephatt, *Freedom of Expression and the Internet*, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – Regional Bureau for Sciences in Latin America and the Caribbean/UNESCO Montevideo Office, 2016, 19.

⁴⁶⁰ W. Benedek, M. C. Kettemann, 83.

zabranu zloupotrebe prava.⁴⁶¹ Dok je na državama da sankcionišu ponašanja koja spadaju u domen prekršajnog ili krivičnog prava, a na institucijama kao što je ESLJP da odluče da li je došlo do kršenja određene slobode izražavanja, same društvene mreže, odnosno kompanije koje stoje iza njih su odlučile da se **samoregulišu**, da ne tolerišu netolerantne, te je na neki način paradoks tolerancije prešao *sa državne u privatnu sferu* odnosa između kompanija (društvenih mreža) i pojedinaca i/ili grupa.

U tom smislu postoje različiti interni akti i pravila (politike) društvenih mreža, koje su usmerene prema ponašanju u onlajn svetu pojedinačne mreže. **Fejsbuk** (*Facebook*) kao najveća društvena mreža na svetu ima veoma razrađena pravila u oblasti *netolerancije netolerantnih*. Tako Fejsbuk poziva da se ne objavljuju pozivanja na teško nasilje, uključujući sadržaj „gde nije navedena meta, ali simbol predstavlja metu odnosno obuhvaćena je slika oružja ili način predstavljanja nasilja”.⁴⁶² Takođe, Fejsbuk *de iure* ne dozvoljava prisustvo organizacijama ili pojedincima koji proklamuju nasilnu misiju ili su uključeni u nasilje.⁴⁶³ Pored toga,

⁴⁶¹ Ovdje je značajno spomenuti *Dodatni protokol Konvencije o sajber kriminalu* koji sadrži eksplicitnu definiciju „rasističkog i ksenofobičnog materijala” koji predstavlja „bilo koji pisani materijal, bilo koju sliku ili svaki drugi prikaz ideja ili teorija, koje zagovaraju, promovišu ili podstrekavaju mržnju, diskriminaciju ili nasilje, protiv bilo kojeg pojedinca ili grupe pojedinaca, zasnovano na rasi, boji kože, naslednom, nacionalnom ili etničkom poreklu, kao i veri”, na osnovu kojeg su određene države, doduše veoma „mlako” krenule u borbu protiv takvog materijala, kroz zakone i praksu – Additional Protocol to the Convention on Cybercrime (28 January 2003), Concerning the Criminalisation of Acts of a Racist and Xenophobic Nature Committed Through Computer Systems, Council of Europe, CETS No. 189, ar. 2.

⁴⁶² Fejsbuk pravila – Nasilje i podsticanje nasilja, <https://transparency.fb.com/hr-hr/policies/community-standards/violence-incitement/>, 3. oktobar 2021.

⁴⁶³ Fejsbuk oznake ovakvih grupacija i ljudi deli na tri nivoa, koja označavaju nivo sprovođenja uklanjanja sadržaja. **Prvi nivo** se fokusira na subjekte koji se bave ozbiljnim nasiljem van interneta (organizacije koje se zalažu za nasilje nad civilima, ponovljeno „dehumanizujuće nasilje ili zalaganje za nasilje nad ljudima na osnovu zaštićenih osobina”). Subjekti ovog nivoa obuhvataju „teroriste, kriminalne organizacije i organizacije koje šire mržnju”. U skladu sa tim, Fejsbuk uklanja sa svoje mreže pohvale, znatnu podršku i tvrdnje subjekata iz ovog nivoa kao i njihove lidere, osnivače ili istaknute članove. Pored toga, ne dozvoljava se ni sadržaj „kojim se hvale, znatno podržavaju ili predstavljaju događaji koje Fejsbuk određuje kao zabranjene nasilne događaje” (teroristički napadi, masovna ubistva, mržnja i sl.), niti se dozvoljavaju pohvale ili znatna podrška počiniocima takvih napada. Fejsbuk takođe uklanja sadržaj kojim se „hvale, znatno podržavaju ili predstavljaju ideologije koje promovišu mržnju”, kao što su nacizam i superiornost belaca. **Drugi nivo** se fokusira na subjekte koji se bave „nasiljem

Fejsbuk ne dozvoljava govor mržnje, zato što jezik mržnje stvara „atmosferu zastrašivanja i isključenosti, a u nekim slučajevima podstiče nasilje i van mreže”.⁴⁶⁴

Slične politike, u manjem obimu ima i **Tviter** koji zabranjuje svojim korisnicima promovisanje nasilja ili direktne napade ili pretnje drugim ljudima na osnovu njihovog specifičnog obeležja kao što su rasa, etnička pripadnost ili rodni identitet. Isto tako, Tviter zabranjuje i namerno objavljivanja slika i simbola mržnje (kao što je nacistička svastika) čija je svrha promicanje neprijateljstva i zlobe prema drugima na osnovu njihove rase, vere, invaliditeta i sl. karakteristika. Pored toga, ova društvena mreža ne dopušta ni veličanje, slavljenje, hvaljenje ili odobravanje nasilnih zločina odnosno događaja.⁴⁶⁵

Na podjednak način, uz naravno specifičnosti svake mreže, pravila su regulisana i kod drugih društvenih mreža kao što su **Jutjub**, koji zabranjuje govor mržnje i govor koji potiče nasilje, kao i sadržaj koji prikazuje znakove i logoe nasilnih i terorističkih organizacija u cilju njihovog veličanja, **Instagram** koji uklanja govor mržnje i „targetiranje” privatnih lica i ne dozvoljava napade ili zloupotrebe na osnovu rase, etničke pripadnosti, nacionalnog porekla, pola i drugih osobina ili

protiv državnih ili vojnih aktera”, ali uglavnom ne ciljaju civile. Tako Fejsbuk uklanja svu „znatnu podršku i tvrdnje ovih subjekata, njihovih lidera i istaknutih članova”, kao i pohvale nasilnih aktivnosti ovih grupa. **Treći nivo** fokusira se na subjekte koji ponovljeno krše pravila Fejsbuka o govoru mržnje i opasnim organizacijama. To uključuje militarizovane „društvene pokrete, mreže zavere koje izazivaju nasilje i pojedince i grupe zabranjene zbog promovisanja mržnje”. U sklopu ovih aktivnosti Fejsbuk uklanja npr. pozitivne izjave o određenom subjektu ili događaju („Borci za Islamsku državu su stvarno hrabri!”), davanje legitimnosti određenom subjektu ili događaju „tvrdnjama da je njihovo nasilničko ili kriminalno ponašanje zakonski, moralno ili drugačije opravdano ili prihvatljivo” („Hitler nije uradio ništa pogrešno.”) ili ideološko ravnanje sa određenim subjektom ili događajem („Podržavam Brentona Taranta.”)

Fejsbuk pravila – Opasni pojedinci i organizacije, <https://transparency.fb.com/hr-hr/policies/community-standards/dangerous-individuals-organizations/>, 3. oktobar 2021.

⁴⁶⁴ Fejsbuk pravila– Govor mržnje, <https://transparency.fb.com/hr-hr/policies/community-standards/hate-speech/>, 3. oktobar 2021.

⁴⁶⁵ Twiter Hateful Conduct Policy, <https://help.twitter.com/en/rules-and-policies/hateful-conduct-policy>, 3. oktobar 2021; Glorification of violence policy, <https://help.twitter.com/en/rules-and-policies/glorification-of-violence>, 3. oktobar 2021.

TikTok koji ne dozvoljava sadržaj koji sadrži govor mržnje ili uključuje ponašanje koje potiče na mržnju, te ga uklanja sa platforme, a banuje naloge koji učestvuju u promicanju mržnje.⁴⁶⁶

Samoregulacija društvenih mreža, uklanjanje sadržaja koji je protivan njihovim smernicama i banovanje netolerantnih sa mreža je veoma lepo zamišljen koncept koji, međutim, **ne funkcioniše najbolje u praksi**. Govor mržnje je svakodnevica na praktično svim društvenim mrežama, a pored velikih akcija uklanjanja neprimerenog sadržaja i naloga povezanih sa njim, popriličan broj onih koji glorifikuju zločine ili totalitarne ideologije i dalje funkcioniše u okviru društvenih mreža. Pored toga, na red su došla i nova pitanja vezana za prava koja društvene mreže daju sebi u oblasti slobode izražavanja. Tu se naročito ističu pitanja o obimu njihovih ovlašćenja i tome da ljudi koji ne poseduju dovoljne kompetencije u vezi problematike vezane za *netoleranciju netolerantnih* i *slobodu izražavanja* često odlučuju o uklanjanju nečijeg sadržaja ili naloga sa mreža.

Kako raste moć velikih digitalnih „džinova” u onlajn svetu, veoma značajna postaje i njihova suštinska snaga koju iskazuju svojim delovanjem. U tom smislu veoma je zanimljiv **slučaj bivšeg predsednika SAD Donalda Trampa** (*Donald Trump*). Naime, netom pre odlaska sa funkcije predsednika suspendovani su njegovi nalozi na Tviteru, Fejsbuku, Jutjubu i nekim drugim društvenim mrežama zbog „rizika od daljeg podsticanja na nasilje”.⁴⁶⁷ Iako je upravljao jednom od ekonomsko, policijski i vojno najsnažnijih država na svetu, g. Tramp se

⁴⁶⁶ YouTube pravila o govoru mržnje, <https://support.google.com/youtube/answer/2801939>, 3. oktobar 2021; YouTube pravila u vezi s nasilnim kriminalnim organizacijama, https://support.google.com/youtube/answer/9229472?hl=hr&ref_topic=9282436, 3. oktobar 2021; Instagram smernice zajednice, <https://help.instagram.com/477434105621119>, 3. oktobar 2021; TikTok Community Guidelines, <https://www.tiktok.com/community-guidelines?lang=en>, 3. oktobar 2021.

⁴⁶⁷ *Permanent suspension of @realDonaldTrump*, https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2020/suspension, 3. oktobar 2021; G. Rosen, M. Bickert, *Our Response to the Violence in Washington*, <https://about.fb.com/news/2021/01/responding-to-the-violence-in-washington-dc/>, 4. oktobar 2021; *YouTube suspends Donald Trump's channel*, <https://www.bbc.com/news/technology-55643774>, 4. oktobar 2021.

nije mogao izboriti sa snagom društvenih mreža i ograničenjem slobode izražavanja na njima. Društvene mreže su procenile da njegov način netolerancije prema ostalima i podsticanje na nasilje ne sme da bude promovisano preko njihovih platformi. Pored suspendovanja Trampovog naloga, i veliki broj drugih naloga koji su promovisali, slavili i poticali mržnju i netoleranciju su takođe uklonjeni sa društvenih mreža, zajedno sa njihovim govorom mržnje.⁴⁶⁸

Neizbežno je pri priči o internetu i društvenim mrežama ne spomenuti i tzv. „**kulturu otkazivanja**” (*cancel culture*) u kojoj se određeni sadržaji i/ili ličnosti brišu, zabranjuju ili stavljaju na margine, jer se smatraju neprikladnim zbog određenih razloga. Činovi otkazivanja u praksi dovede do npr. bojkota filmova nekog glumca ili odbijanja čitanja dela nekog pisca. Razlog za otkazivanje može biti različit, ali obično se dešava zbog toga što je dotična osoba izrazila neprihvatljivo mišljenje ili se ponašala na neprihvatljiv način. „Kultura otkazivanja” veoma mnogo podseća na sankcije, koje su postojale još od starih civilizacija pa do *Staljinovih čistki*, koje su najpoznatije po svom obliku u starom Rimu (*damnatio memoriae*), gde su vladari ili druge značajne ličnosti, čije su akcije očigledno bile protiv volje ili uverenja javnosti i/ili pojedinaca, bili „brisani” iz istorije. Nakon smrti ovih ličnosti ili njihovog proterivanja sa funkcija, njihove slike i imena su uklanjana iz javnih evidencija, njihova dela su uništavana, a ponekad bi čak i njihovo samo pominjanje bilo nezakonito.⁴⁶⁹

U proteklim godinama „kultura otkazivanja” je uzela maha na internetu i društvenim mrežama zbog pitanja koje su pokrenuli #MeToo i drugi pokreti koji zahtevaju veću odgovornost javnih ličnosti. Onda kada zabrinjavajuće informacije izađu na videlo u vezi sa poznatim ličnostima

⁴⁶⁸ Primera radi Tviter je u periodu od jula do decembra 2020. godine „sankcionisao” 1.126.990 različitih naloga zbog kršenja njegovih pravila u vezi sa ponašanjem koje potiče mržnju. – Twitter Inc., *An update to the Twitter Transparency Center*, https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2021/an-update-to-the-twitter-transparency-center, 4. oktobar 2021.

⁴⁶⁹ *What It Means to Get 'Canceled'*, <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/cancel-culture-words-were-watching>, 27. oktobar 2022; *Cancel Culture*, <https://www.dictionary.com/e/pop-culture/cancel-culture/>, 27. oktobar 2022; A. D. Motica, *Is Cancel Culture the New Damnatio Memoriae?*, <https://www.polemics-magazine.com/opinion/is-cancel-culture-the-new-damnatio-memoriae>, 27. oktobar 2022;

koje su nekada bile popularne, kao što su Bil Kozbi (*William Henry Cosby Jr.*) ili Majkl Džekson (*Michael Joseph Jackson*), odmah stižu i pozivi za njihovo „otkazivanje”. Kada je određena osoba otkazana, ona više ne dobija javnu podršku od strane građana, pratilaca, fanova.⁴⁷⁰

Kao posledica otkazivanja moguće je da određene osobe izgube angažmane ili poslove zbog pritiska javnosti, a da npr. nije došlo do presude protiv njih od strane državnih organa. Primena paradoksa tolerancije u ovakvim slučajevima je dvojaka. Sa jedne strane ne postoji primena ovog paradoksa kako država ne učestvuje u zabranama određenih izražavanja od strane „otkazanih”. Sa druge, strane sami građani kroz „otkazivanje” određenih ličnosti mogu da primenjuju paradoks tolerancije, jer vrše svojevrsnu „kaznu” nad nekim ko se „otkazuje” zbog njegovih netolerantnih govora, napada na demokratski sistem i stavova koje je iznosio u javnosti.

Međutim, ovo je mač koji lako može i da **saseče nepopularna stanovišta i razmišljanja**, koja ne idu ka tome da unište toleranciju i demokratska načela, i u tom smislu ne vodi do paradoksa tolerancije nego do Sen-Žistovskog poimanja društva, u kome nema mesta za drugačija razmišljanja i za one koji ne žele da guraju određeni narativ. Tako se i u modernom dobu ovaploćuje Čerčilova (*Winston S. Churchill*) misao iz davne 1943. da je ideja nekih ljudi o slobodi govora takva da su slobodni da kažu šta žele, ali ako neko nešto kaže što je suprotno tome, onda lako nastaju bes i zgražavanje.⁴⁷¹

Društvene mreže, kao mesto okupljanja stotina miliona ljudi, u kome one određuju pravila za sve učesnike, postaju svojevrsne **digitalne države**, koje u novom svetu nula i jedinica, poseduju ogromnu moć da omoguće i onemoguće slobodu izražavanja, govor mržnje ili (ne)toleranciju netolerantnih.

Dok kod države konačnu ocenu o slobodi izražavanja pojedinca ili grupa mogu da dadnu specijalizovane institucije ili sudovi sa pojedincima

⁴⁷⁰ *Ibid.*

⁴⁷¹ *The Churchill Spirit — In His Own Words*, <https://www.nytimes.com/1964/08/02/archives/the-churchill-spirit-in-his-own-words.html>, 27. oktobar 2022.

kompetentnim za odlučivanje o tim problemima, kod društvenih mreža odlučivanje o ovim pitanjima je neretko ostavljeno na volju administratora, što umnogome može obesmisлити samu ideju zabrane govora mržnje i *netoleranciju netolerantnih* gurnuti u smeru *netolerancije nepodobnih*, uz moguće usmeravanje pažnje javnog mnjenja u *poželjnom* smeru. Ovo tako lako može da dovede do negiranja samog smisla slobode izražavanja, koja može da se skrene u kolo slobode *poželjnog* izražavanja.

2. RASIZAM NA SPORTSKIM BORILIŠTIMA

Paradoks tolerancije u okviru slobode izražavanja u današnjem modernom svetu nije vezan direktno samo na odnos između pojedinca ili grupa sa državom, nego i sa odnosom pojedinca ili grupa sa velikim organizacijama. Ove grupacije u sklopu napora države ili, pak, nekada i samostalno, ali u skladu sa propisima, odlučuju da *ne tolerišu netolerantne*.

Dobar primer za ovakvo postupanje su svakako određene organizacije koje se bave različitim sportskim takmičenjima. Naime, na sportskim manifestacijama, često je dolazilo i dolazi do ispoljavanja netrpeljivosti, ne samo prema drugom sportskom klubu ili navijačima, nego i prema drugim rasama, nacijama, verama itd. Tako su npr. navijači Lacija (*Società Sportiva Lazio*) početkom devedesetih godina XX veka pokazivali svoj bes zbog novog igrača kluba, holandsko-surinamsko-indijskog porekla, Arona Muhameda Vintera (*Aaron Mohammed Winter*), iscrtavanjem grafita na zidu sedišta kluba koji je glasio „ne želimo ni crnčugu ni Jevreja” i ispisivanjem njegovog imena uz kukasti krst i poruku „odlazi”, a mnoge navijačke grupe širom Evrope su slobodno prikazivale različite simbole povezane sa fašizmom, nacionalsocijalizmom, antisemitizmom, etničkom i verskom mržnjom i sl.⁴⁷²

⁴⁷² Unite Against Racism in European Football, UEFA Guide to Good Practice, UEFA & FARE, https://www.uefa.com/MultimediaFiles/Download/uefa/UEFAMedia/258797_DOWNLOAD.pdf, 4. oktobar 2021, 11; F. Avallone, *Trent'anni dopo Winter, tocca a Hysaj: le frange nazifasciste laziali non cambiano mai*, <https://www.ilnapolista.it/2021/07/da-winter-a-hysaj-la-storia-si-ripete/>, 4. oktobar 2021.

Poznata je preporuka Evropske komisija protiv rasizma i netolerancije državama članicama da se bore protiv rasizma i diskriminacije u sportu, te da se obezbedi da se „zakoni čiji je cilj sprečavanje i sankcionisanje rasističkih krivičnih dela iz oblasti sporta delotvorno sprovode”.⁴⁷³ Ovo stoga kako se ne bi dozvolilo da sportske arene budu mesta gde će netolerancija i rasizam pobeđivati svrhu sportskog druženja, takmičenja i promociju pozitivnih vrednosti.

U ovom cilju **Unija evropskih fudbalskih asocijacija** (u daljem tekstu: UEFA) npr. propisuje da će lice (igrač, službenici UEFA i sl.) koje vređa ljudsko dostojanstvo osobe ili grupe lica po bilo kom osnovu, uključujući „boju kože, rasu, veru, etničko poreklo, pol ili seksualnu orijentaciju”, biti suspendovao ili na drugi način odgovarajuće sankcionisano, a da će, ukoliko se navijači ili članovi kluba pridruže takvom ponašanju, klub kazniti najmanje delimičnim zatvaranjem stadiona, a ako okolnosti slučaja to zahtevaju, mogu se izreći dodatne disciplinske mere odgovornom savezu ili klubu, kao što je igranje jedne ili više utakmica bez publike, zatvaranje stadiona, oduzimanje bodova ili diskvalifikacija sa takmičenja.⁴⁷⁴

Borba protiv rasizma i govora mržnje u sportu je veoma značajno pitanje i u SAD, zemlji gde je profesionalni sport jedna od najvećih „industrija” u državi. Iako u SAD postoji široka sloboda izražavanja, debate oko njenog obima i toga da li se sme dozvoliti određeno izražavanje su svakodnevne među pravnim i sportskim stručnjacima. Ove debate zadiru u samu srž američkih ustavnih pitanja, pogotovo u smislu konekcije slobode izražavanja i odnosa federalne države i federalnih jedinica prema pojedincima i pravnim licima, kao i odnosa nedržavnih pravnih lica prema pojedincima.⁴⁷⁵

⁴⁷³ Preporuka ECRI o opštoj politici br. 12 o borbi protiv rasizma i rasne diskriminacije u oblasti sporta, Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije, 19. 12. 2008, Savet Evrope 2009, II, II-6.

⁴⁷⁴ UEFA Disciplinary Regulations, Edition 2020, https://documents.uefa.com/v/u/ZNsWJSrSmOuSS2QL_y8~qQ, 4. oktobar 2021, ar. 14.

⁴⁷⁵ Velika pitanja o obimu slobode izražavanja, borbe protiv rasizma i ugnjetavanja manjina su se pojavila i zbog različitih formi „političkog protesta” na utakmicama; naročito povodom rasprostranjene pojave klečanja igrača u znak protesta protiv policijske brutalnosti prema

Odnos sportskih organizacija i asocijacija prema rasizmu i govoru mržnje se ne odnosi samo na utakmice ili treninge, već i na svakodnevno ponašanje sportista. Tako je poznat slučaj iz marta 2021. godine kada je košarkaš **Mejer Leonard** (*Meyers Patrick Leonard*) koristio antisemitski izraz „kike” tokom strima igranja video igrice. Zbog toga ga je Nacionalna košarkaška asocijacija (*National Basketball Association – NBA*) suspendovala na nedelju dana i kaznila sa 50.000 dolara, uz obavezu da učestvuje u programu kulturne raznolikosti, dok ga je njegov tim Majami Hit (*Miami Heat*) suspendovao „do daljnjeg”.⁴⁷⁶

Dakle, paradoks tolerancije u okviru ograničavanja slobode izražavanja **postoji u sportu** i njegova primena može da izgleda dosta široko postavljena. Međutim, u stvarnosti se različiti ispadi dešavaju veoma često, pogotovo u nižim ligama sportskih takmičenja, gde navijači, igrači i uprave klubova nisu pod tolikom lupom javnosti, kao oni u višim rangovima.

Primena paradoksa tolerancije u sportu nije dovela i do toga da mržnja nestane, ali je ipak približila brigu za tolerantno društvo asocijacijama i sportskim klubovima, koji su, ako ništa drugo, onda zbog straha od kazni, počeli da ozbiljnije gledaju na takve pojave.

manjinama tokom intoniranja američke himne pre utakmice. Jedna strana smatra da je to legitiman vid slobode izražavanja, koja uživa dugu istoriju u Americi i seže još do protesta u kolonijama u 18 veku, dok druga smatra da protest na taj način nije opravdan, pa je tako čak nekadašnji predsednik SAD Donald Tramp predlagao da Nacionalna fudbalska liga „otпусти” sve igrače koji se bune tokom sviranja američke himne. – Vid. *Are Professional Sports Players Protected By The First Amendment When They Engage In Political Protest On The Field?*, <https://firstamendmentwatch.org/deep-dive/are-professional-sports-players-protected-by-the-first-amendment-when-they-engage-in-political-protest-on-the-field/>, 4. oktobar 2021; *From Liberty Tree to Taking a Knee: America's Founding Era Sheds Light on the NFL Controversy*, <https://firstamendmentwatch.org/deep-dive/from-liberty-tree-to-taking-a-knee-americas-founding-era-sheds-light-on-the-nfl-controversy/>, 4. oktobar 2021; M. Edelman, „Standing to Kneel: Analyzing NFL Players' Freedom to Protest During the Playing of the U.S. National Anthem”, *Fordham Law Review Online*, https://fordhamlawreview.org/wp-content/uploads/2018/02/Edelman_Standing-to-Kneel.pdf, 4. oktobar 2021.

⁴⁷⁶ Official Release, *Meyers Leonard fined \$50K and suspended from team activities for 1 week*, <https://www.nba.com/news/meyers-leonard-suspended-fined-official-release>, 4. oktobar 2021; *Miami HEAT Statement On Meyers Leonard*, <https://www.nba.com/heat/news/heat-statement-on-meyers-leonard-03921>, 4. oktobar 2021.

3. DISEMINACIJA TEORIJA ZAVERE, DEZINFORMACIJE I ANTIVAKSERSKO DELOVANJE U DOBA PANDEMIJE

U poslednje dve decenije, zahvaljujući napretku društva, informatizaciji i lakšoj dostupnosti podataka došlo je i do povećanja različitih teorija zavere, koje se odnose na veliki broj društvenih tema. U principu, ove teorije ne bi smele da budu ograničene, odnosno njihovo širenje ne bi trebalo da se ograničava sve dok direktno ne ugrožavaju druge građane i demokratski poredak. Primer ograničenja u ovom slučaju je upravo spomenuti slučaj suspendovanja naloga Donalda Trampa, sa kojih je pored netolerancije, Tramp širio i različite poruke povezane sa teoretičarima zavere, nasilnim grupama i samim teorijama zavere, koje su na kraju dovele i do nasilja.⁴⁷⁷ Međutim, ovo ograničavanje mogućnosti da Tramp iznosi svoje stavove je došlo prevashodno od privatnih entiteta, a ne od strane državne administracije.

U interakciji s političkim, ekonomskim, javnozdravstvenim i opštedruštvenim problemima, **dezinformacije** mogu imati ozbiljne posledice po demokratiju, uz društveno polarizovanje, ometanje ljudi u svrsishodnom ostvarivanju ljudskih prava i uništavaju njihovog poverenja u institucije. Deo problema leži i u nemogućnosti povlačenja *jasnih granica* između činjenica i laži i između odsustva i prisustva namere da se nanese šteta.⁴⁷⁸

Pandemija Kovida-19 je naročito izazvala eksploziju teorija zavere u Evropi i ostatku sveta, a mnoge zavereničke teorije su plasirane sa antisemitskim prizvukom. Tako su već u martu 2020. stare antisemitske

⁴⁷⁷ Jedna od takvih grupa je i u poslednje dve godine veoma poznata grupacija *QAnon*, koja predstavlja izraz za skup teorija zavere koje tvrde da svet kontroliše tajna grupa pedofila koji obožavaju Sotonu i koji otimaju, zlostavljaju i ritualno ubijaju decu, dok Donald Trump sledbenicima ovih učenja predstavlja mitološku ulogu mesije, koji se bori „iza kulisa“ da pobedi sataniste. – L. Bracewell, „Gender, Populism, and the QAnon Conspiracy Movement“, *Frontiers in Sociology* (ed. E. H. Botting), 2021, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8022489/pdf/fsoc-05-615727.pdf>, 4. oktobar 2021, 2.

⁴⁷⁸ I. Khan, *Disinformation and Freedom of Opinion and Expression – Report of the Special Rapporteur on the Promotion and Protection of the Right to Freedom of Opinion and Expression*, Human Rights Council, Forty-seventh Session 21 June–9 July 2021, Agenda item 3, A/HRC/47/25, § 2, 10.

teorije zavere obnovljene i „prepakovane” tako da uključuju pitanja povezana sa novim virusom. Na primer, češki veb-sajtovi koji plasiraju lažne vesti i dezinformacije, objavljivali su članke o navodnoj „cionističkoj zaveri” koja stoji iza pandemije, dok su lideri krajnje desnice „oteli” demonstracije protiv ograničenja određenih prava tokom pandemije, kako bi prikazali antisemitske poruke. Antisemitizam nije povećan samo u srednje i niže razvijenim državama, nego i u predvodnicama evropske demokratije, kao što su Nemačka i Velika Britanija. Pored antisemitizma, prisutni su (i u određenim slučajevima se i pojačavaju) ekstremno desničarski stavovi i antimigrantski (antiizbeglički) stavovi, stavovi protiv Roma, stranaca i manjinskih grupa, kao i rasističke teorije usmerene protiv ljudi iz Azije.⁴⁷⁹

Same dezinformacije i teorije zavere imaju za cilj da potkopaju „teorijsku infrastrukturu” koja omogućava smislen razgovor o istini i mogu zamagliti stvarnost toliko da više ne postoji zajedničko razumevanje postojanja *istine*. Demokratija, koja se oslanja na dobro obavешtene građane, sa tim trpi značajne udarce. Takođe, kampanje manipulacije informacijama u nekim slučajevima doprinose povećanoj mržnji prema određenim grupama, dovode do stvaranje „neprijateljske klime”, imaju opšti destruktivan uticaj na toleranciju i solidarnost i proizvode direktan negativan uticaj na pravo na ljudsko dostojanstvo.⁴⁸⁰

Kada je reč o **delovanju antivaksera i antivakcinalnog lobija** situacija je povezana sa teorijama zavere i dezinformacijama, ali je ujedno i specifična i veoma komplikovana. Ovo je naročito došlo do izražaja upravo u periodu pandemije koronavirusa, tokom koje je izgubljeno na milione života. Pripadnici antivakcerskih grupa kroz svoje skupove i izražavanje se dele na više škola mišljenja, ali sve se svode na to da *ne žele da se građani primoravaju na vakcinaciju, da vakcinacija ne treba da bude obavezna, i da ne žele sami da se vakcinišu ili ne žele da se njihova i tuđa deca vakcinišu*. U

⁴⁷⁹ J. Szakács, É. Bognár, *The Impact of Disinformation Campaigns about Migrants and Minority Groups in the EU*, Special Committee on Foreign Interference in all Democratic Processes in the European Union, including Disinformation, Brussels 2021, https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/plmrep/COMMITTEES/INGE/DV/2021/07-12/IDADisinformation_migrant_minorities_EN.pdf, 4. oktobar 2021, 19–20.

⁴⁸⁰ J. Szakács, É. Bognár, 20–24.

tom smislu razgranat je celokupan pokret koji se zalaže za neobaveznu vakcinaciju i/ili ukidanje imunizacije u državama. U većini slučajeva to se dešava uz nenasilne metode, kroz širenje ideja i demonstracije.

Međutim, postavlja se pitanje opravdanosti ovakvih zahteva jer se oni odnose ne samo na pojedince koji se ne vakcinišu i koji ne žele da se vakcinišu, nego i na one ljude koji mogu biti ugroženi zbog nevakcinacije drugih (nedostizanje „imuniteta krda“, lakši prenos virusa, pogubno dejstvo virusa na one koji zbog zdravstvenih razloga ne mogu da prime vakcinu a virus ostaje zbog slabog obuhvata vakcinacije u opticaju itd.). Takođe, određene antivakcerske grupe postupaju sa izrazitom netolerancijom prema medicini i naučnim dostignućima, uz promovisanje pseudonauke i nadrilekarstva. Ono što je bitno za napomenuti je to da ovom prilikom ne ulazimo u opravdanost *obavezne* vakcinacije niti konekcije vakcinisanja sa pravom ljudskih prava, već samo ispitujemo antivakcersko delovanje u smislu *ograničenja slobode izražavanja* odnosno *mogućeg paradoksa tolerancije*.

Istraživanje sprovedeno na 26.000 ljudi u 25 zemalja koje je sproveo *YouGov-Cambridge Globalism Project* u saradnji sa Gardijanom (*The Guardian*) otkrilo je da 40% Amerikanaca u SAD veruje da je stopa smrtnosti od Kovida-19 preuveličana, a trideset odsto ispitanika u SAD izrazilo je zabrinutost za bezbednost vakcina uopšte. Na međunarodnom nivou česti su i argumenti da obavezno nošenje maski i društveno (socijalno) distanciranje ometaju ličnu slobodu, dok se se ujedno održavale masovne demonstracije u više svetskih gradova u kojima su demonstranti odbili da nose maske ili da se pridržavaju društvenog distanciranja. Države i sudovi teško su sprovodili zaštitne mere, a eventualno uvođenje obaveznog opšteg vakcinisanja protiv Kovida-19 verovatno bi rezultiralo masovnim protestima, a moguće je i nemirima.⁴⁸¹

Ne treba izostaviti ni činjenicu da postoji neefikasnost nastojanja mnogih vlada u demokratskim zemljama u borbi protiv protivljenja vakcinaciji, naročito tokom pandemije Kovida-19, a primetno je i da tehnološke

⁴⁸¹ J. Czernin, C. Radu, „The Solutions Come from Science and Knowledge”, *Journal of Nuclear Medicine, Society of Nuclear Medicine and Molecular Imaging*, 2021, <https://jnm.snmjournals.org/content/jnumed/62/2/145.full.pdf>, 8. oktobar 2021, 145.

kompanije u oblasti interneta dozvoljavaju onima koji šire dezinformacije slobodno izražavanje u *cilju monetizacije sadržaja*, što je odlično pokazala situacija sa koronavirusom i širenjem različitih teorija zavere.⁴⁸²

Ujedno, antivakcerski pokret tesno je povezan sa opštim promenama koje se primećuju u društvenoj komunikaciji i donošenju odluka sa sve većim oslanjanjem na društvene mreže i ulogom dezinformacija, lažnih vesti i manipulacije u korišćenju slobode izražavanja. U tom smislu, ovaj pokret predstavlja savršen primer uloge novog komunikacionog pejzaža u određivanju dinamike mišljenja u savremenim društvima, *povezujući virtuelni i stvarni svet*.⁴⁸³

Imajući u vidu napred rečeno, postavlja se prvo pitanje, koje glasi: **da li bi se u smislu širenja dezinformacija i teorija zavere moglo pozivati na paradoks tolerancije?**

Pri odgovoru, prvenstveno moramo imati u vidu da se pravo na slobodu izražavanja primenjuje na sve vrste informacija i ideja, uključujući i one koje mogu šokirati, uvrediti ili uznemiriti, ali i biti lažne, rečene u obliku satire ili parodije. Ukoliko bi došlo do ograničavanja, ono se ne sme raditi mimo zakona, te mora biti „neophodno” u demokratskom društvu i „proporcionalno”, odnosno srazmerno u odnosu na cilj koji se želi postići. Takođe, svako ograničavanje dezinformacija mora uspostaviti blisku i konkretnu vezu sa zaštitom jednog od legitimnih ciljeva za ograničavanje slobode izražavanja, koji su navedeni u odredbama o slobodi izražavanja, u ustavima i međunarodnim instrumentima za zaštitu ljudskih prava, i/ili sa odredbama o zabrani zloupotrebe prava. *Zabrana širenja lažnih informacija* sama po sebi ne bi trebalo da bude „legitiman cilj” za ograničavanje slobode izražavanja.⁴⁸⁴

⁴⁸² I. Khan, § 17.

⁴⁸³ P. Sobkowicz, A. Sobkowicz, „Agent Based Model of Anti-Vaccination Movements: Simulations and Comparison with Empirical Data”, *Vaccines* (eds. K. Hattaf, B. Pahar, F. Grizzi), 2021, <https://www.mdpi.com/2076-393X/9/8/809>, 8. oktobar 2021, 2.

⁴⁸⁴ Joint Declaration on Freedom of Expression and „Fake News”, Disinformation and Propaganda, United Nations Special Rapporteur on Freedom of Opinion and Expression, Organization for Security and Co-operation in Europe Representative on Freedom of the Media, Organization of American States Special Rapporteur on Freedom of Expression, African

Mogli bismo napraviti i određen **troslojni test**, gde bi uz uvek prisutna pitanja propisanosti u zakonu, legitimnog cilja, srazmernosti i neophodnosti u demokratskom društvu, glavni pogled mogao da bude usmeren i na to (1) kakvo je određeno izražavanje koje širi dezinformacije i teorije zavere. Nakon toga bi trebalo da se odredi (2) da li postoji netolerancija u određenom izražavanju i koliki je njen nivo, kao i (3) da se proceni da li ta netolerancija može da u budućnosti uništi toleranciju, ili da li može da ima znatan uticaj na uništavanje određenih vrednosti u demokratskom društvu.

Tako bi se teorije zavere koje govore o urotama vezanim za vanzemaljsku invaziju, planeti Zemlji kao ravnoj ploči, kemtrejlsima koji truju građane, „žigu zveri” i Bilu Gejtsu (*William Henry Gates III*) kao sotoni ili skrivanju podataka od strane vlade o masovnoj invaziji ljudi-guštera, svakako morale tolerisati i tretirati kao fikcija.⁴⁸⁵ Ovo stoga što nema legitimnog opravdanja za ograničavanje, ono bi bilo nesrazmerno i gledajući troslojni test (1) takvo izražavanje nije opasno i ne targetira određene grupe ili demokratske vrednosti u preteranom obimu; (2) ukoliko i postoji netolerancija, ona je minorna i treba je tolerisati; i (3) takvo izražavanje ne bi razumno trebalo da uništi toleranciju ili da ima znatan uticaj na rušenje demokratije i njenih vrednosti.

Međutim, kada su u pitanju teorije zavere koje npr. govore o jevrejskoj zaveri da zavladaju svetom i novčanim tokovima, pri čemu se negira Holokaust i poziva na otvorenu diskriminaciju i borbu protiv Jevreja, dok se takve teorije zavere šire društvenim mrežama i putem tajnih „podzemnih” organizacija koje imaju na desetine hiljada sledbenika i koje bi mogle „preći sa reči na dela”, tu bi svakako moglo da dođe do primene paradoksa tolerancije. Prolazeći kroz troslojni test možemo da vidimo da

Commission on Human and Peoples’ Rights Special Rapporteur on Freedom of Expression and Access to Information, 3 March 2017, § 1, a-h; I. Khan, § 38, 40.

⁴⁸⁵ Ovo je trenutno i rasprostranjen pogled, i u odnosu većine demokratskih država, kao i u odnosu privatnih entiteta, koji nažalost kao jedino merilo uzima profit. Tako npr. u trci za većom zaradom, što je sasvim legalno i legitimno sa kapitalističke tačke gledišta, u Srbiji, BiH i Hrvatskoj imamo knjižare koje tik pored naučnih dela stavljaju i knjige u kojima se diseminišu teorije zavere i promoviše pseudonauka, navodeći kupce pri tome na pomisao da je u pitanju jednako relevantna literatura, umesto da se literatura iz različitih lažnaučnih disciplina, naravno bez bilo kakvih dodatnih troškova, prodaje pod *etiketama* fikcije ili slobodne književnosti, odvojeno od pravih naučnih dela.

je (1) takvo izražavanje opasno i da tačno targetira određenu grupu i demokratske vrednosti; (2) netolerancija je sveprisutna u njemu; i (3) takvo izražavanje bi moglo razumno da ide ka tome da uništi toleranciju prema određenoj grupi i da ima znatan uticaj na rušenje demokratije i njenih vrednosti u društvu.

Kada je u pitanju **antivakcersko delovanje**, situacija je jednim delom slična, dok je drugim delom veoma specifična. Antivakseri se načelno i uglavnom ne zalažu za nestanak demokratije i demokratskih institucija. Ipak, oni širenjem svojih teorija udaraju na druga prava, kao što je pravo drugih građana na zdravlje i pravo na život. Naime, antivakcerske ideje su duboko prodrle u sve pore života i rada i postale su svojevrsna „normalnost”. U takvoj normalnosti mnogi se, usled verovanja u štetno dejstvo vakcina, odlučuju ne vakcinisati, što kasnije može da dovede do fatalnih posledica, naročito u situacijama kada pandemija virusa odnosi svakodnevno ogroman broj života.

Da li bi zbog toga, kroz paradoks tolerancije, trebalo da se ograniči sloboda izražavanja antivakserima? Ovde bismo takođe mogli da upotrebimo gore spomenuti troslojni test (uz uzimanje u obzir ostalih faktora) u koji ćemo dodati još jedan uslov: uslov stručnosti, znanja i uticaja na javno mnjenje onog ko širi antivakcersku propagandu. Iz takvog testa možemo da vidimo (1) da je takvo izražavanje opasno i da targetira celokupnu populaciju i njeno zdravlje, ali ne i demokratske vrednosti; (2) netolerancija prema nauci i naučnim dostignućima je prisutna u njemu, dok je to u mnogo manjoj meri netolerancija prema drugim građanima direktno, iako i ona postoji u nekim slučajevima i u određenom obimu; (3) takvo izražavanje bi moglo razumno da ide ka tome da uništi živote građana, pre nego toleranciju, što znači da se kroz izražavanje narušava javno zdravlje i životi pojedinaca; i (4) ako ljudi koji imaju medicinsko znanje (završen medicinski fakultet i specijalizaciju iz oblasti vezane za vakcine i vakcinaciju) i koji imaju uticaja na javno mnjenje, šire antivakserstvo, potrebno je pogledati njihove argumente i na osnovu čega to tvrde (da li su protiv svih vakcina ili samo pojedinih, da li sumnjaju u proces proizvodnje, da li imaju određene benefite zbog propagiranja nevakcinisanja itd.), te na temelju toga proceniti situaciju; ako pak ljudi bez konkretnog obrazovanja iz medicine šire takve priče, njih je potrebno gledati kroz propise vezane za nadržilekarstvo.

Dakle, kroz širenje nenaučnih teorija, antivakseri bi mogli uništiti društvo kao takvo, odnosno njegova dostignuća i zdravlje i živote građana, a ne samo demokratiju. U tom smislu, ograničenje određenih izražavanja koja promovišu antivakcerske ideje bi se moglo desiti, i to u sadejstvu sa propisima koji uređuju pitanje javnog zdravlja, nadržilekarstva i širenja bolesti. Ipak, to bi trebalo da bude *poslednja odbrana* države u cilju zaštite zdravlja i života ljudi. Pre toga bi javne vlasti morale da pokušaju sa manje strogim merama, kao što su vakcinalne kampanje, javna pojavljivanja lekara i naučnika koji rade sa vakcinama i na njihovom razvoju, edukacija građana kroz različite nivoe obrazovnih aktivnosti, poboljšavanje medijske pismenosti građana i prepoznavanja „istinitih” od „lažnih” vesti i teorija zavere i sl.

Tek kada takve aktivnosti ne bi urodile plodom, a situacija sa pogubnim dejstvom antivakcerskog lobija bi izmakla kontroli i pretela da teško ugrozi zdravlje i živote građana, kroz njihovo pružanje nenaučnih konstrukcija i teorija zavere, moglo bi da dođe do ograničavanja izražavanja takvih ideja. Ukoliko se ovo pitanje *ne bi moglo* tretirati kroz paradoks tolerancije, jer bi to bilo (možda) preveliko razvlačenje njegovog pojma, ono bi se svakako *moglo* tretirati u okviru legitimnih ciljeva za ograničavanje slobode izražavanja, od kojih je jedan, prema EKLJP, i zaštita zdravlja.

Kada se prebacimo na nedržavni teren, trenutno, od strane određenih tehnoloških kompanija, postoje usmereni pristupi suzbijanju antivakcerskog delovanja na internetu, poznati i kao „**politike nulte tolerancije**” (*zero tolerance policies*), koje se sastoje u uklanjanju sadržaja koji se kvalifikuje kao „netačne informacije”. U kontekstu dezinformacija o vakcinama koje se šire putem popularnih društvenih mreža, ovaj pristup je pionirski započeo Pinterest i to kada je u februaru 2019. kompanija najavila da će blokirati sve rezultate pretraživanja vezane za vakcine. Odluka je nastala zbog podataka koji otkrivaju da je većina pretraživanja Pinteresta o vakcinama dala rezultate koji sadrže informacije koje su u suprotnosti sa trenutnim naučnim standardima.⁴⁸⁶

⁴⁸⁶ A. S. Rutschman, „Social Media Self-Regulation and the Rise of Vaccine Misinformation”, *University of Pennsylvania Journal of Law and Innovation*, <https://scholarship.law.slu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1553&context=faculty>, 11. oktobar 2021, 16.

Najveće društvene mreže su isto tako usvojile niz pravila i alata, u vezi sa ograničenjem širenja „lažnih vesti” i obmanjujućih praksi koje podrivaju autentičnost i integritet na njihovim platformama, a neke su usvojile i posebne politike o dezinformacijama vezanim za Kovid-19 i uvele proces verifikacije informacija kroz njihovu proveru (*Fact-checking*). U okviru sprovođenja ovih politika, ide se od upozoravanja i stavljanja određenih „oznaka” na vest ili informaciju, te onda kroz algoritme problematične informacije postaju manje vidljive ili se njihov doseg smanjuje, do najstrožih mera kao što su uklanjanje sadržaja i zatvaranja naloga.⁴⁸⁷

Ipak, pre bilo kakve priče o ograničavanju slobode izražavanja, prvenstveni zadatak ali i osnovni izazov za države, kompanije i medije treba svakako da bude **vraćanje poverenja javnosti u integritet informacija** koje se dele, i to kroz, na ljudskim pravima baziranom, proaktivnom angažmanu država, kompanija, međunarodnih organizacija, civilnog društva i medija.⁴⁸⁸ Paradoks tolerancije se može koristiti u ovim novim odnosima vezanim za dezinformacije, antivakserstvo i internet, ali ako bi došlo do njegovog preteratnog korišćenja u situacijama koje smo naveli, možemo da se zapitamo da li možda dolazi do limitiranja izražavanja *nepodobnih*, koji ne šire dezinformacije, ali su opasni za određene strukture, ili je društvo skrenulo u totalni *mrak postistine*, gde su dezinformacije preuzele primat nad društvom.

⁴⁸⁷ I. Khan, § 64.

⁴⁸⁸ I. Khan, § 87.

ZAKLJUČAK

Na više mesta u okviru ovog rada davali smo određene zaključke, kritike i mišljenja, kao i predloge za koje smatramo da bi bilo dobro da budu ugrađeni u pravni sistem u okviru slobode izražavanja, te ih u završetku ovog rada nećemo ponavljati, osim na mestima za koja smatramo da je neophodno da budu ponovljena.

I

Sloboda izražavanja, onako kako je danas shvatamo, nije romantična slika apsolutne slobode, bez obaveza i ograničenja. Ona u celom demokratskom svetu ima **određene granice**, koje u slučaju prelaženja sa sobom mogu da nose i određene sankcije. Iako se govori o tome da svako ima pravo da se slobodno izražava, pri izražavanju je neophodno poštovati međunarodnopravne, ustavne i zakonske principe koji su uokvirili ovu slobodu.

Za slobodu izražavanja nužno je postojanje društva u kome će se ona ceniti i poštovati. Međutim, čak i oni sistemi u kojima se ona uzima kao neodvojivi deo duha naroda i njegovog ustava, ona se ograničava. Najveće svetske demokratije nemaju apsolutnu slobodu izražavanja u svojoj praksi, kako se ona posmatra kao pravo koje u određenim slučajevima mora biti ograničeno zbog određenih interesa i vrednosti.

Tu postoji i sličnost ograničenja izražavanja u totalitarnim sistemima i u demokratiji: *želja da se očuva sistem*. Ipak, demokratska sloboda izražavanja počiva na principu tolerancije i poštovanja prava drugog; totalitarni sistemi nastoje da toleranciju uguše i da dozvoljen bude samo *jedan* pogled na svet.

Demokratska sloboda izražavanja je oivčena međama da bi se sačuvala demokratija, tolerancija i sama mogućnost da se pojedinac izražava što je više moguće slobodno, sve dok ne dira u prava drugih i ne ruši temelje tolerancije/demokratije. Dakle, može se govoriti i protiv demokratije i protiv tolerancije, sve dok ne dođe do opasnosti u kojoj postoji mogućnost da netolerantni prevladaju i unište demokratiju, a čak i u tom slučaju se procenjuje da li je potrebno ograničiti slobodu izražavanja i u

slučaju ograničenja, koliko je to proporcionalno činjenje. Demokratski sistem ide ka što manjem uplitanju u pojedinačne slobode, uz davanje što je moguće većeg obima ljudskih prava i sloboda.

Totalitarni, pak, principi nalažu da se izražavanje ograničava u velikoj meri, u cilju očuvanja tekovina totalitarističke vlasti, u kojoj se zabranjuje govoriti protiv sistema, vlasti, vladara, običaja i nezakonitosti od strane vladajućih; Takav sistem je jasan: što totalnija država, što poslušniji pojedinac i što manje ljudskih prava i sloboda.

II

Demokratija nikako nije idealan sistem koji postoji u današnjem vremenu i zaista nekada u primeni dovodi do *negiranja same sebe*. Međutim, demokratija je ujedno i najbolji sistem do kojeg je čovečanstvo došlo u proteklih više hiljada godina; najbolji je sistem u smislu obuhvata slobode pojedinca i grupa, poštovanja osnovnih prava i ograničenja vlasti, kao i načela koja je tvore.

U tom smislu, slažemo se sa maštovitim i provokativnim Čerčilovim (*Winston S. Churchill*) stavom da se ne treba pretvarati da je demokratija savršena ili mudra, kako je ona u stvari najgori oblik vladavine, ali samo ako izuzmemo sve one koje smo do sada probali.⁴⁸⁹ Međutim, smatramo da ne treba sumnjati da će čovečanstvo, kao mnogo puta do sada, u budućnosti (verovatno) naći bolji sistem, suprotno Fukujaminoj (*Francis Fukuyama*) tvrdnji iz devedesetih godina XX veka da je nastupio „kraj istorije“⁴⁹⁰.

III

Tolerancija je u demokratskim društvima vezivno tkivo zahvaljujući kome uspeva na jednom mestu da se drži na milione različitih mnjenja, mišljenja, stavova i ideja. Ipak, ona ima svoje paradokse, od kojih smo o

⁴⁸⁹ W. S. Churchill, *Speech in the House of Commons*, 11 November 1947, https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1947/nov/11/parliament-bill#column_207, 21. septembar 2021.

⁴⁹⁰ F. Fukuyama, „The End of History?“, *The National Interest*, 1989, pp. 3-18.

jednom raspravljali u ovom radu. Naime, kako ne bi došlo do uništavanja tolerancije, nekada je potrebno da se **tolerancija brani netolerancijom**.

Kao što je u nekim prošlim vremenima, nestankom tolerancije i razumevanja, došlo i do nestanka demokratije i slobode izražavanja, tako danas, da se istorija ne bi ponovila, paradoks tolerancije, odnosno netolerancija netolerantnih u određenim slučajevima, dolazi u primenu.

Liberalno-demokratsko društvo prvenstveno treba da se protiv netolerancije bori sredstvima poput racionalne misli, otvorene rasprave, glasanja i sistema zakona koji dozvoljavaju da se istražuju i zastupaju čak i odvratna i glupa „verovanja” i mišljenja, bez straha od progona. Zabrane i kažnjavanje za izražavanje moraju da dođu samo kao poslednje sredstvo, i to samo onda kada prethodne, demokratske i liberalne metode nisu uspele. Zabrane treba da se koriste veoma retko i odbrambeno, sa ciljem da se „što je moguće pre vratimo u civilizovaniji način postojanja”. Sa druge strane, za netolerantne grupe i totalitarne sisteme, nasilje i zabrane nisu poslednje sredstvo, već prva akcija i tu postoji velika razlika u poimanju metoda borbe i postojanja društva.⁴⁹¹

IV

U primeni standarda da netolerantnima ne treba dati priliku da netoleranciju postave na državni tron, krije se i velika opasnost. To je ona svakidašnja opasnost od **previše državnog regulisanja** i mešanja u privatne stvari pojedinaca. Nije isključeno da se pod netolerancijom i paradoksom tolerancije podvede i izražavanje koje nije usmereno na uništenje demokratije i netoleranciju, nego je samo kritički stav prema trenutno vladajućim.

Zloupotreba ovog paradoksa je veoma moguća i realna, naročito u tranzicionim i postsocijalističkim zemljama, u kojima još ne postoje izgrađene institucije, a demokratija je na klimavim nogama. U ograničavanju slobode izražavanja uvek postoji zamišljena *crvena linija*,

⁴⁹¹ Vid. više: J. Kuznicki, *What Did Popper Actually Believe About Speech and Tolerance in a Liberal, Pluralistic Society?*, 2017, <https://www.libertarianism.org/columns/paradox-tolerance>, 21. septembar 2021.

koja kada se pređe, ograničenje prelazi iz neophodnog u demokratskom društvu u proizvoljno ili čak i tiransko; primena paradoksa tolerancije tako može da stvori i *dvostruki paradoks* u kome se pozivajući se na toleranciju, demokratske autokrate trude da utišavaju glasove onih koji se bore za bolji sistem i veću toleranciju u društvu.

Sen-Žistove reči (kojim bi se i mnogi danas rado vratili čim zasednu na vlast) da se mudrost vlade sastoji u tome da se snaga neprijatelja Revolucije umanja a narod učini srećnim nauštrb „poroka i neprijatelja slobode”, a da Republiku treba učvrstiti tako što se ona usmerava da radi u korist onih koji je podržavaju, a na štetu onih koji se protiv nje bore, veoma lako dovode do T(t)erora.⁴⁹²

Jedno od prvih sredstava koračanja ka cilju oslobađanja od „neprijatelja slobode” je da im se zabrani izražavanje koje ne odgovara onima koji uzde vlasti drže u svojim rukama. Vlastouzdederšci se veoma lako predstavljaju kao demokrate i liberali, braneći demokratiju i toleranciju, dok u isto vreme ograničavaju slobodno izražavanje želeći da kontrolišu što više sfera društva. Takva odbrana društva od onih koji mu nisu po meri, i primena paradoksa tolerancije, ne bi smela da se dešava u modernim demokratskim društvima, niti u sredinama koje žele da se nazovu tolerantnim.

Dakle, da bi se demokratija istinski „odbranila” i ljudska prava sačuvala svoju suštinu, netolerancija netolerantnih ne sme da u ime šticeđenja određenih vrednosti donosiocima odluka posluži kao mehanizam da proizvoljno isključe neodređeno veliki broj političkih konkurenata iz demokratske igre, čime podrivaju demokratsku prirodu društva i u stvari efikasno sprovode naume „neprijatelja demokratije”.⁴⁹³

Pored toga, zabranom izražavanja u okviru paradoksa tolerancije može da se dođe i do krajnje loše prakse *zabrane jednog po jednog izražavanja*. Tako se može krenuti sa netolerancijom nacionalsocijalista, a završiti sa netolerancijom ljubitelja književnosti Čarlsa Bukovskog (*Charles Bukowski*). Zbog toga je neophodno jačati demokratske institucije i kontrolu vlasti, kako

⁴⁹² L. A. Sen-Žist, *Republikanske ustanove*, Filip Višnjić, Beograd 1987, 290-291.

⁴⁹³ C. Invernizzi Accetti, I. Zuckerman, 183-184.

se ona ne bi *odmetnula*, suviše ojačala i počela primenjivati ekstremne mere u ograničavanju izražavanja. Ograničenje u okviru paradoksa tolerancije mora da bude poslednja mera, upotrebljena samo za odbranu tolerancije, ljudskih prava i demokratije. Širenje ovog obima (koji je i sam dosta širok) može da vodi do neželjenih posledica po demokratiju.

V

Evropske države, zbog svog **iskustva sa totalitarnim ideologijama**, kao što su nacijalsocijalizam i fašizam, ali i sa istorijom međunacionalnih i međuverških ratova, na problematiku govora koji može da sruši demokratski poredak moraju gledati sa dozom straha.

Naime, pored svih nedozvoljenih sredstava kojim su se služili, nacionalsocijalisti su na vlast došli i iskorišćavanjem slobode izražavanja. Iako su se u svojim govorima, pamfletima i sloganima zalagali za rušenje demokratije, u Versajskoj Nemačkoj nisu sankcionisani zbog toga. Za sobom su, opijajući mase, povelili na milione Nemaca u pohod ka istrebljenju drugih naroda. Onim Nemcima koji su odbili da učestvuju u njihovom programu istrebljenja, u najblažim slučajevima su zagorčavali život, a u velikom broju su ih takođe eksterminirali. Ratom su doveli i do toga da je uz Holokaust nad Jevrejima i genocid nad određenim slovenskim narodima i Romima stradao i veliki broj nevinih Nemaca. Dakle, slobodno izražavanje koje je propagiralo ideje suprotne demokratiji, poštovanju prava drugih i istinskoj vladavini prava, snažno je dovelo do urušavanja institucija koje je trebalo da budu brana totalitarizmu.

Kako Hana Arendt ispravno zaključuje, čak i u današnjem svetu, gde ne postoje Hitler i Staljin, sasvim je zamislivo, da jednog lepog dana visoko organizovano i mehanizovano čovečanstvo sasvim demokratski, odlukom većine, zaključi da bi za čovečanstvo u celini bilo bolje da likvidira određene delove,⁴⁹⁴ koristeći slobode okupljanja, udruživanja i izražavanja u tu svrhu. Međutim, istinski demokratsko društvo, ono koje gaji toleranciju i drži ljudska prava iznad partikularnih interesa

⁴⁹⁴ H. Arendt, 299.

pojedinaca ili uskih želja partija, ideologija ili grupa, mora imati zaštitne mehanizme da se to ne desi te da primenjuje paradoks tolerancije pre nego što bi došlo do mogućnosti da se krene u likvidacije.

Ako priču prebacimo na današnjicu, vidimo da je Nemačka doživela katarzu i postala glavni bastionik odbrambene demokratije i paradoksa tolerancije. U primeni filosofije *paradoksa tolerancije* i *odbrambene demokratije* nemački Savezni ustavni sud rešava nedoumice oko (ne)tolerancije netolerantnih u smislu tumačenja *Osnovnog zakona* gledanog u sadejstvu sa visokim stepenom osnovnih sloboda i odbrane liberalnodemokratskog poretka uz naznake da se ograničavanje određenog netolerantnog izražavanja dešava tek *kada ostali društveni mehanizmi izostanu*. Na sličnom fonu je i Evropski sud za ljudska prava, koji je kroz svoju praksu razvio stav da u određenim slučajevima netolerantnima neće biti tolerisano netolerantno izražavanje. Tu praksu je razvio u više pogleda i smerova, nekada čak i proširujući dejstvo klauzule o zabrani zloupotrebe prava.

VI

Amerikanci nisu imali ovo iskustvo na svom tlu, pa otuda kod njih postoji i uži obim ograničenja prava na slobodu izražavanja.

Međutim i kod njih se uz primenu određenih standarda, kao što je **test „jasne i postojeće opasnosti“** može primeniti paradoks tolerancije. Sloboda izražavanja je u SAD svakako više *slobodna*, ali ta *sloboda* sa sobom nosi i slučajeve u kojima se npr. raspiruje rasna mržnja, što može dovesti do devastirajućih posledica.

Više slobode (izražavanja) ne znači uvek i slobodnije društvo.

VII

U drugim evropskim, ali i svetskim državama koje stoje na demokratskim osnovama, postoje **različiti pogledi** u poimanju toga koje izražavanje kao netolerantno treba ograničiti.

Neki su bliži nemačkom poimanju ili shvatanjima Evropskog suda, drugi su bliži postavkama koje je odredio američki Vrhovni sud, dok treći sistemi imaju izgrađene i svoje specifične poglede na ovu problematiku.

VIII

U teoriji i praksi, dakle, postoji dijapazon različitih mišljenja o ovoj problematici, od onih koji se zalažu za apsolutnost slobode izražavanja, do onih koji žele da je još više ograniče.

Gledano racionalno na ovo pitanje, zaista je *lepo* teoretski promišljati o tome da bi sloboda izražavanja trebalo da bude *neograničena* i da svako može da kaže šta god želi u javnosti, pa bilo to usmereno i protiv čovečanstva. Međutim, to je samo utopija, jer stvarni svet nije idealno zamišljeno carstvo u kome je sve *lepo*, u kome je sve nežno, i u kome svako radi ono što hoće⁴⁹⁵; suprotno, svet je ogledalo koje veoma brzo može da pokaže ružno lice stvarnosti onih koji seju mržnju.

Zbog toga, kao i zbog svih navedenih razloga u celokupnom radu, stav autora ovog rada je da ipak postoji potreba **da u određenim slučajevima, netolerantno izražavanje bude ograničeno**. U okviru ograničenja **neophodno je primenjivati paradoks tolerancije, ali samo onda kada je nužno da dođe do njegove primene**.

IX

Neophodno je i da se baci **(novo) svetlo na moguće gledanje na ovaj paradoks** i njegovu primenu, u skladu sa stavovima izraženim u ovom radu.

Pre svega, u budućem gledanju na primenu teorije paradoksa tolerancije potrebno je svaki slučaj gledati zasebno i višedimenzionalno. Ne bi smelo da se dešava da se određeni slučajevi *kolektivno podvode* pod paradoks tolerancije, bez ulaženja u suštinu svakog od njih. Sloboda izražavanja je kamen temeljac slobodnog društva i ona ne bi smela nikome da se ograničava u većoj meri nego što je to neophodno.

⁴⁹⁵ T. Budisavljević, *U svetu postoji jedno carstvo*, 1971.

Ograničenje slobode izražavanja u ovom smislu služi da se demokratija i tolerancija odbrane kada je to *neophodno*. Dakle, primena paradoksa tolerancije mora da dođe kao poslednje sredstvo, kada su, kao što je već objašnjeno, prethodni metodi odbrane tolerancije i demokratije, omanuli.

Takođe, pri odlučivanju o tome da li se ograničava nečije izražavanje na osnovu paradoksa tolerancije neophodno je obratiti pažnju na **XII činjenica kroz 10 pitanja**:

1. *Koje zaštićene grupe se brane kroz paradoks tolerancije?* Nije isto ograničavati slobodu izražavanja nekome ko je netolerantan prema ishrani baziranoj na životinjskom mesu od strane drugih ljudi i onome ko je netolerantan prema celokupnom narodu, demokratiji i toleranciji i želi da ih uništi.
2. *Koji interesi se brane ograničavanjem određenog izražavanja?* Putem paradoksa tolerancije ne bi smelo da se utišava kritičko mnjenje niti da se sa njim koriste oni koji bi želeli da okuju drugačiju misao.
3. *Kakva je istorija države u kojoj se odlučuje o netoleranciji? U kom kontekstu je nastalo izražavanje i u kom kontekstu je takvo izražavanje iskazano?* Ukoliko je državna istorija na tragu one koje su imale SAD, onda je i shvatljivije da se ograničenja slobode izražavanja u okviru paradoksa tolerancije gledaju mnogo uže nego u određenim evropskim državama. Povest jednog prostora govori mnogo toga o mogućnosti da netolerantni zaista zavladaju i ukinu slobode, toleranciju i demokratiju. Istorija zaista u ovom slučaju može da bude „učiteljica života” (*magistra vitae*)⁴⁹⁶. Potrebno je videti ko su sve relevantni faktori u pogledu određenog izražavanja, da li postoji istorija određenih sukoba i progona te koliku ulogu u svemu igra diskriminacija.
4. *Koliki je stepen ozbiljnosti određenog izražavanja i koliko određeni govor stvarno potkopava toleranciju i demokratiju?* Ne može se na isti način gledati netolerantan govor koji je

⁴⁹⁶ M. T. Cicero, K. W. Piderit, *De oratore*, Leipzig, B.G. Teubner 1862, p. 110.

izrečen pred hiljadama ljudi u naelektrisanj atmosferi, kao i onaj koji je izrečen na skupu pred pet prijatelja; iako i ovde može biti izuzetaka u ozbiljnosti, pa ovaj drugi govor nekada u izuzetnim situacijama može za sobom povlačiti veće posledice nego ovaj prvi. U smislu otkrivanja izražavanja koje može da uništi demokratiju neophodno je napraviti distinkciju između izražavanja koje je samo oštro i kritično i onoga koje je stvarno usmereno na uništenje.

5. *Ko je i koga predstavlja onaj koji koristi izražavanje?* Da li on deluje u ličnom svojstvu ili ima određen položaj u nekoj organizacija, nivou vlasti ili neformalnoj grupi, koliki je nivo njegovih ovlašćenja i u kom svojstvu je nastupao kada je koristio izražavanje.⁴⁹⁷
6. *Kakva je bila istinska namera onog ko je koristio izražavanje?* Da li je on želeo da se koristi izražavanjem sa ciljem targetiranja određene grupe, širenja govora mržnje, totalitarne ideologije itd., uz poznavanje mogućih posledica zbog takvog izražavanja.⁴⁹⁸
7. *Kakav je sadržaj izražavanja?* Naročito su bitni stil i forma, pa je potrebno ustanoviti da li je izražavanje predstavljalo umetnički izraz, javni diskurs, izražavanje verskih osećanja, akademsku raspravu, izjavu o činjenicama ili vrednosni sud.⁴⁹⁹
8. *Postoji li mogućnost da će, u slučaju tolerisanja određenog izražavanja, zaista doći do težih posledica i kolika je društvena, pokretačka i politička snaga onog ko takvo izražavanje koristi?*
9. *Postoji li apsolutna neophodnost da se ograniči konkretno izražavanje u demokratskom društvu?*

⁴⁹⁷ Article 19 – Prohibiting Incitement to Discrimination, Hostility or Violence – Policy Brief, Free Word Centre, London 2012, www.article19.org/data/files/medialibrary/3572/12-12-01-PO-incitement-WEB.pdf, 14. oktobar 2021., 2; W. Benedek, M. C. Kettemann, 87-88.

⁴⁹⁸ *Ibid.*

⁴⁹⁹ *Ibid.*

10. *Da li je proporcionalno ograničiti slobodu izražavanja zbog određenog izražavanja i da li se isti efekat može postići bez ograničavanja te slobode?*
11. *U primeni paradoksa tolerancije neophodno je koristiti uporednopravni pristup. U praksi je potrebno kombinovati principe razvijene u jurisprudenciji američkog Vrhovnog suda i Evropskog suda za ljudska prava uz obavezno uzimanje u obzir pravne prakse ustavnih sudova u demokratskim državama, a naročito u onim sa sličnim ustavnim i zakonskim okvirom.*
12. *Za određene slučajeve, naročito one u novim situacijama, pored ustaljenih standarda, mogao bi se koristiti i troslojni test uz dodatak jednog uslova za specifične slučajeve, koji smo na osnovu analize, razvili u ovom radu, naslanjajući se na teoriju i praksu:*
 - *Kakvo je određeno izražavanje koje širi dezinformacije i teorije zavere?*
 - *Da li postoji netolerancija u određenom izražavanju i koliki je njen nivo?*
 - *Procena da li izražavanje, ukoliko se dopusti, kroz netoleranciju može da u budućnosti uništi ili ugrozi toleranciju, ili da li može da ima znatan uticaj na uništavanje određenih vrednosti u demokratskom društvu i*
 - *Koliko je onaj koji se izražava stručan i u kom obimu ima znanja da govori o određenoj uskostručnoj temi, te koliko on ima uticaja na javno mnjenje?*

X

Po pitanju zakonodonosilaštva potrebno je takođe izneti određena zapažanja. **Slobodu izražavanja je dobro uvek što manje definisati u zakonima**, kako bi mogla slobodno da se razvija. Međutim, za države koje imaju istoriju netolerancije koja je prelazila u masovne zločine i

pokolje, bilo bi dobro da se ipak napravi određeni okvir u kome bi se zakonski *upisala* teorija paradoksa tolerancije, ali i to isključivo ukoliko postoji potreba za takvim definisanjem, kao i ako postoji realna opasnost od takvog izražavanja u datom društvu.

Smatramo da je dvolično da se govori da svako ima pravo da *kaže šta god želi*, uz pozivanje na zakone koji *ne brane* određena izražavanja, a da se onda na sudu određena izražavanja kažnjavaju. U tom pogledu neophodno je *eksplicitno definisati* koja izražavanja nisu prihvatljiva, bez generalnih klauzula. Tako nešto se već radi u određenim državama u pogledu npr. negiranja Holokausta ili propagiranja nacionalsocijalističkih ideja.

Zbog delikatnosti problematike smatramo da ne bi trebalo da se ide ka opštim pojmovima, već da treba konkretno definisati koje izražavanje nije dopušteno. Ovo stoga da bi građani bili upoznati sa takvom regulativom, jer dobar deo građanstva smatra da ima pravo da govori apsolutno sve što mu je na umu. Ovako bi i konkretno bili upoznati sa mogućnostima ograničenja izražavanja. Građani ne smeju biti ostavljeni sa nedefinisanim i suviše opštim normama, jer to krši jedno od najvažnijih načela pravne države – *načelo pravne sigurnosti*.

Pri ovom se mora imati na umu da koliko god prema sudu određenih autoriteta (u ovom slučaju parlamenta koji bi doneo zakon ili izmene određenog zakona) pogubna neka ideologija bila, ozbiljno treba razmisliti pre nego što se krene u mešanje u izražavanje koje sadrži takvu ideologiju, jer i individualne i društvene posledice takvog čina mogu biti opasne.⁵⁰⁰ Individualno se pre svega ruši deo slobode, a društveno postoji mogućnost da se to rušenje nastavi i *nelegitimno* proširi.

Kada se pristupi regulisanju, mora se imati na umu da je ograničenje izražavanja poslednje „utočište” za odbranu tolerancije i demokratskog društva. Zato je mnogo bolje služiti se sa nemačkim primerom i kroz celokupnu društvenu infrastrukturu stvarati tolerantne generacije koje će poštovati prava i slobode drugih. Zabrane često znaju dati suprotne efekte, dok obrazovanje i društvene akcije kroz državne i privatne institucije mogu da *pomeraju i stene*.

⁵⁰⁰ Dž. Halberstam, 387.

XI

Možemo da primetimo da je Markuze bio u pravu kada kaže da je **današnja manifestacija tolerancije u neku ruku i sluga represije** i da jača tiraniju većine, koja naglašava institucionalizovanu nejednakost i klasnu strukturu društva. U takvom kompozitu oni koji stoje protiv sistema su već „*a priori* u nepovoljnijem položaju, koji se ne ukida tolerisanjem njihovih idejâ, govora i novina”⁵⁰¹. Ipak, ne možemo da se složimo sa Markuzeovim pogledima u smislu toga da je potrebno sprovesti „oslobađajuću toleranciju”, i tu smo bliži Spicovom stajalištu da tolerancija ne uključuje samo slobodu izražavanja ispravnih, već da je ona sloboda iznošenja čak i glupavih i ogavnih ideja. Takođe, tolerancija samo jedne strane nikako ne može da popravi društvene nejednakosti i stratifikaciju, a čak i kada bi mogla, cilj nikako ne bi smeo da opravda tako ekstremna sredstva.

U pogledu paradoksa tolerancije, pored Popperovog stajališta koje smo razmatrali, po kom ne bi uvek trebalo gušiti slobodu filosofija koje nisu tolerantne, sve dok se takvim filosofijama može suprotstaviti drugim sredstvima, bliski smo i stavovima Rolsa, kada kaže da pravda ne zahteva da ljudi moraju da miruju, dok drugi uništavaju osnovu njihovog postojanja. Rolsovo pitanje tolerisanja netolerantnih zaista jeste direktno povezano sa pitanjem stabilnosti dobro uređenog društva, a sloboda treba da bude ograničena samo onda kada tolerantni „iskreno i sa razlogom” smatraju da nisu bezbedni i da je bezbednost ustanova slobode takođe u opasnosti.

XII

Završavajući ovu studiju, konstatovaćemo da je ispitivanje primene paradoksa tolerancije danas možda i jedno od elementarnih pitanja u okviru propisivanja, korišćenja i propitivanja sloboda čoveka. Da li i u kom obimu treba da se ograniči određeno izražavanje, a da se pri tome ne ništi svrha, pojam i filosofija ljudskih prava predstavlja dilemu koju uopšte nije lako razrešiti, kako u teorijskom, a još više u praktičnom smislu. U ovom radu

⁵⁰¹ H. Markuze, 397, fn. 2.

smo pokušali dati objašnjenje obima takvih ograničenja, njihovu svrhu, teorijsku i praktičnu koncepciju u određenim društvima, uz davanje smernica kako bi trebalo da se u budućnosti odnosimo prema njima.

Imamo u vidu da je paradoks tolerancije zaista trenutno potreban u određenim državama, ali i pored toga, uzimajući reči Adama Gopnika, naglašavamo da „uvrede moramo da podnosimo, ali pretnje ne smemo da tolerišemo. Reći da je nečija religija smešna je drugačije – primetno, merljivo, značajno drugačije – nego reći da bi neku grupu ljudi trebalo istrebiti. Ismevanje vašeg proroka daleko je od pretnji upućenih vama lično. [...] Bogohuliti protiv nečije vere je jedno; govor mržnje ohrabruje nasilje prema ljudima. [...] Ismevanje Mojsijeve vere, koju je obilno upražnjavao jedan Volter – mora biti zaštićena bez obzira na to ko je njen nosilac, baš kao i ismevanje mormona u animiranoj seriji 'South Park'. Ali bezbednost samih Jevreja i mormona time ne sme biti ugrožena, ni u smislu ispovedanja vere ni u smislu opšte bezbednosti. [...] Džon Stjuart Mil smatra da je jedina prava šteta naneta raspravi – cenzura slobode govora. O definiciji te 'štete' se može raspravljati – ali ona mora biti nešto više od povređenih osećanja.”⁵⁰²

Za kraj, možemo da zatvorimo izlaganje i da kažemo da u budućem gledanju na slobodu izražavanja i granicu njenog ograničavanja u okviru paradoksa tolerancije, moramo filozofski pratiti uput Bihnerovog (*Karl Georg Büchner*) Dantona kada kaže da statua slobode [izražavanja] još nije izlivena, a peć je ražarena i svima nam se može desiti da na njoj *opečemo prste*; ali i ujedno paziti da ne odemo robespjerovskim apsolutrevolucionarnim putem u kome ćemo u borbi za slobodu uzvikivati da *strahom treba smrviti neprijatelje slobode*.⁵⁰³

Društvo ne treba da se strahom i represijom bori protiv neprijatelja slobode, **no pravom i vrlinom**, i u krajnjim slučajevima, **odbrambenom demokratijom**. Sa druge strane, ono ne sme da skrene u agresivno i opresivno ograničavanje izražavanja, jer sa tim demokratija prestaje biti *demokratska*, sloboda postaje *tiranska*, a ljudska sudbina *sužanjnska*.

⁵⁰² A. Gopnik, *Dva pogleda na slobodu govora*, The New Yorker – Peščanik, 2015, <https://pescanik.net/dva-pogleda-na-slobodu-govora/>, 12. oktobar 2021.

⁵⁰³ Vid. G. Büchner, *Dantonova smrt – drama u četiri čina*, Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb 1960, 11, 20.

LITERATURA

1. PUBLIKACIJE

1.1. Knjige

Ademović, N., Marko, J., Marković, G., *Ustavno pravo Bosne i Hercegovine*, Fondacija Konrad Adenauer e. V. Predstavništvo u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2012

Ahmed, H., Stuart, H., *Hizb ut-Tahrir – Ideology and Strategy*, The Centre for Social Cohesion, London 2009

Arendt, H., *The Origins of Totalitarianism*, Meridian Books, Cleveland – New York 1962

Basta Flajner, L. R., *Politika u granicama prava – Studija o anglosaksonskom konstitucionalizmu*, Službeni glasnik, Beograd 2012²

Benedek, W., Kettemann, M. C., *Freedom of Expression and the Internet*, Council of Europe, Strasbourg 2013

Büchner, G., *Dantonova smrt – drama u četiri čina*, Državno izdavačko poduzeće Hrvatske, Zagreb 1960

Carlin, G., *When Will Jesus Bring the Pork Chops?*, Hyperion 2004

Cicero, M. T., Piderit, K. W., *De oratore*, Leipzig, B.G. Teubner 1862

Conquest, R., *Reflections on a Ravaged Century*, W. W. Norton & Company, New York – London 1999

Duzinas, K., *Ljudska prava i imperija: Politička filozofija kosmopolitizma*, Službeni glasnik – Albatros plus, Beograd 2009

Dvorkin, R., *Suština individualnih prava – Novo izdanje sa odgovorom kritičarima*, Javno preduzeće Službeni list Savezne Republike Jugoslavije – Izdavačka kuća CID, Beograd – Podgorica 2001

Dža'fari, M. T., *Univerzalna ljudska prava: proučavanje i komparacija islamskog i zapadnog pravnog sistema*, Fondacija Mulla Sadra u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2014

Đurković, M., *Politička misao Džona Stjuarta Mila*, Službeni glasnik, Beograd 2006

- Einstein, A., *Out of My Later Years*, Philosophical Library, New York 1950
- Fried, A., *McCarthyism: The Great American Red Scare: A Documentary History*, Oxford University Press, New York 1997
- Gajin, S., *Ljudska prava: Pravno-sistemska okvir*, Pravni fakultet Univerziteta Union u Beogradu, Centar za unapređivanje pravnih studija – Institut za uporedno pravo, Beograd 2012²
- Grujić, D., *Filozofija i problem verske tolerancije*, Centar za empirijsko istraživanje religije, Novi Sad 2016
- Hejvud, E., *Političke ideologije – Uvod*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2005³
- Jovanović, S., *Država – Knjiga druga – Državna organizacija – Poratna država*, Izdavačko i knjižarsko preduzeće Geca Kon A. D., Beograd 1936
- Kelzen, H., *Čista teorija prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2007
- Krstić, I., Marinković, T., *Evropsko pravo ljudskih prava*, Savet Evrope, Beograd 2016
- Locke, J., *A Letter Concerning Toleration*,
<https://socialsciences.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/locke/tolerati on.pdf>
- Lučka, D., *Demokratska izgradnja i demografska obnova Bosne i Hercegovine | Nacrt za poboljšanje demokratskih kapaciteta, uslova života i društvene klime za građane u Republici Srpskoj, Federaciji Bosne i Hercegovine i Brčko distriktu Bosne i Hercegovine*, Friedrich-Ebert-Stiftung – Banjalučki centar za ljudska prava, Banja Luka 2019
- Ljudska prava u periodu COVID-19 – Utvrđeni propusti u ostvarivanju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini*, Banjalučki centar za ljudska prava, Banja Luka – Sarajevo 2020
- Mannheim, K., *Diagnosis of Our Time – Wartime Essays of a Sociologist*, Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London 1943
- Marković, G., *Ustavni lavirint – Aporije ustavnog sistema Bosne I Hercegovine*, Službeni glasnik, Beograd 2021

- Marković, R., *Ustavno pravo*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2017²²
- Meleagrou-Hitchens, A., Standing, E., *Blood and Honour: Britain's Far-Right Militants*, The Centre for Social Cohesion – Nothing British, London 2010
- Mill, J. S., *On Liberty – in Focus* (eds. J. Gray, G.W.Smith), Routledge, London – New York 1991
- Mussolini, B., *The Political and Social Doctrine of Fascism*, Leonard and Virginia Woolf – The Hogarth Press, London 1933
- Perić, N., *Teorija zloupotrebe prava i građansko zakonodavstvo* (Doktorska teza), Knjižar izdavač Geca Kon, Beograd 1912
- Petaux, J., *Democracy and Human Rights for Europe: The Council of Europe's Contribution*, Council of Europe, Strasbourg 2009
- Petrov, V., Simović, D., *Ustavno pravo*, Službeni glasnik, Beograd 2018
- Platon, *Država*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd 2012⁵
- Platon, *Obrana Sokratova*, Demetra, Zagreb 2010
- Popović, S., *Put u varvarstvo*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2000
- Popper, K. R., *The Open Society and Its Enemies – The Spell of Plato – Volume I*, George Rutledge and Sons, London 1947
- Praksa sudova u Bosni i Hercegovini u pogledu prava na slobodu izražavanja* (ur. Z. Knežević), Ustavni sud Bosne i Hercegovine – The Aire Centre, Sarajevo 2020
- Preventing Terrorism and Countering Violent Extremism and Radicalization that Lead to Terrorism: A Community-Policing Approach*, Organization for Security and Co-operation in Europe, Vienna 2014
- Puddephatt, A., *Freedom of Expression and the Internet*, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – Regional Bureau for Sciences in Latin America and the Caribbean/UNESCO Montevideo Office, 2016

- Rasel, B., *Istorija zapadne filozofije i njena povezanost sa političkim i društvenim uslovima od najranijeg doba do danas*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd 1998
- Raunić, R., *Filozofija politike Johna Lockeja*, Naknadno-istraživački zavod „Politička kultura”, Zagreb 2009
- Rawls, J., *A Theory of Justice*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge 1999.
- Rols, Dž., *Prava naroda*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd 2001.
- Rothbard, M. N., *For a New Liberty – The Libertarian Manifesto*, Ludwig von Mises Institute, Auburn 2006²
- Rothbard, M. N., *Power & Market: Government and the Economy*, Ludwig von Mises Institute, Auburn 2006⁴
- Scalia, A., *Scalia Speaks – Reflections on Law, Faith, and Life Well Lived* (eds. C. J. Scalia, E. Whelan), Crown Forum, New York 2017
- Sen-Žist, L. A., *Republikanske ustanove*, Filip Višnjić, Beograd 1987
- Simović, D., Stanković, M., Petrov, V., *Ljudska prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd 2018
- Skoko, B., Lučka, D., *Povjerenje u medije i medijske slobode*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo 2017
- Spinoza, B., *Teološko-politički traktat*, Kultura, Beograd 1957
- Trkulja, J., *Zločin nad mišljenjem – Osuda, izgon i rehabilitacija Mihaila Đurića*, Centar za unapređivanje pravnih studija – Dosije studio, Beograd 2013
- Volter, *Filozofski rečnik*, Matica srpska, Novi Sad 1973
- Volter, *Rasprava o toleranciji – Povodom smrti Žana Kalasa*, Utopija, Beograd 2005
- Vrkatić, L., *Ontologijski stav filozofije prava*, Mediterran Publishing, Novi Sad 2009

1. 2. Rečnici i enciklopedije

An Introductory Dictionary of Theology and Religious Studies, (eds. O. O. Espín, J. B. Nickoloff), Liturgical Press, Collegeville 2007

Bihalji-Merin, O. *et al.*, *Mala enciklopedija – Prosveta 2 – Opšta enciklopedija*, Prosveta, Beograd 1971²

Burka, <https://www.britannica.com/topic/burka>

Cancel Culture, <https://www.dictionary.com/e/pop-culture/cancel-culture/>

Clear and Present Danger, Legal Information Institute, Cornell Law School,
https://www.law.cornell.edu/wex/clear_and_present_danger

Đorđević, J. *et al.*, *Mala politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd 1966

Forst, R., „Toleration”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (ed. Edward N. Zalta), 2017,
<https://plato.stanford.edu/archives/fall2017/entries/toleration/>

Krivokapić, B., *Leksikon međunarodnog prava*, Radnička štampa – Institut za uporedno pravo, Beograd 1998

Lennon, T. M., Hickson, M., „Pierre Bayle”, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, (ed. E. N. Zalta), 2017,
<https://plato.stanford.edu/archives/win2017/entries/bayle/>

„Meaning of Tolerance in English”, *Cambridge Dictionary*, Cambridge University Press,
<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/tolerance>

Mimica, A., Bogdanović, M., *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd 2007

Schultz, D., *Tolerance Theory*, <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/1024/tolerance-theory>

Storrs, L. R. Y., „McCarthyism and the Second Red Scare”, *Oxford Research Encyclopedia – Oxford Research Encyclopedia of American History*,
<https://oxfordre.com/americanhistorical/view/10.1093/acrefore/9780199329175.001.0001/acrefore-9780199329175-e-6>

- The Editors of Encyclopaedia Britannica, „Komsomol”, *Encyclopedia Britannica* 2016, <https://www.britannica.com/topic/Komsomol>
- Vujaklija, M., *Leksikon stranih reči i izraza*, Prosveta, Beograd 1970
- Vujanić, M. et al., *Rečnik srpskog jezika* (ur. M. Nikolić), Matica Srpska, Novi Sad 2011
- What It Means to Get 'Canceled'*, <https://www.merriam-webster.com/words-at-play/cancel-culture-words-were-watching>
- What's the difference between a hijab, niqab and burka?*, <https://www.bbc.co.uk/newsround/24118241>

1.3. Naučni i stručni članci

- Baranowska, G., Wójcik, A., *In defence of Europe's Memory Laws*, <https://www.eurozine.com/in-defence-of-europes-memory-laws/>
- Beljanski, S., „Jurisprudencija militantne demokratije – Precedenti Ustavnog suda Srbije”, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine – Časopis za pravnu teoriju i praksu* (ur. J. Kubinjec et al.), Advokatska komora Vojvodine, Novi Sad 2013
- Beširević, V., „Predgovor”, *Militantna demokratija – nekada i sada* (pr. V. Beširević), Pravni fakultet Univerziteta Union – Službeni glasnik, Beograd 2013
- Beširević, V., „Ubiti pticu rugalicu? Militantna demokratija u jurisprudenciji Evropskog suda za ljudska prava”, *Militantna demokratija – nekada i sada* (pr. V. Beširević), Pravni fakultet Univerziteta Union – Službeni glasnik, Beograd 2013
- Bloch, P., „Response to Professor Fronza's The Punishment of Negationism”, *Vermont Law Review*, 2006
- Bracewell, L., „Gender, Populism, and the QAnon Conspiracy Movement”, *Frontiers in Sociology* (ed. E. H. Botting), 2021, <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8022489/pdf/fsoc-05-615727.pdf>
- Cannie, H., Voorhoof, D., „The Abuse Clause and Freedom of Expression in the European Human Rights Convention”, *Netherlands Quarterly of Human Rights*, Netherlands Institute of Human Rights, 2011

- Cassinelli, C. W., „Totalitarianism, Ideology, and Propaganda”, *The Journal of Politics*, University of Chicago Press – Southern Political Science Association, Chicago 1960
- Chafee, Jr., Z., „Freedom of Speech in War Time”, *Harvard Law Review*, The Harvard Law Review Association, Cambridge 1919
- Cole, D., „The New McCarthyism: Repeating History in the War on Terrorism”, *Harvard Civil Rights – Civil Liberties Law Review*, 2003
- Creppell, I., „Locke on Toleration: The Transformation of Constraint”, *Political Theory*, Sage Publications, 1996
- Curley, E., „Hobbes and the Cause of Religious Toleration”, *The Cambridge Companion to Hobbes’s Leviathan* (ed. Patricia Springborg), Cambridge University Press, Cambridge 2007
- Czernin, J., Radu, C., „The Solutions Come from Science and Knowledge”, *Journal of Nuclear Medicine*, Society of Nuclear Medicine and Molecular Imaging, 2021,
<https://jnm.snmjournals.org/content/jnumed/62/2/145.full.pdf>
- Čavoski, K., „Poperov paradoks tolerancije”, *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi* (pr. I. Primorac), Filip Višnjić, Beograd 1989
- Ćirić, J., „ACLU – American Civil Liberties Union”, *Uvod u pravo SAD* (ur. J. Ćirić), Institut za uporedno pravo, Beograd 2008
- Ćirić, J., „Zabranjena misao – povodom jedne odluke Ustavnog suda Srbije”, *Pravna riječ* (ur. R. Kuzmanović), Udruženje pravnika Republike Srpske, Banja Luka 2012
- Dershowitz, A., „Tortured Reasoning”, *Torture: A Collection* (ed. S. Levinson), Oxford University Press, Oxford 2004
- Dimitrijević, N., „Militantna demokratija, konstitucionalna demokratija i osnovna prava: da li su prijatelji demokratije neprijatelji slobode?”, *Militantna demokratija – nekada i sada* (pr. V. Beširević), Pravni fakultet Univerziteta Union – Službeni glasnik, Beograd 2013
- Dragičević, F., „Govor mržnje, izborni proces i pravo na slobodu izražavanja”, *Sveske za javno pravo*, Fondacija Centar za javno pravo, Sarajevo 2019

- Dunn, S., „Islamic Law and Human Rights”, *The Oxford Handbook of Islamic Law* (eds. A. M. Emon, R. Ahmed), Oxford University Press, Oxford 2018
- Dyzenhaus, D., „Legal Theory in the Collapse of Weimar: Contemporary Lessons?”, *American Political Science Review*, American Political Science Association – Cambridge University Press, Washington 1997
- Đurić, M., „Smišljene smutnje”, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* (ur. V. Bakić), Beograd 1971
- Emerson, T. I., „Freedom of Association and Freedom of Expression”, *The Yale Law Journal*, Yale Law School, New Haven 1964
- Fiala, A., „Toleration”, *The Internet Encyclopedia of Philosophy*, 2004, <https://iep.utm.edu/tolerati/#H4>
- Fox, G., Nolte, G., „Intolerant Democracies”, *The Harvard International Law Journal*, Cambridge 1995
- Fronza, E., „The Punishment of Negationism: The Difficult Dialogue Between Law and Memory”, *Vermont Law Review*, 2005
- Fukuyama, F., „The End of History?”, *The National Interest*, 1989
- Garlinger, P. P., „Privacy, Free Speech, and The Patriot Act: First and Fourth Amendment Limits on National Security Letters”, *New York University Law Review*, New York University, New York 2009
- Gewirth, A., „Are There Any Absolute Rights?”, *The Philosophical Quarterly*, Oxford University Press 1981
- Grayling, A. C., *Tolerating Intolerance – You Can't Have Free Speech Without Tolerance – The Health of Society Depends on Their Defence*, <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1080/03064220701334527>
- Halberstam, Dž., „Paradoks tolerancije”, *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi* (pr. I. Primorac), Filip Višnjić, Beograd 1989
- Hasanbegović, J., „Pravo kao netolerantnost”, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine – Časopis za pravnu teoriju i praksu*, Novi Sad 2001
- Horton, J., „Three (Apparent) Paradoxes of Toleration”, *Filozofska Istrazivanja/Synthesis Philosophica*, Croatian Philosophical Society/Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 1994

- Invernizzi Accetti, C., Zuckerman, I., „What’s Wrong with Militant Democracy?”, *Political Studies*, SAGE, 2017, <https://doi.org/10.1177/0032321715614849>
- Irons, P. H., „’Fighting Fair’: Zechariah Chafee, Jr., the Department of Justice, and the ’Trial at the Harvard Club’”, *Harvard Law Review*, The Harvard Law Review Association, 1981
- Jovanović, M., „Ustavna oraničenja za zloupotrebu demokratije”, *Ustavno ograničenje slobode udruživanja* (ur. J. Trkulja), Ustavni sud Republike Srbije – Evropska komisija za demokratiju putem prava (Venecijanska komisija), Beograd 2010
- Kulenović, E., „Mill, Philosophical Tolerance and Tragic Choice”, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2005
- Lasson, K., „Holocaust Denial and the First Amendment: The Quest for Truth in a Free Society”, *George Mason Law Review*, Law School at George Mason University, Fairfax 1997
- Lidsky, L. B., „Where’s the Harm?: Free Speech and the Regulation of Lies”, *Washington and Lee Law Review*, Washington and Lee University School of Law, Lexington 2008
- Loewenstein, K., „Militant Democracy and Fundamental Rights I”, *The American Political Science Review*, American Political Science Association, 1937
- Loewenstein, K., „Militant Democracy and Fundamental Rights II”, *The American Political Science Review*, American Political Science Association, 1937
- Macklem, P., „Militant Democracy, Legal Pluralism, and the Paradox of Self-determination”, *International Journal of Constitutional Law*, Oxford University Press – New York University School of Law, 2006
- Marinković, T., „Koliko je militantna ’militantna demokratija’? – Primer zabrane političkih stranaka u uporednom pravu”, *Militantna demokratija – nekada i sada* (pr. V. Beširević), Pravni fakultet Univerziteta Union – Službeni glasnik, Beograd 2013

- Markuze, H., „Represivna tolerancija”, *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi* (pr. I. Primorac), Filip Višnjić, Beograd 1989
- Marx, K., Engels, F., „Teze o Feuerbachu”, *Dela – tom 6* (ur. B. Debenjak), Prosveta, Beograd 1974
- Mavronicola, N., „What is an 'absolute right'? Deciphering Absoluteness in the Context of Article 3 of the European Convention on Human Rights”, *Human Rights Law Review*, Oxford University Press, Oxford 2012
- McGaffey, R., „The Heckler's Veto”, *The Marquette Law Review*, Marquette University Law School, Milwaukee 1973
- Morgan, G., „The Mode and Limits of John Stuart Mill's Toleration”, *Nomos*, American Society for Political and Legal Philosophy – New York University Press, New York 2008
- Muratagić, J., *Ustavnost vanrednih mjera povodom pandemije COVID-19 u BiH*, Fondacija Centar za javno pravo, 2020,
http://fcjp.ba/analize/Jasmin_Muratagic-Ustavnost_vanrednih_mjera_povodom_pandemije_COVID-19_u_BiH.pdf
- Müller, J-W., „Militant Democracy”, *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law* (eds. M. Rosenfeld, A. Sajó), Oxford University Press, Oxford 2012
- Neier, A., *Clear and Present Danger*, 1998,
<https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1080/03064229808536293>
- Pavlović, D., „Govor mržnje: od 'tržišta ideja' do apsolutne zabrane – američki v. evropski pristup”, *Militantna demokratija – nekada i sada* (pr. V. Beširević), Pravni fakultet Univerziteta Union – Službeni glasnik, Beograd 2013
- Petrov, V., „Zabrana političkih stranaka i udruženja”, *Zbornik radova: Uloga i značaj Ustavnog suda u očuvanju vladavine prava 1963 – 2013* (pr. B. M. Nenadić), Ustavni sud Republike Srbije, Beograd 2013
- Podunavac, M., „Borbena demokratija: konstrukcija neprijatelja demokratije u istorijskim i savremenim političkim društvima”, *Militantna demokratija – nekada i sada* (pr. V. Beširević), Pravni fakultet Univerziteta Union – Službeni glasnik, Beograd 2013

- Polić, M., „Paradoks tolerancije – Vuk-Pavlović prije Poppera”, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, Institut za filozofiju, Zagreb 1998
- Primorac, I., „Predgovor”, *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi* (pr. I. Primorac), Filip Višnjić, Beograd 1989
- Prinsloo, B. L., „The etymology of 'Islamic extremism': A misunderstood term?”, *Cogent Social Sciences*, 2018,
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23311886.2018.1463815>
- Raphael, D. D., „The Intolerable”, *Justifying Toleration: Conceptual and Historical Perspectives* (ed. S. Mendus), Cambridge University Press, Cambridge 1988
- Raunić, R., „Etička, odgojna i politička vrijednost tolerancije”, *Filozofska istraživanja*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb 2005
- Rawls, J., „The Idea of Public Reason Revisited”, *The University of Chicago Law Review*, The University of Chicago, Chicago 1997
- Rousso, H. *et al.*, „The Political and Cultural Roots of Negationism in France”, *South Central Review*, South Central Modern Language Association – Johns Hopkins University Press, 2006
- Ruane, K. A., „Freedom of Speech and Press: Exceptions to the First Amendment”, *CRS Report for Congress – Prepared for Members and Committees of Congress*, Congressional Research Service, 2005
- Rutschman, A. S., „Social Media Self-Regulation and the Rise of Vaccine Misinformation”, *University of Pennsylvania Journal of Law and Innovation*,
<https://scholarship.law.slu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1553&context=faculty>
- Ryan, A., „A more tolerant Hobbes?”, *Justifying Toleration: Conceptual and Historical Perspectives* (ed. Susan Mendus), Cambridge University Press, Cambridge 1988
- Sajó, A., „From Militant Democracy to the Preventive State?”, *Cardozo Law Review*, 2006,
https://www.researchgate.net/publication/295858972_From_Militant_Democracy_to_the_Preventive_State

- Savić, S., „Pravne vrijednosti”, *Godišnjak Pravnog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci*, Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka 2011
- Scaccia, G., *Proportionality and the Balancing of Rights in the Case-law of European Courts*, <https://www.federalismi.it/nv14/articolo-documento.cfm?Artid=38092>
- Sobkowicz, P., Sobkowicz, A., „Agent Based Model of Anti-Vaccination Movements: Simulations and Comparison with Empirical Data”, *Vaccines* (eds. K. Hattaf, B. Pahar, F. Grizzi), 2021, <https://www.mdpi.com/2076-393X/9/8/809>
- Sottiaux, S., Rummens, S., „Resolving the incoherence in the European Court of Human Rights’ Case Law on Freedom of Expression and Freedom of Association”, *International Journal of Constitutional Law*, 2012
- Spic, D., „Čista tolerancija: kritika kritike”, *O toleranciji: rasprave o demokratskoj kulturi* (pr. I. Primorac), Filip Višnjić, Beograd 1989
- Stepanov, R., „Filozofija tolerancije Džona Loka”, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine – časopis za pravnu teoriju i praksu* (ur. J. Kubinjec *et al.*), Advokatska komora Vojvodine, Novi Sad 2005
- Stojanović, D., „Zloupotreba prava u našoj teoriji, zakonodavstvu i sudskoj praksi”, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, Niš 1970
- Stone, A., „The Comparative Constitutional Law of Freedom of Expression”, *Comparative Constitutional Law – Research Handbooks in Comparative Law* (eds. T. Ginsburg, R. Dixon), Edward Elgar Publishing, Cheltenham – Northampton 2011
- Šarkinović, H., „Sloboda izražavanja u praksi Evropskog suda za ljudska prava i Ustavnog suda Crne Gore”, *Godišnjak ustavnog prava* (ur. S. Pürner), Njemačka fondacija za međunarodnu pravnu saradnju – Dosije studio Beograd, Beograd 2016
- Šušnjić, Đ., „Granice tolerancije”, *Religija i Tolerancija*, Centar za empirijska istraživanja religije, https://www.ceir.co.rs/images/stories/rit_01/rit1_granice_tolerancije.pdf

- Timmermann, W. K., „Incitement in International Criminal Law”, *International Review of the Red Cross*, Red Cross, 2006
- Trykhlil, K., „The Principle of Proportionality in the Jurisprudence of the European Court of Human Rights”, *EU and Comparative Law Issues and Challenges Series* (eds. D. Duić, T. Petrašević), 2020
- Velički, D., „Koncept 'borbene demokracije' u SR Njemačkoj”, *Politička misao*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2007.
- Velički, D., „Lijevi ekstremizam u Saveznoj Republici Njemačkoj trideset godina nakon ujedinjenja”, *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja* (ur. K. Knezović), Kršćanski akademski krug, Zagreb 2020,
- Volić-Hellbusch, J., „Borbena demokratija i njena demokratska dilema”, *Pravni zapisi*, Pravni fakultet Univerziteta Union, Beograd 2011
- Weiler, J.H.H., *Federalism and Constitutionalism: Europe's Sonderweg*, „Neither Kelsen nor Schmitt: The Principle of European Constitutional Tolerance - Concept and Praxis”, https://jeanmonnetprogram.org/archive/papers/00/001001-03.html#P92_25213
- Wimmer, A., „Explaining Xenophobia and Racism: A Critical Review of Current Research Approaches”, *Ethnic and Racial Studies* (ed. M. Bulmer), Routledge, 1997
- Wistrich, R. S., „Negationism, Antisemitism, and Anti-Zionism”, *Holocaust Denial – The Politics of Perfidy* (ed. R. S. Wistrich), De Gruyter – The Hebrew University Magnes Press, Berlin – Boston – Jerusalem 2012

1.4. Izveštaji, vodiči, analize, priručnici i srodna građa

- A Persisting Concern: Anti-Gypsyism as a Barrier to Roma Inclusion*, European Union Agency for Fundamental Rights – Publications Office of the European Union, Luxembourg 2018
- Anti-Defamation League, Soldiers of Odin USA – The Extreme European Anti-Refugee Group Comes to America, <https://www.adl.org/sites/default/files/documents/assets/pdf/com-bating-hate/Soldiers-of-Odin-USA-Report-web.pdf>

Article 19 – Prohibiting Incitement to Discrimination, Hostility or Violence – Policy Brief, Free Word Centre, London 2012,
www.article19.org/data/files/medialibrary/3572/12-12-01-PO-incitement-WEB.pdf

Benedek, W., Nikolova, M., *Razumevanje ljudskih prava – priručnik o obrazovanju za ljudska prava*, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd 2005

Bychawska-Siniarska, D., *Zaštita prava na slobodu izražavanja po Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima*, Savjet Evrope, Podgorica 2019

Christians, L.-L. et al., *European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission) Report on the Relationship Between Freedom of Expression and Freedom of Religion: The Issue of Regulation and Prosecution of Blasphemy, Religious Insult and Incitement to Religious Hatred*, Venice, 2008,
[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2008\)026-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2008)026-e)

Countering Xenophobia and Stigma to Foster Social Cohesion in the Covid 19 Response and Recovery,
https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbdl486/files/documents/countering_xenophobia_and_stigma_130720.pdf

EU Human Rights Guidelines on Freedom of Expression Online and Offline 9647/14, Council of the European Union, Brussels 2014

Gobronidze, G. et al., *The Roots of Violent Extremism and Radicalization In Azerbaijan and Georgia*, Friedrich-Ebert-Stiftung – Georgian Center for Security and Development, 2018

Guide on Article 17 of the European Convention on Human Rights – Prohibition of Abuse of Rights, Council of Europe – European Court of Human Rights, Strasbourg 2021

Heaphy, T. J., *Final Report – Independent Review of the 2017 Protest Events in Charlottesville, Virginia*, Hunton & Williams LLP,
<https://www.policefoundation.org/wp-content/uploads/2017/12/Charlottesville-Critical-Incident-Review-2017.pdf>

- Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation and Gender Identity in the EU Member States – Synthesis Report*, European Union Agency for Fundamental Rights, 2009
- Homophobia and Discrimination on Grounds of Sexual Orientation in the EU Member States: Part I – Legal Analysis*, European Union Agency for Fundamental Rights, Luxembourg 2009
- Human Rights Watch, *Limits of Tolerance: Freedom of Expression and the Public Debate in Chile*, 1998
- Incitement to Religious Hatred*, Venice, 2008,
[https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2008\)026-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2008)026-e)
- Khan, I., *Disinformation and Freedom of Opinion and Expression – Report of the Special Rapporteur on the Promotion and Protection of the Right to Freedom of Opinion and Expression*, Human Rights Council, Forty-seventh Session 21 June–9 July 2021, Agenda item 3, A/HRC/47/25
- Komitet pravnika za ljudska prava YUCOM – Nacionalna koalicija za toleranciju protiv zločina mržnje, Beograd 2007
- Lučka, D., *Govor mržnje kod političara u Bosni i Hercegovini*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Sarajevo 2021
- Macovei, M., *Sloboda izražavanja - Vodic za primjenu člana 10 Evropske Konvencije o ljudskim pravima*, Savjet Evrope, 2008
- Mendel, T., *Sloboda izražavanja: vodič za tumačenje člana 10 Evropske konvencije o ljudskim pravima i njegovog konteksta*, Savet Evrope, Beograd 2014
- Migrants: Ensuring They are a Benefit for European Host Societies, Report, Doc. 13367, 2013
- Mole, N., Reynolds, J., *Sloboda izražavanja i pravo na privatnost prema Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima – Priručnik o sudskoj praksi Evropskog suda za ljudska prava* (ur. N. Mole, B. Braithwaite), AIRE Centar
- Nacr metodologije – Govor mržnje i zločin mržnje kao instituti međunarodnog i domaćeg prava – Osnovi metodologije i strategije za borbu protiv govora mržnje i zločina mržnje*,

Radović, M., Radović, D., Danilović, S., *Odabrane presude Evropskog suda za ljudska prava u vezi sa članom 10 EKLJP*, Centar za obuku u sudstvu i državnom tužilaštvu, Podgorica 2009

Szakács, J., Bognár, É., *The Impact of Disinformation Campaigns about Migrants and Minority Groups in the EU*, Special Committee on Foreign Interference in all Democratic Processes in the European Union, including Disinformation, Brussels 2021,
https://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2014_2019/plmrep/COMMITTEES/INGE/DV/2021/07-12/IDADisinformation_migrant_minorities_EN.pdf

Unite Against Racism in European Football, UEFA Guide to Good Practice, UEFA & FARE,
https://www.uefa.com/MultimediaFiles/Download/uefa/UEFAMedia/258797_DOWNLOAD.pdf

1.5. Ostalo

ACLU Pamphlet, *Why the American Civil Liberties Union Defends Free Speech for Racists and Totalitarians*, 1978,
<https://www.aclu.org/report/1978-aclu-pamphlet-why-american-civil-liberties-union-defends-free-speech-racists-and>

Ahbabović, H., „Ako toliko volite taj genocid nad vama, sačekajte sljedeću priliku”: *Source.ba* upitao SNSD kako komentariše „budalasti” tvit Rajka Vasića, <https://source.ba/clanak/Haris/470778/Ako-toliko-volite-taj-genocid-nad-vama-sacekajte-sljedecu-priliku--Sourceba-upitao-SNSD-kako-komentarise-budalasti-tvit-Rajka-Vasica>

Are Professional Sports Players Protected By The First Amendment When They Engage In Political Protest On The Field?,
<https://firstamendmentwatch.org/deep-dive/are-professional-sports-players-protected-by-the-first-amendment-when-they-engage-in-political-protest-on-the-field/>

Avallone, F., *Trent'anni dopo Winter, tocca a Hysaj: le frange nazifasciste laziali non cambiano mai*, <https://www.ilnapolista.it/2021/07/dawinter-a-hysaj-la-storia-si-ripete/>

- Boyd, C. L., *Sedition Act of 1918*, <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/1239/sedition-act-of-1918>
- Brown, W., *The Big Picture: Defending Society*,
<http://www.publicbooks.org/the-big-picture-defending-society/>
- Callahan, M., *Is Youtube Violating the First Amendment by Taking Down Anti-Vaccine Videos?*,
<https://news.northeastern.edu/2021/10/01/youtube-removing-anti-vaccine-videos/>
- Edelman, M., „Standing to Kneel: Analyzing NFL Players’ Freedom to Protest During the Playing of the U.S. National Anthem”, *Fordham Law Review Online*, https://fordhamlawreview.org/wp-content/uploads/2018/02/Edelman_Standing-to-Kneel.pdf
- Eighty Fourth Meeting, Held at Palais de Chaillot, Paris, on Tuesday, 26 October 1948, 6th Committee, General Assembly, 3rd session,
<https://digitallibrary.un.org/record/604636?ln=en>
- Fowler, G., *Thomas I. Emerson, 83, Scholar Who Molded Civil Liberties Law*, *New York Times* 1991,
<https://www.nytimes.com/1991/06/22/obituaries/thomas-i-emerson-83-scholar-who-molded-civil-liberties-law.html>
- Franklin, B., *Toleration in Old and New England*, Founders Online – National Archives,
<https://founders.archives.gov/documents/Franklin/01-19-02-0114>
- From Liberty Tree to Taking a Knee: America’s Founding Era Sheds Light on the NFL Controversy*, <https://firstamendmentwatch.org/deep-dive/from-liberty-tree-to-taking-a-knee-americas-founding-era-sheds-light-on-the-nfl-controversy/>
- Goldberger, D., *The Skokie Case: How I Came To Represent The Free Speech Rights of Nazis*, <https://www.aclu.org/issues/free-speech/rights-protesters/skokie-case-how-i-came-represent-free-speech-rights-nazis>
- Gopnik, A., *Dva pogleda na slobodu govora*, *The New Yorker* – Peščanik, 2015, <https://pescanik.net/dva-pogleda-na-slobodu-govora/>
- Gunter, J., *A Reckoning in Charlottesville*,
<https://www.bbc.com/news/world-us-canada-40914748.amp>

- Kahn, R. A., *Holocaust Denial*, <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/1116/holocaust-denial>
- Ku Klux Klan, The Southern Poverty Law Center, <https://www.splcenter.org/fighting-hate/extremist-files/ideology/ku-klux-klan>
- Kuznicki, J., *What Did Popper Actually Believe About Speech and Tolerance in a Liberal, Pluralistic Society?*, 2017, <https://www.libertarianism.org/columns/paradox-tolerance>
- Lenin, V. I., „The First Victory of the Revolution”, *Collected Works – Volume 9 – June–November 1905*, Progress Publishers Moscow, Moscow 1977⁴
- Lučka, D., *Visoki predstavnik i bosanski lonac*, <https://dejanlucka.com/visoki-predstavnik-i-bosanski-lonac/>
- Miami HEAT Statement On Meyers Leonard, <https://www.nba.com/heat/news/heat-statement-on-meyers-leonard-03921>
- Motica, A. D., *Is Cancel Culture the New Damnatio Memoriae?*, <https://www.polemics-magazine.com/opinion/is-cancel-culture-the-new-damnatio-memoriae>
- National Socialist Party of America v. Village of Skokie*, <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/national-socialist-party-america-v-village-skokie/>
- Official Release, *Meyers Leonard fined \$50K and suspended from team activities for 1 week*, <https://www.nba.com/news/meyers-leonard-suspended-fined-official-release>
- Permanent suspension of @realDonaldTrump*, https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2020/suspension
- Petersen, M. J., *Islam and Human Rights: Clash or Compatibility?*, <https://blogs.lse.ac.uk/religionglobalsociety/2018/06/islam-and-human-rights-clash-or-compatibility/>
- Rosen, G., M. Bickert, *Our Response to the Violence in Washington*, <https://about.fb.com/news/2021/01/responding-to-the-violence-in-washington-dc/>

Surveillance Under The USA/Patriot Act,

<https://www.aclu.org/other/surveillance-under-usapatriot-act>

The Churchill Spirit — In His Own Words,

<https://www.nytimes.com/1964/08/02/archives/the-churchill-spirit-in-his-own-words.html>

The Margin of Appreciation,

https://www.coe.int/t/dghl/cooperation/lisbonnetwork/themis/echr/paper2_en.asp

Thomson, A., *Smith Act of 1940*, <https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/1048/smith-act-of-1940>

Travaux préparatoires de l'article 17 de la Convention Européenne des Droits de l'Homme, Document d'information redigé par le Secretariat de la Commission,

[https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/Travaux/ECHRTravaux-ART17-DH\(57\)4-BIL1675501.pdf](https://www.echr.coe.int/LibraryDocs/Travaux/ECHRTravaux-ART17-DH(57)4-BIL1675501.pdf)

UNITED Thematic Leaflet no 3 – How to Understand and Confront Hate Speech, UNITED for Intercultural Action, 2007,

http://www.unitedagainstracism.org/wp-content/uploads/2014/05/HateSpeechLeaflet_GB.pdf

YouTube suspends Donald Trump's channel,

<https://www.bbc.com/news/technology-55643774>

2. PRAVNA REGULATIVA I SRODNI TEKSTOVI

2.1. Međunarodni instrumenti

Additional Protocol to the Convention on Cybercrime (28 January 2003),
Concerning the Criminalisation of Acts of a Racist and Xenophobic
Nature Committed Through Computer Systems, Council of Europe,
CETS No. 189

African (Banjul) Charter on Human and Peoples' Rights – BCHR, 1981

American Convention on Human Rights „Pact Of San Jose, Costa Rica” –
ACHR, 1969

American Declaration of The Rights and Duties of Man, Ninth International
Conference of American States, 1948

- Charter of Fundamental Rights of the European Union, *Official Journal of the European Union*, C 326/391
- Consolidated Version of the Treaty on European Union, *Official Journal of the European Union* C 202/1, 2016
- Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, United Nations General Assembly, 9 December 1948, Treaty Series, vol. 78
- Declaration of Principles on Tolerance, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 16 November 1995
- European Parliament resolution of 15 April 2015 on the occasion of International Roma Day — anti-Gypsyism in Europe and EU recognition of the memorial day of the Roma genocide during World War II, *Official Journal of the European Union* C 328, 2016
- European Parliament Resolution of 24 May 2012 on the Fight Against Homophobia in Europe, European Union – European Parliament, 2012/2657(RSP), 24 May 2012
- International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, United Nations General Assembly, 2106(XX), 1965.
- Joint Declaration on Freedom of Expression and „Fake News“, Disinformation and Propaganda, United Nations Special Rapporteur on Freedom of Opinion and Expression, Organization for Security and Co-operation in Europe Representative on Freedom of the Media, Organization of American States Special Rapporteur on Freedom of Expression, African Commission on Human and Peoples' Rights Special Rapporteur on Freedom of Expression and Access to Information, 3 March 2017
- Konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms), Council of Europe, *European Treaty Series* Nos. 005, 009, 044, 045, 046, 055, 114, 117, 118, 140, 146, 155, 177, 187, 194, 204, 213 and 214
- Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights), United Nations General Assembly, 2200A (XXI), 1966, Treaty Series, vol. 993

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (International Covenant on Civil and Political Rights), United Nations General Assembly, 2200A (XXI), 1966, Treaty Series, vol. 999

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (Universal Declaration of Human Rights), United Nations General Assembly, A/RES/217, 1948

2.2. Ustavni tekstovi

Bundes-Verfassungsgesetz,

<https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000138>

Charter of Fundamental Rights and Freedoms – CFRF,

<https://www.psp.cz/en/docs/laws/listina.html>

Constitución de la República del Ecuador,

https://www.defensa.gob.ec/wp-content/uploads/downloads/2021/02/Constitucion-de-la-Republica-del-Ecuador_act_ene-2021.pdf

Constitución de la República Oriental del Uruguay – CROU,

<https://parlamento.gub.uy/documentosyleyes/constitucion>

Constitución Española, *Boletín Oficial del Estado*, 29 de diciembre de 1978, núm. 311, pp. 29313 a 29424

Constituição da República Portuguesa, *Diário da República Portuguesa*, n.º 86/1976, 227/1982, 155/1989, 273/1992, 218/1997, 286/2001, 173/2004, 155/2005

Constitution of the Principauté d'Andorre,

<https://www.consellgeneral.ad/fitxers/documents/constitucio/const-fr>

Constitution of Ireland – CI,

<https://www.irishstatutebook.ie/eli/cons/en/html>

Constitution of the Federal Republic of Nigeria, <http://www.nigeria-law.org/ConstitutionOfTheFederalRepublicOfNigeria.htm>

Constitution of the Republic of Rwanda,

https://www.constituteproject.org/constitution/Rwanda_2015?lang=en

Constitution of the United States, 1787–1992

Déclaration des droits de l'homme et du citoyen, Assemblée nationale
constituante, 1789

Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, *Bundesgesetzblatt*, vom
23. Mai 1949 (BGBl. S. 1), zuletzt geändert durch Artikel 1 und 2
Satz 2 des Gesetzes vom 29. September 2020 (BGBl. I S. 2048)

Конституция на Република България, *Държавен вестник на
Република България*, бр. 56 – 13. 7. 1991, 85 – 26. 9. 2003, 18 –
25. 2. 2005, 27 – 31. 3. 2006, 78 – 26. 9. 2006, 12 – 6. 2. 2007, 100 –
18. 12. 2015

New Zealand Bill of Rights Act,
<https://www.legislation.govt.nz/act/public/1990/0109/latest/whole.html#DLM225513>

The Constitution of Finland,
<https://finlex.fi/en/laki/kaannokset/1999/en19990731.pdf>

The Constitution of Greece – CG,
https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/f3c70a23-7696-49db-9148-f24dce6a27c8/2019_SYDAGMA_EN_2022_WEB.pdf

The Constitution of Japan,
https://japan.kantei.go.jp/constitution_and_government_of_japan/constitution_e.html

The Constitution of the Republic of South Africa – RSA,
<https://www.justice.gov.za/legislation/constitution/saconstitution-web-eng.pdf>

Ustav Bosne i Hercegovine (Aneks IV Opšteg okvirnog sporazuma za mir u
Bosni i Hercegovini), pregovori započeti u Dejtonu 21. novembra
1995, a sporazum potpisan u Parizu 14. decembra 1995

Ustav Crne Gore, *Službeni list Crne Gore*, br. 1/2007, 38/2013

Ustav na Republika Makedonija, *Služben vesnik na Republika Makedonija*,
br. 52/1991, 1/1992, 31/1998, 91/2001, 84/2003, 107/2005,
3/2009, 13/2009, 49/2011, 6/2019 i 36/2019

Ustav Republike Hrvatske, *Narodne novine – Službeni list Republike Hrvatske*, br. 56/1990, 135/1997, 08/1998, 113/2000, 124/2000, 28/2001, 41/2001, 55/2001, 76/2010, 85/2010 i 05/2014

Ustav Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98/2006

Ustav Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 21/1992, 28/1994, 8/1996, 13/1996, 15/1996, 16/1996, 21/1996, 21/2002, 31/2002, 31/2003, 98/2003 i 115/2005

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, *Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, br. 9/1974

Ustava Republike Slovenije, *Uradni list Republike Slovenije*, št. 33/1991-I, 42/1997 – UZS68, 66/2000 – UZ80, 24/2003 – UZ3a, 47, 68, 69/2004 – UZ14, 69/2004 – UZ43, 69/2004 – UZ50, 68/2006 – UZ121,140,143, 47/2013 – UZ148, 47/2013 – UZ90,97,99, 75/2016 – UZ70a in 92/2021 – UZ62a

2.3. Zakonski tekstovi

Izborni zakon Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 23/2001, 7/2002, 9/2002, 20/2002, 25/2002, 4/2004, 20/2004, 25/2005, 52/2005, 65/2005, 77/2005, 11/2006 i 24/2006

Kazenski zakonik, *Uradni list Republike Slovenije*, št. 50/2012, 6/2016, 54/2015, 38/2016, 27/2017, 23/2020, 91/2020 in 95/21

Kazneni zakon Republike Hrvatske, *Narodne novine*, br. 125/2011, 144/2012, 56/2015, 61/2015, 101/2017, 118/2018, 126/2019 i 84/2021

Krivični zakon Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 3/2003, 32/2003, 37/2003, 54/2004, 61/2004, 30/2005, 53/2006, 55/2006, 8/2010, 47/2014, 22/2015, 40/2015, 35/2018 i 46/21

Krivični zakon Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine*, br. 19/2020

- Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, br. 36/2003, 21/2004, 69/2004, 18/2005, 42/2010, 42/2011, 59/2014, 76/2014, 46/2016 i 75/2017*
- Krivični zakon Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Službeni list Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, br. 44/1976*
- Krivični zakonik Crne Gore, Službeni list Republike Crne Gore, br. 70/2003, 13/2004, 47/2006; Službeni list Crne Gore, br. 40/2008, 25/2010, 32/2011, 64/2011, 40/2013, 56/2013, 14/2015, 42/2015, 58/2015, 44/2017, 49/2018 i 3/2020*
- Krivični zakonik Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019*
- Krivični zakonik Republike Srpske, Službeni glasnik Republike Srpske, br. 64/2017, 104/2018 i 15/2021*
- Loi tendant à réprimer la négation, la minimisation, la justification ou l'approbation du génocide commis par le régime national-socialiste allemand pendant la seconde guerre mondiale, https://www.ejustice.just.fgov.be/cgi_loi/change_lg.pl?language=fr&la=F&cn=1995032331&table_name=loi*
- Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru, Državna štamparija na Cetinju, 1898², https://www.harmonius.org/sr/pravni-izvori/jugoistocna-evropa/privatno-pravo/crna-gora/Opsti_imovinski_zakonik_CG.pdf*
- Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism Act, (USA Patriot Act), Public Law 107-56, 107th Congress, 26 October 2001*
- Verbotsgesetz, <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000207>*
- Zakon o javnom informisanju i medijima Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 83/2014, 58/2015 i 12/2016*
- Zakon o medijima Crne Gore, Službeni list Crne Gore, br. 82/2020*
- Zakon o medijima Republike Hrvatske, Narodne novine, br. 59/04, 84/11 i 81/13*

Zakon o suzbijanju diskriminacije Republike Hrvatske, *Narodne novine*, br. 85/08 i 112/12

Zakon o zabrani diskriminacije Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 59/09 i 66/16

Zakon o zabrani diskriminacije Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 22/2009 i 52/2021

Zakon o zaštiti ličnih podataka Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine*, br. 49/2006, 76/2011 i 89/2011

Zakon o zaštiti od klevete Federacije Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Federacije Bosne i Hercegovine*, br. 19/03 i 73/05

Zakon o zaštiti od klevete Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 37/01

Zakon o zaštiti podataka o ličnosti Republike Srbije, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 87/2018

2.4. Regulative, pravila i politike u nedržavnom domenu

Fejsbuk pravila – Govor mržnje, <https://transparency.fb.com/hr-hr/policies/community-standards/hate-speech/>

Fejsbuk pravila – Nasilje i podsticanje nasilja, <https://transparency.fb.com/hr-hr/policies/community-standards/violence-incitement/>

Fejsbuk pravila – Opasni pojedinci i organizacije, <https://transparency.fb.com/hr-hr/policies/community-standards/dangerous-individuals-organizations/>

Glorification of Violence Policy, <https://help.twitter.com/en/rules-and-policies/glorification-of-violence>

Instagram smernice zajednice, <https://help.instagram.com/477434105621119>

TikTok Community Guidelines, <https://www.tiktok.com/community-guidelines?lang=en>,

Twitter Hateful Conduct Policy, <https://help.twitter.com/en/rules-and-policies/hateful-conduct-policy>

Twitter Inc., *An update to the Twitter Transparency Center*,
https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2021/an-update-to-the-twitter-transparency-center

UEFA Disciplinary Regulations, Edition 2020,
https://documents.uefa.com/v/u/ZNsWJsRSmOuSS2QL_y8~qQ

YouTube pravila o govoru mržnje,
<https://support.google.com/youtube/answer/2801939>

YouTube pravila u vezi s nasilnim kriminalnim organizacijama,
https://support.google.com/youtube/answer/9229472?hl=hr&ref_topic=9282436

2.5. Ostalo (uredbe, odluke, preporuke, mere, politike, komentari i mišljenja)

ECRI General Policy Recommendation No.13 on Combating Antigypsyism and Discrimination Against Roma, Adopted on 24 June 2011 and Amended on 1 December 2020, Strasbourg, December 2020

General Comment No. 34 – Article 19: Freedoms of Opinion and Expression, Human Rights Committee, Geneva, 2011

General Comment No. 37 (2020) on the Right of Peaceful Assembly (article 21), Human Rights Committee, CCPR/C/GC/37, 2020

Guide on Article 10 of the European Convention on Human Rights – Freedom of Expression, Council of Europe – European Court of Human Rights, Strasbourg 2021

Guidelines on Freedom of Peaceful Assembly, European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission) – OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (OSCE/ODIHR), Study n° 581/2010, CDL-AD(2019)017, Strasbourg – Warsaw 2019³

Measures to Combat Contemporary Forms of Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance, United Nations General Assembly, A/RES/53/133, 1999

Mišljenje br. 8 (2006) Konsultativnog veća evropskih sudija upućeno Savetu ministara Saveta Evrope o „ulozi sudija u zaštiti vladavine prava i ljudskih prava u kontekstu terorizma”, Konsultativno veće evropskih sudija, Strazbur, 10. novembar 2006

Odluka o zabrani izazivanja panike i nereda za vrijeme vanredne situacije na teritoriji Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 26/2020

Odluka visokog predstavnika kojom se donosi Zakon o dopuni Krivičnog zakona Bosne i Hercegovine, 23. 7. 2021, br. 26/21, <http://www.ohr.int/odluka-visokog-predstavnika-kojom-se-donosi-zakon-o-dopuni-krivicnog-zakona-bosne-i-hercegovine/>

Preporuka ECRI o opštoj politici br. 12 o borbi protiv rasizma i rasne diskriminacije u oblasti sporta, Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije, 19. 12. 2008, Savet Evrope 2009

Preporuka ECRI-ja u pogledu opšte politike br. 15 o borbi protiv govora mržnje, Evropska komisija za borbu protiv rasizma i netolerancije, Savet Evrope, Strazbur 2016

Recommendation No. R (97) 20 of the Committee of Ministers to Member States on „Hate Speech”, Committee of Ministers: 1997/607th meeting of the Ministers’ Deputies

Uredba sa zakonskom snagom o zabrani izazivanja panike i nereda za vrijeme vanrednog stanja u Republici Srpskoj, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 32/2020

3. SUDSKA I PRAVNA PRAKSA

3.1. Evropski sud za ljudska prava i Komisija za ljudska prava

Ayoub et autres c. France, Requête no 77400/14, 34532/15 et 34550/15, 8 octobre 2020

B.H., M.W., H.P. and G.K., v. Austria (dec.), Application No. 12774/87, 12 October 1989

Belkacem c. Belgique (déc.), Requête no 34367/14, 27 juin 2017

Bîrsan c. Roumanie, Requête no 79917/13, 2 février 2016

D. I. v. Germany (dec.), Application No. 26551/95, 26 June 1996

Fáber v. Hungary, Application no. 40721/08, 24 July 2012

Fatullayev v. Azerbaijan, Application no. 40984/07, 22 April 2010

- Féret c. Belgique*, Requête no 15615/07, 16 juillet 2009
- Freedom and Democracy Party (ÖZDEP) v. Turkey* [GC], Application no. 23885/94, 8 December 1999
- Garaudy c. France* (déc), Requête no 65831/01, 24 juin 2003
- German Communist Party v. Germany*, Commission decision on Application no. 250/57, 1957
- Glimmerveen and Hagenbeek v. the Netherlands*, Applications nos. 8348/78 and 8406/78, 11 October 1979
- H., W., P. and K. v. Austria* (dec.), Application No. 12774/87, 12 October 1989
- Handyside v. The United Kingdom*, Application no. 5493/72, 7 December 1976
- Herri Batasuna and Batasuna v. Spain*, Applications nos. 25803/04 and 25817/04, 30 June 2009
- Hizb ut-Tahrir and Others v. Germany* (dec.), Application no. 31098/08, 12 June 2012
- Honsik v. Austria* (dec.), Application No. 25062/94, 18 October 1995
- Kasymakhunov and Saybatalov v. Russia*, Applications nos. 26261/05 and 26377/06, 14 March 2013.
- Kühnen v. Germany*, European Commission of Human Rights, Application No. 12194/86, 2 May 1988
- Lawless v. Ireland – Commission’s Report*, Application No. 332/57, Report of the Commission, 19 December 1959
- Lawless v. Ireland* (No. 3), Application no 332/57, 1 July 1961
- Lingens v. Austria*, Application no. 9815/82, 8 July 1986
- M’Bala M’Bala c. France* (dec.), Requête no 25239/13, 20 octobre 2015
- Marais v. France* (dec.), Application no. 31159/96, 24 June 1996
- Marônek v. Slovakia*, Application no. 32686/96, 19 April 2001
- Molnar c. Roumanie* (déc.), Requête no 16637/06, 23 octobre 2012
- Mozer v. the Republic of Moldova and Russia* [GC], Application no. 11138/10, 23 February 2016

Nachtmann v. Austria (dec.), Application No. 36773/97, 9 September 1998

Norwood v. the United Kingdom (dec.), Application no. 23131/03, 16
November 2004

Observer and Guardian v. The United Kingdom, Application no. 13585/88,
26 November 1991

Ochensberger v. Austria (dec.), Application No. 21318/93, 2 September
1994

Otto-Preminger-Institut v. Austria, Application no. 13470/87, 20
September 1994

Paksas v. Lithuania [GC], Application no. 34932/04, 6 January 2011

Pastörs v. Germany, Application no. 55225/14, 3 October 2019

Pavel Ivanov v. Russia (dec.), Application no. 35222/04, 20 February 2007

Perinçek v. Switzerland [GC], Application no. 27510/08, 15 October 2015

Purcell and Others v. Ireland (dec.), Application No. 15404/89, 16 April
1991

Refah Partisi (The Welfare Party) and Others v. Turkey, Applications nos.
41340/98, 41342/98, 41343/98 and 41344/98, 13 February 2003

Roj TV A/S v. Denmark (dec.), Application no. 24683/14, 17 April 2018

Romanov v. Ukraine, Application no. 63782/11, 16 July 2020

Rotaru v. Romania, Application no. 28341/95, 4 May 2000

S.A.S. c. France [GC], Requête no 43835/11, 1^{er} juillet 2014

Schimanek v. Austria (dec.), Application no. 32307/96, 1 February 2000

Smajić v. Bosnia and Herzegovina, Application no. 48657/16, 16 January
2018

Socialist Party and Others v. Turkey, 20/1997/804/1007, 25 May 1998

Šimunić v. Croatia (dec.), Application no. 20373/17, 22 January 2019

The Sunday Times v. the United Kingdom, Application no. 6538/74, 26 April
1979

Tolstoy Miloslavsky v. the United Kingdom, Application no. 18139/91, 13
July 1995.

United Communist Party of Turkey and Others v. Turkey,
133/1996/752/951, 30 January 1998

Vajnai v. Hungary, Application no. 33629/06, 8 July 2008

Varela Geis c. Espagne, Requête no 61005/09, 5 mars 2013

Vejdeland and Others v. Sweden, Application no. 1813/07, 9 February 2012

Vogt v. Germany, Application no. 17851/91, 26 September 1995

Vona v. Hungary, Application no. 35943/10, 9 July 2013

Williamson v. Germany (dec.), Application no. 64496/17, 8 January 2019

X. v. Austria (dec.), Application No. 1747/62, 13 december 1963.

Ždanoka v. Latvia [GC], Application no. 58278/00, 16 March 2006

3.2. Vrhovni sud SAD i američki sudovi

Brandenburg v. Ohio, U.S. Supreme Court, 395 U.S. 444 (1969)

Chaplinsky v. New Hampshire, U.S. Supreme Court, 315 U.S. 568 (1942)

Miller v. California, 413 U.S. 15 (1973)

NAACP v. Claiborne Hardware Co., U.S. Supreme Court, 458 U.S. 886 (1982)

National Socialist Party of America v. Village of Skokie, U.S. Supreme Court,
432 U.S. 43 (1977), June 14, 1977

Schenck v. United States, 249 U.S. 47 (1919), Nos. 437, 438, 3 March 1919

Stromberg v. California, U.S. Supreme Court, 283 U.S. 359 (1931)

Terminiello v. Chicago, U.S. Supreme Court, 337 U.S. 1 (1949)

Texas v. Johnson, U.S. Supreme Court, 491 U.S. 397 (1989)

Village of Skokie v. National Socialist Party of America, Supreme Court of
Illinois, 69 Ill. 2d 605 (1978), January 27, 1978

Virginia v. Black, 538 U.S. 343 (2003)

Watts v. United States, 394 U.S. 705 (1969)

3.3. Ostali organi (Komitet za ljudska prava, Ustavni sud Republike Srbije, Ustavni sud Republike Hrvatske, Ustavni sud Bosne i Hercegovine, Savezni ustavni sud Nemačke, Međunarodni tribunal za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije nakon 1991. godine, drugi sudovi)

Bundesverfassungsgericht, *Beschluss des Ersten Senats vom 04. November 2009*, 1 BvR 2150/08, Rn. 1-110.

J. R. T. and the W. G. Party v. Canada, Communication No. 104/1981, U.N. Doc. CCPR/C/OP/2, 1984

M. A. v. Italy, Communication No. 117/1981, 21 September 1981, U.N. Doc. Supp. No. 40, A/39/40, 1984

Odluka o odbijanju ustavne tužbe, Ustavni sud Republike Hrvatske, Broj: U-III-2588/2016, 8. studenoga 2016

Odluka u slučaju Nacionalni stroj, Ustavni sud Republike Srbije, VIIU-171/2008, 2. 6. 2011, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 50/2011

Odluka u slučaju Obraz, Ustavni sud Republike Srbije, VIIU-249/2009, 12. 6. 2012, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 69/2012

Presuda br. 96 0 K 006861 10 K, 30. januar 2012

Robert Faurisson v. France, Communication No. 550/1993, U.N. Doc. CCPR/C/58/D/550/1993(1996)

Slučaj Srpska radikalna stranka dr Vojislav Šešelj, AP 3408/06, 17. mart 2009

Slučaj Smajić, AP 454/13, 20. april 2016

Slučaj Besim Dedić, AP-198/03, 20. 10. 2006

Slučaj Krstić, IT-98-33, Međunarodni tribunal za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije nakon 1991. godine

Slučaj Popović i drugi, IT-05-88, Međunarodni tribunal za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije nakon 1991. godine

Slučaj Tolimir, IT-05-88/2, Međunarodni tribunal za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše Jugoslavije nakon 1991. godine

4. OSTALI IZVORI

Budisavljević, T., *U svetu postoji jedno carstvo*, 1971.

Churchill, W. S., *Speech in the House of Commons*, 11 November 1947,
https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1947/nov/11/parliament-bill#column_207

Lincoln, A., *The Gettysburg Address*, November 19, 1863,
<http://www.abrahamlincolnonline.org/lincoln/speeches/gettysburg.htm>

Roosevelt, E., *Address to the United Nations General Assembly On the Adoption of the Universal Declaration of Human Rights*, Chicago-Kent College of Law,
<http://www.kentlaw.edu/faculty/bbrown/classes/HumanRightsSP10/CourseDocs/2EleanorRoosevelt.pdf>

Strummer, J., Jones, M., „Know Your Rights”, *Album Combat Rock*, The Clash, 1982

O AUTORU

Dejan Lučka je pravnik i aktivista iz banjolučke Krajine. Prava je diplomirao na Pravnom fakultetu Univerziteta u Banjoj Luci, a postdiplomske master studije je završio na ustavnopravnom podmodulu javnopravnog modula Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, masterirajući na temi iz oblasti prava ljudskih prâva. Direktor je Banjalučkog centra za ljudska prava i konsultant je za više domaćih i međunarodnih organizacija. Redovni je kolumnista Magazina Buka, a povremeno piše stručne tekstove i kolumne i za druge portale. Višegodišnji je predavač na *Političkoj akademiji* i *Školi demokratije* Fondacije Fridrih Ebert, a ujedno je i predavač i izlagač iz oblasti ljudskih prava na više drugih projekata i konferencija.

Usko se bavi ljudskim pravima, ustavnim pravom, ekološkim pravom i sajber pravom, a zanimaju ga nove tehnologije, politikologija, istorija i filozofija. Do sada je objavio šesnaest publikacija (knjiga, analiza i priručnika) u izdanjima različitih izdavača, kao i više naučnih i stručnih radova. Autor je i preko stotinu tekstova i članaka u različitim časopisima i na portalima.

Idejni je tvorac više blog-podcast serijala, koproducent je preko 20 otvorenih emisija o ljudskim pravima, ustavnosti, političkoj situaciji i društvu generalno i autor/realizator je projekta o kratkim edukativnim animiranim videima o ekonomskim i socijalnim pravima. Pored prava, politikologije i filozofije, dobro poznaje određene digitalne veštine i redovno se edukuje iz ove oblasti.

Više o autoru može se saznati na njegovom sajtu na adresi:
www.dejanlucka.com

